

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 10 1890

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

1890 № 10

ՆՐԱԴՐՈՐԳ ՏԱՐԻ

	Երես	
1 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ . . .	1335	Աղքատների խնամատարութիւնը II.
2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ. . .	1356	***
3 " " . . .	1357	Մուսան և Պօէտը (բանաստեղծ.):
4 " " . . .	1358	Մանրուք (բանաստեղծութիւն):
5 ՄԱՐՍԵԱՆ, Մ.	1359	Հեղինէ (վէպ. չարունակ.):
6 ԱՐԾԻԵԱՆ, ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ. . .	1394	Էլ մի խնդրիր... (բանաստեղծութիւն):
7 " " . . .	1395	Վատակ (բանաստեղծութիւն):
8 " " . . .	1396	Նրկու գիշեր (բանաստեղծութիւն):
9 ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ.	1397	Խաթ-Սարա (պատկեր, վերջ):
10 ԱՐԾԻԵԱՆ, ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ. . .	1422	Որբեր (բանաստեղծութիւն):
11 " " . . .	1423	Նինգաւորին (բանաստեղծութիւն):
12 ԿՈՂՈԶԻՍ, ԱԳՐԻԱՆՅ.	1424	Բոչաները:
13 ՍԱՂԱԹԵԼԵԱՆ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ. . .	1440	Համալսակ. հոգատիր. Երեանի նահ.
14 ԲԱՐԵԼԵԱՆ, Ա.	1450	Հտանքներ քնադատութեան մէջ:
15 Ն, Ք.	1459	Գրախօս. «Արտքո», Опис. Кав. выс.
16 ԼՈՒՍԻՆԻ.	1471	Ամուտ Քրտինի:
17 ԽՄԲ.	1476	Խմբագրութեան կողմից:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Մ. Գ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ ՏՊԱՐԱՆ

Типографіи М. Д. Ротинианца, на Гол. просп. соб. д. № 41.

1890

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 10 1890

ՀՈԿՏԵՄԵՐ

1890 № 10

ԵՐԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԹԻՖԼԻՍ
ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ
1890

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 15 Сентября 1890 г.

Типографія М. Д. Ротиніанца, на Голов. просп. соб. д. № 41.

ԱՂՔԱՏՆԵՐԻ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ¹⁾

Կ ՎԱՐԳԱՆԵԱՆՅԻ

II

Ինչպէս որ իւրաքանչիւր Հասարակութեան սեպուհ պարտաւորութիւնն է իւր շրջանի մէջ գտնուող աղքատներին խնամելու, նոյնպէս մամուլի սուրբ պարտաւորութիւնն է աղքատների խնամատարութեան խնդրով զբաղւելու և Հասարակութեան այս անխուսափելի ցաւի դէմ միջոցներ առաջարկելու: Հասարակութիւնը անկարող է սատնասիրտ մնալ իւր թշուառ մերձաւորների ապահովութեան խնդրի վերաբերմամբ, որովհետեւ նա ինքն է այն աղբիւրը, որից զանազան պատճառների շնորհիւ բղխում են տնտեսապէս թշուառներ: Մամուլն էլ միւս կողմից անկարող է սատնասիրտ նայել այդ Հասարակական երևոյթի վերայ, որովհետեւ նա՝ միայն կոչւած է Հասարակութեան ուշադրութիւնը միշտ արթուն պահելու այս տեսակ երևոյթի մասին, որ կարելի է անկասկած համարել Հասարակութեան ամենազգայուն ցաւերից մինը: Այստեղ մենք պէտք է խոստովանենք, որ մեր հայկական հրապարակախօսութիւնը դեռ ևս իրան չի նւիրել այդ խնդրի ուսումնասիրութեանը և համարեալ թէ ոչինչ նիւթ չէ տւել այդ մասին իւր ընթերցող դասակարգին: Փորձենք ուրեմն, ըստ մեր կարողութեան, ուսումնասիրել այն միջոցները, որ Հասարակութիւնները Եւրոպայում և Ռուսիայում ձեռք են առել աղքատներին խնամելու: Մանօթանալով այսպէս ուրիշ եր-

¹⁾ Տե՛ս «Մուրճ» № 5.

կիրներում աղքատներին խնամելու համար գործ դրած միջոցների հետ, մենք գուցէ կարողանանք ղիւրութեամբ որոշել խնամատարութեան այն ձևերը, որ ընդունակ են երկրիս աղքատների պահանջներին լրացումն տալու:

Մեր առաջին յօդածում աղքատների խնամատարութեան զարգացման պատմութիւնը տալով՝ աշխատեցինք լուսաբանել նաև աղքատների զանազան տեսակները: Աղքատների խնամատարութեան հաստատութիւններն էլ պէտք է որոշեն և սահմանեն աղքատների տեսակների համեմատ: Միայն այս ճանապարհով կարելի է զանազան տեսակ աղքատներին խնամելու գործի մէջ ցանկացած պատասխաններին հասնել և ապա խոյս տալ խնամատարութեան մէջ երևան եկող այն շփոթութիւնից, որ այս դժւար գործի մէջ մոտք է գործում, թէև խնամատար հաստատութիւնները շատ են ջանում այլ բանի առաջն առնելու: Զէ որ զառամեալ ծեր աղքատը պահանջում է ուրիշ տեսակ խնամք քան այն աղքատը, որ աշխատանքի ընդունակ է, բայց զանազան տնտեսական և հասարակական հանգամանքների զօրութեամբ ընկել է աղքատ դրութեան մէջ. կամ աշխատանքի ընդունակ, սակայն մի ծանր հիւանդութիւնով հարածեալ աղքատը պահանջում է դարձեալ մի ուրիշ տեսակ խնամք, որ նպատակադարմար չէր լինիլ այնպիսի աղքատի համար, որ արբեցողութիւնից և նման մոլութիւնից աղքատացել է: Վերջապէս որք և ապօրինի երեխաները այլ կերպ են խնամում քան հիւանդ և ծնողներից անխնամ թողած աղքատ երեխաները: Հենց աղքատների այս տարբերութիւնը պահանջում է, որ խնամատարութեան հաստատութիւնները անպայման կերպով իրարուց տարբերեն, այլ տեսակ չի կարելի սպասել, որ սոցա գործունէութիւնները հեշտ և պողպատեղ լինել կարողանան:

Սկսենք ֆրանսիացից, ուր, հարկ է չիշել, մասնաւոր բարեգործութիւնը աղքատներին խնամելու վերաբերմամբ իւր հաւասարը չունի ոչ մի տեղ ամբողջ Եւրոպայում: Թէև այս երկրում հասարակական խնամատարութիւնը, շնորհիւ իւր

պակասաւոր կազմակերպութեան, համեմատաբար եւրոպական ուրիշ երկիրներէ հետ, դեռ ևս այնքան հռչակ և ժողովրդականութիւն չի ստացել, բայց և այնպէս նա իւր կարողութեան չափ գործում է: Ֆրանսիական հասարակական խնամատարութեան հաստատութիւնները կոչւում են bureaux de bienfaisance, որոնց կենտրոնն է գլխաւորապէս Պարիզը: Սոցանից իւրաքանչիւրի վարչութիւնը բաղկացած է մի քանի անդամներից—առնւազն 5 հոգուց, որոնց պաշտօնավարութիւնը առհասարակ ձրի է: Անդամներից մէկին յանձնւած է վարելու հաստատութեան ֆինանսական և տնտեսական բաժինը, որի բարեկարգ գրութեան համար նա ինքն է պատասխանատու: Հաստատութեան գլխաւոր անդամները ունին օգնականներ, որ միայն սեպհական ցանկութեամբ իրանց նւիրում են խնամատարութեան գործին և կազմւում են մասամբ աշխարհականներից և կանանցից: Գործելու հարկաւոր նիւթական միջոցները խնամատար հաստատութիւնների համար գոյանում են զանազան աղբիւրներից: Սոցանից առաջին տեղն են բռնում կամաւոր նւէրները, մանաւանդ կտակները: Մասնաւոր մարդկանց մասնակցութիւնը կազմում է մի այնպիսի մեծ նպաստ խնամատար հաստատութիւնների նիւթական միջոցների մէջ, որ նա դառել է մի սովորական երեւոյթ: Մասնաւոր մարդկանց նւէրներից և կտակներից ոչ պակաս տեղ են բռնած այն գումարները, որ հաւաքւում են ներկայացումներից թատրոններում և այլ ղւարճութեան տեղերում: Մի յայտնի չափով օժանդակում են խնամատարութեան զանձարաններին նաև մասնաւոր բարեգործական ընկերութիւնները և քաղաքային վարչութիւնները: Սոքա բոլորը իսկապէս արտասովոր մուտքեր են, իսկ սովորական և կանոնաւոր մուտքեր ստանում են խնամատարութեան հաստատութիւնները կանոնաւոր վճարներից այն ծախսերի համար, որ խնամատարութեան հաստատութիւնները անում են իրանց հիւանդանոցներում ուրիշ տեղերի կամ դաւառների հաշուով աղքատ հիւանդներին խնամելու և բժշկելու համար: Սոքա են ահա այն բոլոր միջոցները, որ ձեռք են բերում ֆրանսիական խնամատար հաստատութիւնները:

Մեղ համար հետաքրքրական է հիմա այն եղանակը, որով խնամում են աղքատներին այս հաստատութիւնների մէջ: Օգնու-

Թեան կարօտ չքաւորները դիմում են խնամատար Հաստատութեան առհասարակ մի կամ երկու օր առաջ գրաւոր կերպով: Սորա համար աղքատը գնում է խնամատարութեան տունը և մատեանի մէջ ստորագրում է իւր անունը—աղգանունը և հասցէն: Այնուհետեւ հիմնարկութեան ծառայողները, հաւաքելով բոլոր ստորագրութիւնները հասցէներով հանդերձ՝ ման եւ զալիս տունէ տուն և խուզարկում են իւրաքանչիւր աղքատի և սորա ընտանիքի դրութիւնը: Այսպէս հաւաքելով բոլոր հարկաւոր տեղեկութիւնները հաստատութեան ղեմած աղքատների նիւթական դրութեան մասին՝ ըստ այնմ նրանց օգնութիւն են հասցնում, որ կատարւում է ընդհանրապէս դրամով: Բայց այսպիսի դրամական օգնութիւնը շատ չափաւոր է լինում, որովհետեւ օգնութեան այս ձեւը չի կազմում ֆրանսիական bureaux de bienfaisance հաստատութիւնների գործունէութեան գլխաւոր մասը: Սոցա պաշտօնն է՝ առաւելապէս հիւանդ աղքատների խնամելու և այս պատճառով ֆրանսիական հաստատութիւնները կրում են աւելի հիւանդանոցների բնաւորութիւնը: Նկատենք այստեղ, որ աղքատների դրութիւնը իրանց ընտանիքներում խուզարկելը այն առաւելութիւնն ունի, որ նրանով կարելի է լինում մօտիկ ծանօթանալը սոցա կարօտութիւնների և պահանջների հետ: Մօտիկ ծանօթ լինելով աղքատների նիւթական չքաւորութեան հետ, շատ հաւանական է, որ սխալները օգնութեան գործի մէջ շատ աւելի սակաւ կարող են պատահել, այնպէս որ հասցնելիք օգնութիւնը ըստ կարելոյն արդար կերպով կը կատարւի:

Աւելի նպատակայարմար է, երբ որ օգնութիւնը բնութիւնով (իրեղէններով և մթերքներով) է հասցնւում, որովհետեւ այդ ձևով աղքատների յայտնի կարօտութեանը ուղղակի լրացումն է տրւում, մինչդեռ տւած փողը յաճախ վատնւում է այնպիսի մոլութիւնների համար, որոնցից նոյն իսկ աղքատները զերծ չեն: Աւելացնենք սորա վերայ և այն հանգամանքը, որ կան չքաւոր ընտանիքներ, որոնք չեն դիմում օգնութեան՝ լաւ ճանաչելով և հաստատուն պահելով իրանց սեպհական արժանաւորութեան զգացմունքը: Սոքա են, որոնց պէտք է վառ կերպով կարեկցել, որովհետեւ սոքա են, որոնք իրանց բարձր են պահում նոյն իսկ չքաւորութեան մէջ: Այս բանի նկատմամբ ֆրանսիական հասարակական խնամատար հիմնար-

կութիւնները առաջադիմութիւն չեն արած, ինչպէս օրինակ գերմանական հաստատութիւնները, որոնց մէջ, ի միջի ալլոց, այս տեսակ ակնյայտնի աղքատ ընտանիքներին օգնելը բաւականին տարածւած է: Ինչպէս արդէն նկատեցինք, Ֆրանսիական խնամատար հաստատութիւնները խնամք են տանում ամենից շատ այն տեսակ աղքատների վերայ, որ հիւանդ են: Հէնց այսպիսի բնաւորութիւն կրող խնամատարութիւնը կարող է միայն զլիաւորապէս ժամանակաւոր լինել, այսպէս՝ քանի որ աղքատը հիւանդ է, նա խնամւում է և առողջանալուն պէս՝ դուրս է թողնւում հիւանդանոցից: Եւ այն վերեւ յիշած նիւթական միջոցները, որ ստանում են Ֆրանսիական խնամատար հիմնարկութիւնները զանազան աղբիւրներից, գործ են դրւում աղքատների համար յատուկ հիւանդանոցներ պահելու, իսկ նոյն միջոցներից աւելորդ ֆնացածը միայն յատկացնում են ուրիշ տեսակ ոչ հիւանդ աղքատների խնամքին:

Հասարակային խնամատար հիւանդանոցները Գրանսիայում իրանց բնաւորութիւնով միմիանցից զանազանւում են: Սոցանից ոմանք ծառայում են ընդհանրապէս աղքատ հիւանդներին բժշկելու և խնամելու: Ոմանք բժշկում և խնամում են միայն յայտնի ցաւով հիւանդացած աղքատներին, ոմանք էլ յատկացրած են լոկ, մանաւանդ խոզախտային (սկրօֆուլեոզ) երեխաներին բժշկելու համար: Սոցա հետ կից գտնւում են նմանապէս այնպիսի տներ, որոնք միայն ժամանակաւորապէս հովանաւորում են ամեն տեսակ աղքատներին: Յետոյ կան բաւականի քանակութեամբ և այնպիսիները, որոնք օգնում են նոյնպէս ամեն տեսակ աղքատներին, սակայն միայն յայտնի գէպքերում: Վերջապէս գոյութիւն ունին մի քանի այսպէս անուանւած առանձնութեան տներ, ուր յատկապէս զետեղւում են զառամեալներին:

Գրանսիական հասարակային խնամատարութեան հաստատութիւնները համայնական կամ ընկերական կազմ չ'ունին: Նոքա չեն գործում համայնք առ համայնք հաւաքական ոյժերով, այլ առանձին կերպով ինչպէս հիւանդանոցներ, որոնք յատկապէս խնամում են իրանց զիմող հիւանդ աղքատներին և, սոցա բժշկելուց յետոյ, արձակւում են, բազմին թողնելով սոցա

յետագայ վիճակը: Սա մի խոշոր պակասութիւն է, որ շատ է խանգարում յիշեալ հաստատութիւնների նպատակներին հասնելուն: Իսկ սոցա նպատակները այն են, որ, աղքատներին խնամելով, սոցա կեանքի ձանապարհը ուղղեն: Արդ, կարելի՞ է իրաւամբ սպասել այս ցանկալի հետեանքին, երբոր խնամատարութեան հաստութիւնները չեն օժտում չքաւորներին այն յատկութիւններով, որ ընդունակ դարձնեն մարդկանց փախուստ տալու վատ և անյարգելի կեանք վարելուց:

Մինչև այժմ մեր ուշադրութիւնը նւիրւած էր Ֆրանսիական հասարակային խնամատար այն հաստատութիւններին, որոնց գործն է օգնել և խնամել սոսկ այնպիսի աղքատներին, որոնք երևան են դալիս արդիւնաբերութեան կենտրոններում թէ աշխատանքի պակասութիւնից և թէ մասամբ բարոյականութեան անկումից, որ ըստ մեծի մասին բանւոր դասակարգի մէջ ողելից ըմպելիքների չափազանց գործածութեան հետեանք է: Բացի չունեւորներից, որ այնքան չունին իրանց աւօրեայ ամենափոքր անդամ կենսական պիտոյքները լրացնելու և որ կարեկցութեան արժանի են, բացի բուն աղքատներից, որ ոչինչ չունին և շատ յաճախ Ֆիզիքապէս և բարոյապէս անգոր են իրանց կեանքը ապահովելու և հասարակութեան կողմից առաւել ևս արժանի են լուրջ հոգատարութեան, բացի այս տեսակ չքաւորներից՝ գոյութիւն ունին և այնպիսիները, որոնք թէև ոչինչ չունին և անկասկած ընդհանուր առմամբ աղքատների շարքին են պատկանում, բայց կարողանում են մուրացկանութիւնը արհեստ շինել և հաց ճարելուց աւելի բան ձեռք բերել: Սոքա մուրացկաններն են, որոնք յանդգնաբար քաշէքաշ զալով ամեն տեղ և ամեն երկրում հասարակութիւնների համար մի շատ վհատեցուցիչ երեւոյթ են կազմում: Զուր չէ, որ նոյն իսկ լուսաւորեալ երկիրներում մուրացկաններին տալիս են յանցաւորի բնաւորութիւնը: Եւ արդարեւ չի կարելի մերժել այս մականունը, քանի որ դոքա խրոխտաբար իրանց մուրալու սովորութիւնը պահպանում են՝ չը նայած հասարակութեան կողմից ձեռք առած միջոցներին՝ այդ վարակիչ մարդկային սովորութեան դէմ մտքաուելու: Ֆրանսիայում մասնաւորապէս,

ինչպէս նաև ուրիշ երկիրներում մեր 19 դարեայ սկզբից մինչ այժմ աստիճանաբար հիմնում են ամեն զաւառում մուրացկանների համար յատուկ հաստատութիւններ (dépôts de mendiants), ուր նոցա զետեղելով խնամում են և, ըստ ժողովրդական կարծիքի, պատժում: Սակայն այս պատիժը հասկացւում է այն մտքով, որ բանտարկած մուրացկաններին ջանում են ստիպմամբ ընտելացնել մի որ և իցէ աշխատանքի՝ նոցա պիտանացի մարդիկ դարձնելու նպատակով:

Ահաւասիկ ձեզ այն բոլոր գործունէութիւնը, որով Փրանսիական հասարակային խնամատար հաստատութիւնները օգնութիւն են հասցնում բազմաթիւ աղքատներին: Մենք չենք վստահանում պընդել, թէ յիշած հաստատութիւնները այդ տեսակ գործունէութիւնով լիովին բաւարարութիւն են տալիս աղքատների պահանջներին, որ անընդհատ աւելանում են, քանի որ ազգաբնակչութիւնը հետզհետէ աճում է, իսկ աշխատանքը նոյն չափով չի աւելանում:

Մեր ժամանակները պահանջում են, որ այս տեսակ մարդկային գործերի մէջ հաւաքական ոյժերի գործադրութեանը առաւելութիւն տրւի: Այս անխուսափելի պահանջը լրացնում են Գերմանիայի աղքատների խնամատարութեան հաստատութիւնները իրանց համայնական կազմակերպութիւնով, որ Ներոպայում օրինակելի է դարձած, մինչդեռ Ֆրանսիայում համայնական խնամատար հաստատութիւնները գրեթէ գոյութիւն չունին: Կազմակերպութեան յիշեալ պակասութիւնից, որին ենթակայ են Փրանսիական խնամատար հաստատութիւնները, բղխում է այն հետեւանքը, որ շատ աղքատ ընտանիքներ խնամելուց աչքաթող են լինում: Խնամատարութիւնից անտես և անմաս մնացած չքաւոր ընտանիքները նոքա են, որոնք լոկ իրանց անգնահատելի բարոյական արժանաւորութեան շնորհիւ հասարակական օգնութեան չեն հայցում մինչ չքաւորութեան վերջին ծայրը: Եւ այս կարգի ընտանիքների ծայրայեղ չքաւորութիւնը ունենում է երբեմն սոսկալի հետեւանք: Ասածս պնդելու համար առաջ բերենք մի հաստ օրինակ, որ նորերումս պատահել է Պարիզում: Ութ հոգուց բաղկացած մի ընտանիք Պարիզում նորերումս, ստիպւած ծայրայեղ չքաւորութիւնից, կնքում է իւր մահկանացուն ինքնասպանութիւնով: Թէև նման դէպքեր սակաւ են պատահում, բայց և այնպէս նա իւր վրդովեցուցիչ բնաւորութիւնով տւեց Պարիզի

մամուլին ջերմ խորհրդածութիւնների առիթ: Նոյն մամուլը յարձակւում էր ամենայն իրաւամբ հասարակային խնամատարութեան վերայ, երեւան հանելով սորա կազմակերպութեան թերութիւնները:

Ֆրանսիական խնամատար հաստատութիւնների զործունէութեան արդիւնքը թւերով ասպցուցելու համար շատանանք այժմ միայն Պարիզի օրինակով: Պարիզի հասարակային խնամատար հաստատութիւնները մսխել են 1881 թւին 36¹/₂ միլիօն ֆրանկից աւելի, խնամելով 354.599 աղքատ մարդ, որոնցից 213.900 մարդ սոսկ օժանդակութիւն են ստացել իրանց ընտանիքներում և 150.699 մարդ խնամել են հաստատութիւնների մէջ: Ծախսած գումարը բաժանելով խնամած աղքատների թւի վերայ, մենք կը տեսնենք, որ իւրաքանչիւր խնամւող աղքատ մարդ նստում է տարեկան 103 ֆրանկ, իսկ ամսական 9¹/₂ ֆրանկ: Ի հարկէ եթէ աղքատը ամբողջ տարի շարունակ խնամւի և ամիսը միայն 9¹/₂ ֆրանկ ստանայ, այդ բաժինը մեծ չի երևալ մեր աչքում: Բայց որովհետև ոչ բոլոր աղքատները ամբողջ տարի շարունակ են խնամւում, ուստի վերը առաջ բերած թւի մէջ՝ ամեն մի աղքատին ընկնող բաժինը իսկապէս շատ աւելի է քան ամսական 9¹/₂ ֆրանկ:

Այսքանս անում են հասարակային խնամատարութիւնը և բարեգործութիւնը աղքատութիւնը թեթեւացնելու համար: Բայց ինչ վերաբերում է մասնաւոր բարեգործութեանը, որ Ֆրանսիայում ընդհանրապէս և սորա շնաշխարհիկ մայրաքաղաքում մասնաւորապէս մեծ ծաւալ է ստացել, պէտք է խոստովանել, որ սա էլ մեծ եռանդով աշխատում է՝ իւր օրինակելի և պատկառելի հաստատութիւններով, որոնց նմանը հազիւ թէ մի ուրիշ տեղ հանդիպէք: Որքան մեծ է այս երկրում մասնաւոր բարեգործութիւնը, դորա պատգոյցը, ի միջի այլոց, մենք տեսնում ենք. նորանում, որ Պարիզում հրատարակող «Figaro» լրագիրը տասը տարում հաւաքել էր բարեգործական նպատակներով 3¹/₂ միլիօն ֆրանկից աւելի: Թողնենք համանման ուրիշ օրինակներ և տեսնենք թէ որչափ են մասնակցում աղքատների խնամատարութեան գործին մասնաւոր հաստատութիւնները:

Առաջնակարգ տեղը ֆրանսիական մասնաւոր բարեգործութեան մէջ բռնում են նախ այն հաստատութիւնները, ուր ընդունւում են

անխնամ թողած երեխաները: Ազքատ և անխնամ մնացած երեխանց համար յատկացրած մասնաւոր հաստատութիւնների թիւը 1885 թիւն հասած էր Պարիզում 126: Նոյն թւականին սոցա մէջ 10.180 երեխանց տարրական ուսում և կրթութիւն էին տալիս և միաժամանակ սովորացնում էին նոցա օգտաւէտ արհեստներ: Յիշեալ 126 մասնաւոր երեխայոց հաստատութիւններից 31 հատը պատկանում էին սուրբ քոյրերի ընկերութիւններին (Soeurs de Saint Vincent de Paul), որոնք ուրիշներից նրանով են զանազանում, որ սոցա մէջ հոգ են տանում միւսնոյն սիրով և անձնւիրութեամբ թէ ֆրանսիական երեխանց վերայ և թէ օտար ազգերին և դաւանութիւններին պատկանող երեխանց վերայ: Պէտք է, ի դէպս, շեշտենք, որ այս մարդասէր գործերի սկզբնաւորութեան հիմք զնոյնները բոլոր մեծի մասին առանձին անհատներ են եղած, որոնց մէջ ամենահռչակաւ է Ալբերտ Ռուսէլ (Albert Roussel) կոչւած բարերար մարդը, որի անունով և կոչւում է իւր հաստատած ամենանշանաւոր մանկախնամ հաստատութիւնը:

Ֆրանսիական մասնաւոր բարեգործական ընկերութիւններից ականաւոր են և նոքա, որոնք պաշտօն ունին հիւանդ կանանց խնամելու: Այս ընկերութիւնների անդամները լոկ կանայք են, որ ընդունում են ամեն տեսակ դասակարգերից:

Վերջապէս չիշելու արժանի են այսպէս կոչւած հասարակական ննջարաններ (dortoirs publics, ночлежные дома) որ գոյութիւն ունին ֆրանսիայի բոլոր մեծ քաղաքներում և, պէտք է խոստովանած, ժողովրդականութիւն են վայելում: Հասարակային ննջարաններում ընդունւում են թէ տղամարդիկ և թէ կանայք, որոնք զուրկ լինելով բոլոր միջոցներից՝ զիշերելու տեղ անգամ չեն գտնում: Այստեղ տալիս են նրանց, բացի քնելու տեղից, նաև կերակուր և նմանապէս լւանում են նոցա լւացքը և մաքրում շորերը: Մի քանի օր այսպէս պահելուց յետոյ, դոցա, եթէ կարելի է, դուրս են թողնում, որ իրանց համար գործ ձարեն:

Գալով Գերմանիային, որպէս զի ընթերցողին ձանձրոյթ չը պատճառենք, մենք կ'աշխատենք համառօտ լինել:

Գերմանական հասարակային խնամատար հիմնարկութիւնները

աւելի կատարելագործւած են քան Վերմանական
խնամատար Հիմնարկութիւնների կազմակերպութեան առաւելութիւնը
նրանումն է կայանում, որ նոքա գործում են աւելի լաւ որոշած
ծրագիրներով, այնպէս որ իւրաքանչիւր Հասարակային խնամատար
Հաստատութիւն ունի իւր յատուկ բնաւորութիւնը և պաշտօնը
Վան Հիմնարկութիւններ, որոնք խնամում են միայն աշխատանքի
ընդունակ աղքատներին և կան այնպիսիները, որոնց նպատակն է
հոգ տանել աշխատանքի անընդունակ աղքատների վե-
րայ: Նամանականդ յատուկ խնամք է տանում ծեր և չքաւոր
զաւաւ եւ աւանդների վերայ: Նոյնպէս գոյութիւն ունին աղքատ
կանանց համար յատուկ Հաստատութիւններ: Բայց ամենից շատ
կատարելագործւած են Վերմանիայում այն Հասարակային Հաս-
տատութիւնները, որոնք յատկացրած են աղքատ որբ և ան-
խնամ թողած երեխաներին խնամելու: Աշխատանքի բո-
լորովին անընդունակներին կամ չքաւոր ծեր զաւամեակներին գեր-
մանական Հասարակային խնամատարութիւնը նշանակում է մշտն-
ջենական թոշակ, որով նոքա ապրում են մինչ իրանց կեանքի
վերջը: Իսկ աշխատանքի ընդունակ, բայց գործ չը ճարելուց կամ
այլ և այլ պատճառներից չքաւորութեան մէջ ընկածները խնամ-
ւում են մինչև որ սոքա գործ ճարեն: Վերջիններիս խնամատար
Հաստատութեան մէջ եղած ժամանակ անգործ չեն թողնում, այլ
պահանջում են նոցանից, որ նոքա մի որ է գործով զբաղեն,
ինչպէս օրինակ կօշկակարութիւնով, խոհարարութիւնով, հաց-
թխութիւնով և նման գործերով, որոնք ի հարկէ մի յայտնի
չափով, մանաւանդ աշխատելու անսովորութիւնից ընկածներին կրկին
ընտելացնում են աշխատանքի և այնպէս սոցա մէջ սէր են ար-
ծարծում դէպի գործելու ցանկութիւնը: Հասակաւոր աղ-
քատ կանանց գերմանական Հաստատութիւնները, խնամելու ժամա-
նակ, որքան էլ վերջինը տւէր, տալիս են նոյնպէս զանազան գոր-
ծեր, ինչպէս կերակուր պատրաստելը, շորեր և իրեղէններ մաքրելը,
ճերմակեղէն կարելը, նորոգելը և լւանալը և ուրիշ՝ կանանց ձեռ-
քերի ընդունակութեանը մատչելի բաներ, օրինակ չարդեայ առարկա-
ներ գործելը, փետուրեղէն փետել և ջոկելը և այլն:

Նշանաւոր են այս երկրում, ինչպէս չիլեցինք, որբանոցները և

ծնողներից անխնամ թողած աղքատ երեխաների խնամատարութեան հաստատութիւնները, ուր նրանց հիմնադրապէս տարրական ուսում են տալիս, կրթում են և արհեստներ սովորեցնում: Այսուամենայնիւ երբոր երեխաները իրանց ուսումը աւարտում են և պիտանի են դառնում գործնական կեանքի համար, սոցա ուղարկում են արհեստանոցները՝ բանելու և փող վաստակելու: Բայց բնակելու տեղը տալիս են նորաբողոք պատանի արհեստաւորներին՝ դարձեալ խնամատար հաստութեան մէջ, յատուկ բնակարաններում, միայն մի յայտնի ժամանակով, մինչև որ իրանք ընդունակ գտնեն միանգամայն ինքնուրոյն կեանք վարելու:

Բացի աղքատներին խնամելու հաստատութիւններից՝ գերմանական հասարակային խնամատարութիւնը ունի նաև հիւանդանոցներ, ուր զանազան մասնաբաժիններում բժշկւում են հիւանդ աղքատ կանայք, տղամարդիկ և երեխաներ:

Գերմանական հասարակային խնամատարութիւնը ունի, բացի լիշտ հաստատութիւններից, նաև հիւանդանոցներ զանազան բաժիններով, ուր բժշկւում են յատկապէս հիւանդ կանանց, տղամարդկանց և երեխաներին:

Խնամատարութեան պէտքերի համար հարկաւոր գումարները հաւաքւում են Գերմանիայում զլիսաւորապէս համայնքներից՝ հարկերի ձևով: Բայց մի յայտնի դրամական նպաստ գալիս է մասամբ մասնաւոր կտակներից և նւիրատութիւններից և մասամբ էլ նոյն իսկ խնամատարութեան հաստատութիւնների ներքին եկամուտներից: Եկամուտները գոյանում են մի կողմից ուրիշ տեղերի հաշուի հիւանդներին բժշկելուց, միւս կողմից այն առարկաները ծախելուց, որ շինւում են աղքատների ձեռքերով խնամատար հաստատութիւնների մէջ: Հասարակային խնամատարութեան գործին ծառայող գումարի միջին թիւը հաշւում են հետևեալ կերպով: Գերմանիայում միջին թիւով ամեն մի քառակուսի մղոնի վերայ ընկնում է 10 աղքատ, իսկ 10.000 քառակուսի մղոն կազմող գերմանական հողի վերայ ըստ այնմ կ'ընկնի 100.000 աղքատ: Եթէ ամեն մի աղքատի համար օրեկան մի գերմանական մարկ (40 կոպ.) մսիւի, այդ կ'անէ տարեկան 36 միլլիոն մարկ:

Ինչպէս ընթերցողը տեսնում է, Գերմանիայի Հասարակային խնամատարութիւնը իւր բաղմակողմանիութիւնով աւելի բեղմնաւոր է քան Ֆրանսիականը: Գերմանական Հասարակային խնամատարութիւնը գերազանցում է Ֆրանսիականին և ուրիշներին ոչ միայն իւր բաղմակողմանի գործունէութիւնով, այլ և նրանով, որ նորա կազմակերպութիւնը հիմնւած է համայնականութեան սկզբունքի վերայ, այսինքն այն սկզբունքի վերայ, որով կարելի է լինում միահամուռ ուժերով չքաւորութեան առաջն առնել: Հաւաքական ուժերի գործադրութիւնը նրանում է երևում, որ համայնքները խմբելով կազմում են իրանցից վարչական միութիւններ, որոնց հսկողութեան ներքոյ գտնւում են նոյն միացած համայնքներում գոյութիւն ունեցող խնամատար հաստատութիւնները: Այս համայնական—վարչական միութիւնների նպատակն է խնամատարութեան գործը հեշտացնել, որպէս զի նա յաջողութեամբ կատարել բոլոր այն դէպքերում, ուր համայնքները, առանձին—առանձին վերցրած, անձեռնհաս են լինում աղքատների անընդհատ աւելացող պահանջներին բաւականապէս լրացումն տալու:

Սակայն գերմանական հասարակային խնամատարութիւնը չի բաւականանում վերև յիշած միջոցներով: Նա, տողորած լինելով բարձր ձգտումներով՝ ջանում է յետ չը մնալ այն հոսանքից, որ արդարև, հանդէս է գալիս ժամանակակից տնտեսական պայմանների գորութեամբ: Յայտնի է, որ արդիւնաբերութեան կենտրոններում մեքենաների գործադրութիւնը անընդհատ զարգանում է և ձեռքերի գործածութեան տեղը բռնելով՝ սաստիկ նւազեցնում է այդ բնական զէնքով բանող դասակարգի աշխատանքը: Արդիւնաբերութիւնը մեքենաների միջնորդութեամբ շատ աւելի արժան է նշատում: Եւ սա մի անխուսափելի պահանջ է ժամանակակից տնտեսական կեանքի, քանի որ, մրցման ասպարիզում, մրցողների շատութեան պատճառով, ապրուստ հալթաթելը դժւարանում է և պահանջում է մեծ աշխատանք, որ բաւականապէս չի վարձատրւում: Տնտեսական պայմանների այդ ուժի գէմն առնելու համար 80-ական թւականներին Գերմանիայում 127 բարեգործական ընկերութիւններ միացան: Այդ բարեգործական ընկերութիւնների անդամները կապացնում են ամեն տարի մի համաժողով (կոնգրես), որի նպատակն

է խորհրդակցել զանազան նորանոր միջոցների մասին, որ կարող են աղքատների խնամատարութիւնը ըստ պահանջին ընդարձակելու: Յիշենք համաժողովների արած գործերից երկուսը, որոնք անկասկած այնքան անգին և մեծ են, որ անուշադիր թողնել անկարող ենք: Համաժողովներից մինի վճռով սահմանեց հրատարակել մի պարբերական վիճակագրութիւն (Armenstatistik) աղքատների խնամատարութեան մասին: Եւ տեսէք թէ ինչ գեղեցիկ պաշտօն է կատարում այդ վիճակագրական հրատարակութիւնը: Սա տալիս է լուրջ տեղեկութիւններ՝ թէ խնամող աղքատ ընտանիքներում եղած շունչերի քանակութեան և սոցա հասակների մասին, թէ աղքատ դասակարգերի զբաղմունքների, տրւելիք օգնութեան ձևերի, որքանութեան և տեղութեան մասին և վերջապէս աղքատների բնակութիւնների մասին: Այսպիսի վիճակագրութիւն անհրաժեշտ է, որովհետեւ սորա տւած տեղեկութիւնները շատ կարեւոր խնդիրներ են պարզում և այնուհետեւ տեղիք են տալիս խնամատարութեան գործի մէջ նոր գումներ մտցնելու:

Մի երկրորդ գործ, որ նմանապէս համաժողովների տոկուն աշխատանքի արդիւնք է, արդարեւ արժանի է ընդօրինակման ուրիշ երկիրների կողմից: Այս գործը այն է, որ հիւսիսային և հարաւային Գերմանիայում աղքատներից կազմում են այսպէս կոչւած երկրագործական և անտառաբանական բնակավայրեր (Land-und forstwirtschaftliche Armencolonien), ուր աղքատներին, բացի խնամելուց, սովորեցնում են երկրագործական և անտառաբանական գիտելիքներ: Այս գիտելիքները աւելի հեշտ են իւրացնւում քան այն արհեստները, որոնք սովորողներից պահանջում են թէ մեծ համբերութիւն և թէ հաստատ կամք: Յիշեալ աղքատային կոլօնիաների այս առաւելութեան վերայ աւելանում է և այն, որ նոքա բարոյապէս մաքրող և փիղիքապէս կազդուրիչ և ամրացնող միջոցներ են:

Նմանօրինակ խնամատարութեան խնդիրներ են, որ վճռում են Գերմանիայի խնամատարութեան համաժողովները և թէև այդ բոլոր միջոցները չեն կարող խոստանալ աղքատների թիւը նւազեցնել, բայց նոքա անտարակոյս չեզօքացնում են տիրող ցաւը և ապա

Հասարակութեան յետին չքաւորութեան մէջ ղեգերող դասին մարդավայել կեանք են ապահովում:

Անգլիայի վերաբերմամբ մեզ թւում է, որ աւելնորդ է այս երկրի Հասարակային խնամատարութեան զանազան Հաստատութիւնների մասին մանրագննաբար խօսելու: Նոքա մեծ մասամբ նմանւում են գերմանական Հաստատութիւններին: Միայն թէ խնամատարութեան գործը Անգլիայում չի գտնւում քաղաքական-վարչական Համայնքների հսկողութեան և կառավարութեան ներքոյ: Հասարակային խնամատարութեան գործը Անգլիայում յանձնւած է եկեղեցական-ծխական Համայնքներին, որոնք, օրէնքի համաձայն հաւաքում են իրանց մէջ գտնուող աղքատների համար հարկեր, որ միանալով ուրիշ տեսակ եկամուտների հետ՝ կազմում են մի խոշոր գումար 80-ական թւականների վերջերում աղքատաց հարկերը կազմում էին 7.688.650 ֆունտ ստերլինգ ¹⁾, որով խնամուել են 1.081.926 աղքատներ: Այս, իւր խոշորութիւնով աչքի ընկնող, աղքատաց հարկը տարէցտարի աւելանալով՝ սկսել էր չափազանց ծանրաբեռնել եկեղեցական Համայնքներին, որոնք, բացի զորանից, նաև պետական շատ ուրիշ հարկեր ունին վճարելու: Միւս կողմից աղքատութիւնը սկսել էր կորցնել իւր խոհեմ բնաւորութիւնը և սորա տեղը ստանալ այն պահանջող, հպարտ և յանդուգն կերպարանքը, որ մինչև անգամ սպառնալիքներով է գործում և ապա դատերին տեղիք տալիս: Որպէս զի աղքատութիւնը այդպիսի հետեւանքներ չունենայ, անգլիական օրէնսդրութիւնը 80-ական թւականներին ստիպեց Հասարակային խնամատարութեանը մոցնել իւր հիմնարկութիւնների մէջ արդիւնք տւող աշխատանք: Օրէնսդրութեան այս կարգադրութեան համեմատ՝ աղքատները աշխատում են և սոցա աշխատանքից գոյացած դրամական արդիւնքները մասնակցում են խնամատարութեան համար անւող ծախսերի մէջ: Սորանով, ի հարկէ մի յայտնի չափով նւազում են եկեղեցական-ծխական Համայնքների վերայ դրած աղքատաց հարկերը:

¹⁾ Մի ֆունտ ստերլինգ հաւասար է 25 ֆրանկի կամ ռուսաց ֆողով 6 ռ. 30 կոպ. ոսկի կամ 8 ռուբլի թղթադրամ արժմնաչ կուրսով:

Ռուսիայում գլխավորապես ծխական բարեգործական ընկերութիւններն են, որ ստանձնել են հասարակային խնամատարութեան դործը: Սոքա սկզբունքով խնամում են աղքատներին միայն սոցա բնակարաններում: Ի հարկէ աղքատներին սեփական բնակարաններում խնամելը անկասկած գովասանքի արժանի մի դործ է, քանի որ աղքատներից շատերը խոյս են տալիս իրանց չքաւորութիւնը հրապարակ հանելուց: Ռուսիայի ծխական խնամատարութիւնը օգնում և խնամում է միայն այս ձևով: Պարզ է, որ այսպիսի սահմանափակ գործունէութիւնից չի կարելի սպասել աղքատների դրութեան բարւոքումը այն չափով, որ հասարակութիւնները ազատ և հանգիստ լինէին աղքատների տգեղ և անպառաճ պահանջներից: Մասամբ խնամատարութեան այս թերութիւնների պատճառով, մասամբ էլ այն պատճառով որ Ռուսիայում արհասարակ խնամատար հաստատութիւններ շատ սակաւ են, մենք հանդիպում ենք քաղաքներում և դիւղերում բազմաթիւ թափառող աղքատներին իրանց ամենավատ սովորութիւններով: Յիշած թերութիւններից բացառութիւն են կազմում Պետերբուրգի ծխական խնամատար հաստատութիւնները, որ աւելի կատարելագործւած և բազմակողմանի են քան զաւառականները իրանց հոռի կազմակերպութիւնով: Ռուսաց մայրաքաղաքում ծխական-բարեգործական ընկերութիւնները ունին յատուկ հաստատութիւններ թէ աղքատ որբ երեխաների և թէ հիւանդ կանանց և ծեր զաւառեալների համար: Աւելի աչքի է ընկնում աղքատ երեխաների վերայ տարած խնամքը, որ տալիս է սրանց, ի միջի այլոց, նաև կատարեալ կրթութիւն: Բայց և ուրս մայրաքաղաքի խնամատար հաստատութիւնները զերծ չեն ամենախոշոր թերութիւնից, որ, հարկաւ, շատ զգալի պիտի լինի: Այստեղ աղքատ մարդկանց ձրի բնակարաններ են տալիս, իսկ կերակուր և աղքատների ամենակարեւոր այլ պահանջները անտես են արած: Երեւակացեցէք այն հետեանքները, որ կարող են առաջ գալ այսպիսի անհոգութիւնից, մանաւանդ երբոր ժամանակաւորապէս աղքատացածների անմիջոց դրութիւնը սպասածին հակառակ աւելի է տևում:

Բալտեան նահանգներում ականաւոր դեր է կատարում Ռիգա քաղաքը, որի խնամատար հաստատութիւնը Գերմանիայում գտնւող-

ների կատարելատիսն է: Բիզալի հասարակային խնամատարութիւնը, որ գտնուում է նոյն քաղաքի բարեգործական ընկերութեան ձեռքում, ունի մի քանի օրինակելի և ուշադրութեան արժանի կողմեր: Սոցանից կարևորագոյնն են այն բաժինները, որոնք ծառայում են աղքատ երկսեւ երեխանց հոգատարութեանը: Իգական սեռի բաժնում սովորեցնում են երեխանց կար ու ձեւ և մանրամասնաբար տնային տնտեսութիւն: Մի փոքր աւելի հասակաւորներին սովորեցնում են նաև հացթխութիւն, խոհարարութիւն և լւացարարութիւն: Արական սեռի երեխանց սովորեցնում են զանազան արհեստներ և գործնական գիւղատնտեսութիւն: Վերջինիս մէջ առաջին տեղը բռնած են պարտիզպանութիւնը և ծաղկագործութիւնը: Բիզալի խնամատար հաստատութիւնը այս նպատակի համար վերցրած ունի կապալով հողեր, ուր մանաւանդ ծաղկագործութեան վերայ մեծ ուշադրութիւն է դարձրած, որովհետև երեխանները, ի բնէ ծաղկասէր լինելով, շատ լաւ են սովորում պարտիզպանութեան այս գեղեցիկ ճիւղը: Իբրև ապացոյց կարող է ծառայել այն փաստը, որ 1882 թւին ծախւած են արական սեռի երեխանց ձեռքերով արդիւնաբերած ծաղիկներ և սերմեր 2.240 ռուբլու, յաջորդ 1883 թւին ծախւած էր 2.909 ռուբլու ծաղիկներ: Բայց այս դումարները մասնակցում են այդ երեխանց կրթութեան համար անւելիք ծախսերի մէջ: Զը մոռանանք և այն, որ 16 տարեկան հասակին հասնելուն պէս՝ երեխանց պահ են տալիս արհեստաւորներին և գիւղատնտեսներին:

Վերջապէս յիշելու արժանի է Բիզալի խնամատար հաստատութեան աղքատ, բայց աշխատանքի ընդունակ կանանց բաժինը: Սոցա համար գնում են նիւթեր և վերցնում են զանազան ձեռագործերի պատուէրներ, որ կատարւում են ճշտութեամբ և բարեխղճութեամբ: 1884 թւին այդ բաժինը ունեցած է իւր սեպհական կապիտալը և զբաղեցրել է 134 ընդունակ կանանց շատ արդիւնաւէտ գործերով, որոնց արդիւնքները վաճառելուց՝ հիմնարկութեան վարչութիւնը ստացել էր մի պատկառելի գումար՝ մօտ 15.000 ռուբլի և սորանից տւել էր նոյն բանող կանանց 6.000 ռուբլու վարձ: Բիզալի խնամատարութեան ընկերութիւնը պահպանւում է թէ պատւաւոր անդամների նւիրատուութիւններով և թէ իսկական անդամների անդամակցական բաժիններով: Բացի դրանից

մեն տարի իսկական անդամների ձեռքով անուամ է հանդանակութիւն թաղ առ թաղ վաճառականների մօտ, որոնց ստորագրութիւններով դումարուամ է տարեկան մօտ 15.000 բուբլի:

Մենք կարծում ենք, որ, այս բոլորը կարդալուց յետոյ, հայ ընթերցողը պէտք է իրաւ համոզւի թէ որքան առատ են ուրիշ ազգերը իրանց մէջ զտնուող աղքատների խնամատար հաստատութիւններով: Մենք իրաւունք չ'ունինք պահանջելու, որ այս հաստատական գործի մէջ հայերը համեմատւէին եւրոպական ազգերի հետ: Բայց մենք իրաւունք ունինք պնդելու, որ հայերը նմանապէս կռւած են այս տեսակ հասարակական սուրբ պաշտօն կատարելու: Արդեօք հայերը անում են այժմս մի որ և իցէ բան աղքատների խնամատարութեան նկատմամբ: Ցաւելով պիտի պնդենք, որ հայերը զեռ շատ և շատ քիչ են նւիրւած այդ մարդասէր գործին: Այս երկուքը աւելի քան վհատեցուցիչ է, որովհետեւ հայերիս համար այս տեսակ գործերը իրանց ուժերից և ընդունակութիւններից վեր չեն: Հայերը նոյն իսկ իրանց պատմութեան էջերում ունին փառաւոր տողեր, որոնք ապացոյց են այն իրողութեան, որ մի ժամանակ աղքատների խնամատարութիւնը փալցուն դեր է կատարած: Հայոց պատմութեան տեղեակը երբէք չի կարող ուրանալ, որ Արշակունեաց դարաշրջանում, Տրդատի յաջորդների թագաւորութեան ժամանակ, մանաւանդ մեր եկեղեցու հայրենասէր հայրապետ Ներսէս մեծի օրերով, զոյութիւն են ունեցել շատ պատկառելի աղքատանոցներ և անկլանոցներ: Նոյնպէս 10-դարում Բագրատունեանց իշխանութեան ժամանակը հայերը ունեցել են բազմաթիւ պանծալի հասարակայնի հաստատութիւններ, որոնց միջ մի սոււար մասը կազմել են բարեգործական հիմնարկութիւնները, որբանոցները, աղքատանոցները և անկլանոցները իրանց մեծամեծ եկամուտներով: Այս բարերար գործունէութեան մէջ մենք մեր սխրագործ նախնիքներից շատ յետ ենք մնացել: Մեր եկեղեցական-ծխական ուսումնարանները այս բոլորիս արեւելեան մանր աղգերի շարքում կանգուն և կենդանի պատկեր են ներկայացնում մեր ազգային ընդունակութիւնների: Մի՞թէ իրաւունք չ'ունինք սպասելու, որ մենք հայերս աղքատների խնամատարու-

Թեան գործի մէջ էլ սեպհական ոյժերով գովասանքի և պարծանքի արժանանանք: Աէ որ այս գործը մեր ազգային բարեմասնութիւնների մի անքակտելի մասն է եղած: Եւ ինչ է մեզ խոշնդոտ հանդիսանում թէ մեր անցեալի անդին յիշատակով և թէ օտարների յոյց տւած օրինակներով սոգորւած՝ այսպիսի վսեմ հասարակական գործին ամենայն եռանդոտ ձեռնամուխ լինելու: Անդրկովկասեան հայերս ունինք բարեգործական ընկերութիւններ: Նոյնպէս մեր հայրենակից տաճկահայերը զուրկ չեն նման հիմնարկութիւններից: Սակայն սօքա բոլորն էլ շատ և շատ քիչ են հոգ տանում իրանց շրջաններում գտնուող աղքատների վերայ: Եթէ այս անդործութիւնը միջոցների սակաւութիւնից է բխում, այդ պակասութիւնը, կարծում ենք, հեշտ է լրացնել, երբոր բարեգործական ընկերութիւնները իրանց գործունէութեան ծրագիրների մէջ այդ պահանջին առաջնակարգ տեղ տւած կը լինեն:

Ոչ ոք չի կարող պնդել, որ մեր մէջ չը կան այնքան աղքատներ, որոնց դրութիւնը աղաղակող օգնութեան և հոգատարութեան կարօտ լինէին: Միայն իրողութիւնների անգիտութիւնը և կոյրութիւնը կարող են այդպիսի սխալ կարծիքին տեղիք տալ: Արդարեւ մեր մէջ չը կայ այն գործարանական արդիւնաբերութիւնը, որ իւր մեծ չափերով կազմակերպութեան շնորհիւ ստեղծելով բանւոր դասակարգ՝ երևան բերէր նաև շատ աղքատներ: Եթէ մենք դեռ չենք հասել տնտեսական կեանքի այս ձևին, դա չի նշանակում, որ մենք զուրկ ենք տնտեսական կեանքի ուրիշ ձևերից: Իրողութիւնը սա է, որ մենք անմասն չենք ժողովրդական տնտեսութեան այն ասպարէզներին, որոնք ամեն ժողովրդի գոյութեան անհրաժեշտ պայմաններն են: Դոքա են երկրագործութիւնը, արհեստները և առևտուրը, որ կազմում են հայերիս տնտեսական կեանքի գլխաւոր յատկանիշը: Որտեղ տնտեսական գործունէութեան այս ասպարէզները քաղաքացիական իրաւունք են վայելում, այնտեղ պարբերապէս երևացող երկրագործական և առևտրական տաղնապները անխուսափելի են: Յայտնի է, որ նմանօրինակ տաղնապներից բխող երեւոյթների շարքում աղքատներն էլ մի որոշ տեղն են բռնում: Արդ եթէ այս կամ այն հասարակական պատճառներից երևան եկող աղքատները դիմում են նաև մեզանում հասարակութեանը, մի՞թէ նոյն հասարակութեան պարտաւորութիւնը չէ

չբաւորութեան մէջ ընկած իւր անդամներին մի յայտնի չափով կեանքը ապահովել:

Ներկայումս Անդրկովկասեան հայերը ունին մի երկու տեղ աղքատաց խնամատար հաստատութիւններ, որոնք շատ սակաւ ծաւալութիւն են մատուցանում իրանց չնչին միջոցներով և խղճալի կազմակերպութիւնով:

Հէնց 1872 թւին, երբ որ Բագու քաղաքում սկսեց գործարանական կեանքը և քաշեց իւր կողմը բանւոր դասակարգին, որի մէջ Պարսկաստանից գաղթած հայերը մեծ թւով մասնակցած են, հէնց այդ թւականից Բագուում հիմնւում է մասնաւոր հայ մարդկանց ձեռնբեցութեամբ այսպէս կոչւած «Բագու աղքատների խնամատար հոգաբարձութիւնը»: Բագու աղքատաց խնամատար հոգաբարձութիւնը օգնում է աղքատներին միայն փողով և մասամբ էլ բնակարաններով: Փողով արած խնամքը շատ չնչին է, իսկ բնակարաններով տւած օգնութիւնը անբաւականացուցիչ է՝ չ'ունենալով այս նպատակի համար ընդարձակ հիմնարկութիւն: Սկսած իւր հիմնւելու օրից մինչ 1889 թիւը, այսինքն 16 տարւայ ժամանակամիջոցում, Բագուի խնամատար հաստատութիւնը ունեցել է 24.543 ռուբլու եկամուտ, որ հաւաքւել է թէ մասնաւոր մարդկանց նւիրատուութիւններով և թէ հանգանակութիւնով, որ անուում է զլիսաւորապէս տօն օրերին: Այս գումարից 14.274 ռուբլի մնել են աղքատանոցի շինութեան համար, իսկ մնացածը 10.124 ռուբլի բաժանել են աղքատ ընտանիքներին: Փողով օժանդակութիւնը տւած է 2.159 աղքատ ընտանիքներին, այսինքն ամեն մի ընտանիքը ստացել է տարեկան մօտ 4 ռուբլի 6 կոպէկ: Եթէ հաշուենք, որ միջին թւով ամեն մի ընտանիքի վերայ ընկնում է 3 հոգի, յիշեալ զրամական օգնութիւնը արւած կը լինի 6.477 հոգուն, այնպէս որ իւրաքանչիւր աղքատ հոգի ստացած կը լինի $1\frac{1}{2}$ ռուբլու չափ օգնութիւն, որ, արդարեւ, շատ ողորմելի նպաստ է, որպէս զի մի աղքատ մարդ մուրացկանութեան չը դիմի:

Մի այլ աղքատաց խնամատար հոգաբարձութիւն գտնւում է Ալէքսանդրօպոլ քաղաքում, որ հիմնւած է Մատթէոս Կաթողիկոսի տնօրէնութեամբ 1854 թւին, այսինքն այն պատերազմի ժամանակը, երբոր բազմաթիւ չքաւոր հայ ընտանիքներ գաղթել են Ալէքսան-

դրօպօլ և այլ տեղեր: Ալէքսանդրօպօլի խնամատար հոգաբարձութիւնը կազմում է իւր նպատակի համար միջոցներ նախ կամաւոր նւէրներից, որ ամեն շաբաթ օրեր հաւաքում են քաղաքի խանութներից, յետոյ հանդիսաւոր օրերին եկեղեցիներում բացում են հանգանակութիւն յօգուտ աղքատների: Բացի սրանից Ալէքսանդրօպօլի խնամատար հոգաբարձութիւնը ունի անշարժ կայք, որ մի յայտնի մուտք է տալիս: Այս բոլոր աղբիւրներից ստացւում են 2.000 ռուբլուց աւելի մուտք տարեկան, իսկ ծախք լինում է մօտաւորապէս այդքան: Մի աղքատ ընտանիք ստանում է ամսեկան մերձաւորապէս երկու ռուբլի: Արդեօք անւում է մի որ և իցէ բան ուրիշ բազմամարդ հայաբնակ տեղերում աղքատների համար: Սենք զիտենք, որ շատ հայաբնակ տեղերում գոյութիւն ունին եկեղեցական աղքատաց զանձարաններ, որոնք տօն օրերին զլիւաւորապէս եկեղեցու մէջ փող են հաւաքում և, քահանաների տւած տեղեկութիւնների հիման վերայ, աղքատներին բաժանում:

Բայց թէ այս կերպով մենք կատարած լինենք այն հասարակային պաշտօնը, որ ժամանակակից հասարական կեանքի պահանջները մեզ վերայ բարձում են, մենք այդ բնաւ չենք կարող խոստովանել: Մեր մի քանի խղճուկ խնամատար հոգաբարձական հաստատութիւնները և աղքատաց զանձարանները օգնում են աղքատներին ողորմութեան սկզբունքի հիման վերայ, որ մեր դարու պահանջների տեսակէտից դատապարտելի է: Ողորմութեան գաղափարի հիման վերայ աղքատներին խնամք անելով, մենք անկարող ենք հասարակութեան այս ցաւի դէմ մաքառել, որովհետեւ դրանով մենք չենք նպաստում մի հասարակական խնդրի լուծման, այլ խանգարում ենք նորա բարելաւ ընթացքին: Ընկնելով միջնադարեան գաղափարի գիրկը, մենք սաստկացնում ենք այս ամեն տեղ աղաղակող ցաւը, որ իւր կորստաբեր հետևանքներով յուսահատիլ երևոյթ է դառնում և նեղում է հրապարակական ազատութիւնը: Պէտք է թօթափենք մեզնից հին աշխարհայեցողութիւնը աղքատների խնամատարութեան գործի մասին և ներշնչւենք ընդ միշտ այն մտքով, որ խնամատարութեան գործը, ինչպէս նաև ուրիշ հասարակութեան գործերը, աշխարհական է, հասարակական է: Պէտք է հայ հասարակութիւնները իրանց սեփական նախաձեռնութիւնով

ձեռնարկեն այնպիսի խնամատար հաստատութիւններ, որոնք կարողանան աղքատներին կրթել և պիտանացի մարդիկ դարձնել: Սոքա հասարակութեան անդամներ են և ունին իրաւունք մարդավայել գոյութեան ինչպէս և հասարակութեան աւելի բազմաւոր դասակարգերը: Հասարակութեան բարեկարգութեան շահերը պահանջում են, որ մենք աղքատների հասարակական դրութիւնը այնքան բարելաւենք, որ նոքա ևս իրանց ընդունակութիւններով և ոյժերով մասնակցեն մարդկային յառաջագիմութեան գործերի մէջ, և ոչ թէ ապարդիւն արարածներ մնան, որ միայն յետադիմութեան և անշարժութեան տիրապետող պայմաններում կարող են գոյութիւն ունենալ և որոնցից, փնասից, բացի ուրիշ բան չի կարելի սպասել:

Մենք չիշեցինք Բագուի հայ խնամատար հաստատութեան չնչին գործերը: Մարդ ապշում է տեսնելով, որ այդպիսի չնչին գործեր կատարւում են այն հայ հասարակութեան շրջանի մէջ, որ այժմ ներկայանում է Անդրկովկասեան արդիւնաբերութեան գրեթէ առաջին գործիչ: Միւսնոյն առաջնակարգ դերը կարող էր նա կատարել խնամատարութեան գործի մէջ, եթէ նա հիմնէր աղքատաց բազմակողմանի խնամատար հաստատութիւններ և կամ իւր ունեցածը կատարելագործէր ժամանակակից հասարակական պահանջների համեմատ: Միւսնոյն ջանքերի գործադրութիւնը մենք պահանջում ենք բոլոր այն հայաբնակ գաւառներից, ուր ոչ խելք, ոչ ոգի և ոչ նիւթական միջոցներ են պակասում այսպիսի խնամատար գործեր գլուխ բերելու համար: Գործեցէք այս շաւղով և դուք կ'արժանանաք պատւի և փառքի, որովհետեւ դուք կատարած կը լինէք հասարակական այն պաշտօններից մինը, որով փրկում էք բազմաթիւ մարդկանց՝ անկումից և կատարեալ կորուստից, որոնք հասարակութեան մարմնի վերայ անբուժելի վերքեր են թողնում: Ահա ձեզ մի լայն ասպարէզ, ուր դուք կարող էք գործել, հետևելով ազատօրէն և լրջօրէն նոյն իսկ մեր նկարագրած եւրոպական օրինակներին:

*
* *

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

Ո՛վ գիտէ արդեօք, գուցէ հէնց այսօր
Մահըս փորում է ինձ համար շիրիմ,
Ուր պիտի թաղեն սրգաւոր դէմքով
Սառած իմ մարմին:

Իսկ ես դեռ այնքան կ'ուզէի ապրել.
Բայց ապրել, ինչպէս անպըտուղ մի ծառ, —
Ո՛չ, ո՛չ, առաւել անարժան մի կեանք
Զը կայ ինձ համար:

Բայց այս կըրճքի տակ եռում են անթիւ
Իղձեր և յօյսեր, անթիւ խորհուրդներ.
Նոքա արգելաձ' տանջում են հոգիս
Երկար՝ տարիներ:

Կ'ուզէի բանալ ես նոցա կապանք
Եւ իմ իղձ, իմ յօյս, իմ վիշտ, տառապանք—
Բոլորը մարդկանց առաջը դնել
Եւ ապա մեռնել:

ՄՈՒՍԱՆ ԵՒ ՊՕԷՏԸ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

Մուսան ասաց. «քո այդ հրպարտ և կամակոր այդ հոգով
վաստակելու ես միմիայն դու ռիսակալ թրշնամանք.
Եւ դու ինքըդ քո պըսակը քակտելու ես քո ձեռքով,
Եւ քո կեանքը լինելու է միայն անվերջ տուայտանք»:

Պօէտն ասաց. «հէ, ես ինքըս իմ ոսոխիս առաջին
Պռոմէթէսի հրպարտութեամբ իմ տանջանքը կը ծաղրեմ.
Ո՛վ իմ մո՛ւսա, թրշնամանքը սոսկալի չէ բընաւին,
Մըտերիմ եմ իմ կոչմանը,—ես իմ խաչը կը տանեմ»:

Մոսկւա. 1890 թ., յունիսի 15:

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑԻ

Այսօր եգուց գցելով՝
Թարմ հասակըդ վատնեցիր.
Հազար իղձեր, հազար յուսեր
Դու անօգուտ թողեցիր:

Զարթիր, ընկե՛ր, հերիք քընես.
Թըմրութիւնըդ թօթափիր.
Տե՛ս-քո առջև լայն ասպարէզ.
Հոգի, սիրտ ա՛ռ, սըլացիր:

ՀԵՂԻՆԷ

Վ Է Պ

Տ-ին Մ. ՄԱՐԻՍԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն 1)

XV

—Այլ յոգնես, Հեղինէ, տուր ես ջրեմ ծաղիկները, ասաց Ամիրանովը մանկով պարտէզը, և, զրկելով կնոջ իրանը, սուաւ ձեռքիցը ցնցուղը:

—Թող, քիչ է մնացել, դու կը փչացնես ծաղիկներս:

Այդ օրը Ամիրանովը սովորականից շուտ էր վերկացել, տենդային անհամբերութեամբ հագնուել էր ու խմել առաւօտեան սուրճը, կարծես իւր համար մի առանձին բան սպասելիս լինէր այդ օրը:

—Քեզ լաւ պահիր, հոգիս, այժմ քո կեանքը ինձ համար կրկնապատիկ թանկ է:

Հեղինէն զարմացած և գորովանքով յառեց աչքերը մարդու վերայ: Վաղուց է որ նա նորան այնպիսի լաւ և ուրախ տրամադրութեան մէջ չէր տեսել, ինչպէս այդ առաւօտ:

—Կ'ուրախանաս որ երեխայ ունենաս, Միշէլ:

—Ի հարկէ. ծերութեան միակ միտքութարութիւնը երեխաներն են. երեխատէրը գոնէ զիտէ թէ ինչի համար է աշխատում և թէ իւր անունը իւր հետ չի կորչի:

1) ՏԿ՝Ս «Մուրճ»-ի № 6, 7 9.

Հեղինէի աւերը փայլեցին ուրախութիւնից, նորա սրտում յոյս ծագեց, որ երեխայի ծնւելուց յետոյ նոցա կեանքը բոլորովին կը փոխուի, որ հայրական սրբազան պարտականութեան զգացմունքը բոլորովին կը կերպարանափոխի մարդուն: Հեղինէն այնպէս երջանիկ էր զգում իրան երեւակայելով կատարելիք փոփոխութիւնը, կարծես այդ բոլորը արդէն կատարւած իրականութիւն լինէր, և բոլոր ջահէլ մայրերին յատուկ հրճւանքով խօսում էր երեխայի ապագայի մասին:

Ամիրանովը ուշադրութեամբ ու սիրով լսում էր:

— Սակաջն, հոգիս, ծառայութեան գնալու ժամանակն է:

— Շատ ուշ ևս գալիս տուն, Միշէլ, չի՞ լինի մի քիչ շուտ գաս:

— Կ'աշխատեմ, ասաց Ամիրանովը, կանգ առնելով պարտէզի դրան մօտ և օգային համբոյր տալով կնոջը:

Ասե՞մ Հեղինէին թէ չէ... չէ', աւելի լաւ է սպասեմ մինչև որ պաշտօնապէս յայտնեն. կանանց բերնում չիր չի թրջւիլ, ամբողջ քաղաքը կ'իմանայ. համ էլ անսպասելի կերպով որ իմանայ՝ աւելի կ'ուրախանայ, մտածում էր նա կանգնած տան դրան մօտ:

Անցաւ մի քանի օր. Հեղինէն մենակ նստած էր. յանկարծ զանգը քաշեցին և մի քանի րոպէ չանցած ներս վազեց Ելիզաւետա Բողդանովնա Միհրանովան ու սկսեց շնորհաւորել նորա մարդու բարձր պաշտօն ստանալը: Հեղինէն ինչ-որ յիշեց և ականջ. նա ուզում էր մի հարց առաջարկել Միհրանովային, բայց իրան զսպեց ու ոչինչ չը հարցրեց:

— Ուրախութեանս չափ չը կայ. դուք գիտէք որ ես ձեզ իմ գաւախներէցս չեմ ջոկում. ոչ որ այնքան չի աշխատել, որ Միխայիլ Պետրովիչը այդ պաշտօնը ստանայ, որքան ես. ասենք նա այնպէս մարդ է, որ նորա համար արժէ աշխատել: Ուր է, տանը չէ՞:

— Զէ, դեռ ծառայութիւնից տուն չի եկել:

— Ափսոս, ես նրան ունէի ասելու. բայց ոչինչ, ձեզ էլ կարող եմ ասել:

Կարծես այսօր քէֆ չ'ունէք... հա', իմացայ, այդ ձեր ապագայ ժառանգն է ձեզ անհանգստացնում, հա', հա', հա': Ի հարկէ կ'երթաք այսօրուայ ձիարշաւին նայելու. ափսոս որ ես չեմ կարող գնալ: Երեւակայել անգամ չէք կարող թէ որքան ժամանակ է լսում

ինձնից բարեգործական ընկերութիւնը. ես անպատճառ կ'ասեմ կոմ-սուհուն, որ ձեզ խնդրի մեր մասնաժողովի անդամ դառնաք, հա-մաձայն էք: Այդպէս էլի, Միխայիլ Պետրովիչը տանը չէ՞:

Եթէ Հեղինէն չ'իմանար, որ Միհրանովան սովորութիւն ունի մի անգամից հազար հարց առաջարկել մարդու, հարցեր, որոնցից շատը պէտք է անպատասխան մնային, կը շփոթւէր չ'իմանալով որին պատաս-խանի, բայց նա արդէն ճանաչում էր Ելիզաւետա Բոգդանովնային:

—Ձեւմ իմանում, ում հետ ուղարկեմ աղջիկներին. խեղճերի սիրաբ շատ է ուզում գնալ, իսկ ես չեմ կարող զրկել նոցա զւար-ճութիւնից:

Տեսնելով որ Հեղինէն չի Ֆահմում ասի թէ ինքը կը տանի, նա ուղղակի յայտնեց իւր միտքը. որովհետեւ ես միայն ձեզ վերայ եմ բոլորովին վստահ, ձեզ հետ միայն կը թողնեմ, հետներդ տարէք:

—Շատ շնորհակալ եմ, որ ինձ վերայ վստահ էք, բայց ես ձիարշաւին չեմ գնալու:

Հեղինէի տոնը զիպաւ Ելիզաւետա Բոգդանովնայի սրտին. նա ստոր-սառը մնաս բարեւ ասաց ու գնաց:

Այ թէ ինչու է մարդս այս քանի օրը ուրախ, իսկ ես յիմա-րաբար կարծում էի թէ շուտով հայր դառնալու յոյսն է նորան այդ-քան ուրախութիւն պատճառում, մտածեց Հեղինէն մենակ մնալով: Զրլինի Կատեան այդ պաշտօնի համար էր այն օրը ակնարկում, Մի-քայէլը գալ տեսնենք, բանը կը պարզուի, տարակուսում էր Հեղինէն և ինչ-որ մի անախորժ զգացմունք տրորում էր նորա սիրտը: Ե՛հ, ես վաղուց եմ նկատել, որ մենք միմեանց չենք համակրում... և յիշեց Հեղինէն թէ ս'րբան ապարդիւն կերպով աշխատել է զրաւել մարդու համակրութիւնը:

Նա աշխատում է միայն, որ ես նիւթական կողմից պակասու-թիւն չը զգամ, լիութեան մէջ լինեմ, էլ չի մտածում թէ աշխար-հումս, բացի դորանից, ուրիշ պահանջներ էլ կան: Ուրախութիւնից չի իմանում ինչ անի երբ որ գովում են իմ երեսահարքս և բոլո-րովին գոհ է լինում ինձանից, երբ որ ժամանակին այցելութեան եմ գնում այն տները, որոնց հետ նա ուզում է գնալ-զալ ունենալ, բայց սկի չի հարցնում, թէ արդեօք նրանց հետ ծանօթութիւն ունենալը ինձ հաճելի է թէ չէ:

—Կարող ես ինձ շնորհաւորել, Հեղինէ ջան, հանեց նորան մտախոհութիւնից Ամիրանովի ձայնը, վերջապէս կարգին պաշտօն ստացա՛յ: Ա՛յ այժմ, հոգիս, համ օթեակի աբոնեմենտ կարող ենք վերցնել, համ jour fixe նշանակել:

Այդ ժամանակ կողքի սենեակից կանացի հագուստի խշխշոց լսեց. — Ամիրանովի քոյրերն էին, որոնք շատ անգամ յետի դռնիցն էին տուն մտնում, որ աննկատելի կերպով յայտնւելով կարողանան իմանալ թէ ինչ է կատարւում նեքսուում: Լսելով մարդ ու կնոջ խօսակցութիւնը, նոքա սկսեցին փշփշալ ու վճռեցին մնալ կողքի սենեակում, որ ականջ դնեն ու իմանան թէ ինչի մասին են նոքա խօսում: Քամարին սկզբում վատ թւաց քրոջ առաջարկութիւնը, ուղեց մտնել միւս սենեակը, որ իմանան իրանց գալը, բայց մի ուրիշ զգացմունք յաղթեց այդ սկզբում ծագած և միշտ ազնիւ զգացմունքին և նա նստեց Եփեմիայի կողքին:

Մի քանի ժամանակից սկսած Ամիրանովը սկսել էր շատ սիրով վարւել Քամարի հետ. այդ շատ ուրախացնում էր Քամարին և դրդում աշխատելու աւելի էլ դուր գալու նորան: Քրոջը չէր սիրում Քամարը, բայց ստիպւած էր խօստովանւել, որ նա շատ լաւ կարողանում է դուր գալ Միխայիլ Պետրովիչին և դորա համար շատ անգամ անդգալի կերպով ընկնում էր Եփեմիայի ազդեցութեան տակ:

Եփեմիան ու Քամարը դրան յետև նստած լսում էին:

— Ինչ եղաւ քեզ, Հեղինէ, այնպէս եղար, կարծես մի բանից վախեցար: Քսանինը տարեկան հասակում այդպիսի պաշտօն ու չորս հազար ոտնիկ ստանալ հազարից մէկին չի յաջողում, իսկ դու յոնքերդ կիսում ես:

— Դու ինձ այն ասա, հօ՛ւ նոր ստացած պաշտօնդ Ն-ձէի պաշտօնը չի՞:

— Նա, խելօքս, լաւ գտար, իսկ ես կարծում էի թէ քեզ ամենեւին չեն հետաքրքրում իմ շահերն, կատակով ասաց Ամիրանովը:

Նա նկատում էր որ դնալով կնոջ քէֆը վատանում է ու սկսեց սրտացաւութեամբ հարցնել, թէ հօ՛ւ էլի ցաւը չի բռնում, որ վերջին ժամանակը շուտ—շուտ էր անհանգստացնում նորան:

— Զէ, Միշէլ, շատ լաւ եմ զգում ինձ: Միրոս ուրիշ բան է

ցաւացնում: Մինչև այժմ ես ապրում էի երևակայութեամբ ու ուշադրութիւն չէի դարձնում իրականութեան վերայ, ես քո արածները այնպէս չէի տեսնում ինչպէս որ իսկապէս են, այլ աւելի լաւ էի բացատրում, իսկ այժմ շատ բան է պարզւում:

Այժմ հասկանում եմ թէ ինչու մի քանի ժամանակից ի վեր ամեն կերպ աշխատում ես հեռու պահել քեզ և չը խառնուել որոշեալ խնդիրների ու գործերի մէջ:

—Տուտուց բաներ ես ասում, հոգիս, Աստուած վկայ, չեմ հասկանում թէ ինչ ես ուզում ասել:

—Միթէ՞ խիղճդ քեզ չի տանջում, որ ծեր ու ահագին ընտանիքի տէր մարդու ձեռքից խլել ես պաշտօնը:

Ամիրանովը մի քիչ շփոթւեց. նորա սրտում յանկարծ կասկած ծագեց, թէ մի գուցէ կենը իմացել է իւր Ն-ձէի դէմ լարած թակարդները ու ինտրիգաները, բայց նա այնքան վստահ էր իւր ճարպիութեան ու խորամանկութեան վերայ, որ կասկածը նորան բոլորովին անհիմն թւաց և նա իւր համոզիչ աօնով ասաց:

—Հաւատացիր, Հեղինէ, որ իմ բոլոր ջանքերիս ու աշխատանքներիս նպատակը քո և մեր երեխայի ապագայի ապահովացնելն է, իսկ այդ նպատակին հասնելու համար ընտրւած միջոցները այնքան ազնիւ և խելացի են, որ ոչ մի առողջ դատողութեան տէր մարդ պարսաւելի չի կարող համարել:

—Ձուր ես, Միշէլ, արդարանում նորանով, որ իմ ապագայի համար ես այդ անում: Վա՛յ այն բախտին, որ ուրիշների թշուառութեամբ է ձեռք բերւում, ուրիշների բերնից խլւած հացը իմ բզովը կուլ չի գնալ: Հաւատացած կաց, Միշէլ, որ անարդարութեան վե՛րայ հիմնւած բախտը անիճւած է. ուրիշներին զրկողը վաղ թէ ուշ կը պատժւի և վերջապէս էլ ինչի՞ համար է ապրում մարդ՝ կարգին և ազնիւ մարդկանց յարգանքից ու համակրութիւնից զրկւելուց յետոյ, իսկ ուրիշի տունը քանդելով, բախտաւորւողը չի կարող վայելել ազնիւ մարդկանց յարգանքը:

Հեղինէն արտասանեց այդ խօսքերը խրոխտաբար գլուխը բարձրացրած, բաց ծակատու, այնպէս, ինչպէս կարող է խօսել միայն զարգացած, բոլորովին կազմակերպւած բնաւորութեան ու հայեացքների տէր մարդ: Ամիրանովը մինչև այդ ժամանակ երբէք տեսած չը կար

կնոջը այդպիսի տրամադրութեան մէջ և լսած չը կար նորանից այդպիսի վճռական խօսքեր: Կնոջ, նորա կարծիքով, տուտուց նկատողութիւնները վաղուց նորան զգեցրել էին, քիչ էր մնում աչքերը խփէր շերանք բաց անէր ու հայհոյանքների տուպակը թափ տար, բայց իրան զսպեց և բռնազբօսելով իւր զգացմունքները քնքշութեամբ նստացրեց կնոջը բազմոցի վերայ ու մի ձեռքով գրկելով նորա իրանը զգացած սրտով ասաց:

—Մի վրդովւիլ, դու այնպիսի դրութեան մէջ ես, որ այդ կարող է քեզ մնասել: Սիրտս դաղւում է, հոգիս, տեսնելով, որ դու այդպէս հեշտ հաւատ ես ընծայում ամեն մի յիմար խօսքի: Ով գիտի ինչե՛ր են ասել քեզ իմ մասին, մանաւանդ իդէալական անարատ Սահառունին:

—Երգւում եմ, որ նա երբէք ակնարկով անգամ տեղիք չի տւել ինձ՝ քո վերայ վատ կարծիք տանելու. ընդհակառակը, նա ամեն անգամ, երբ առիթ է լինում խօսելու քո մասին, քեզ պաշտպանում է, տաքացած պատասխանեց Հեղինէն:

—Յետոյ այդ բանի մասին երկար ու բարակ կը խօսենք, իսկ հիմայ պատւիրի շուտով սուսփրան զցեն:

Հեղինէն վեր կացաւ տեղիցը ու դանդաղ քայլերով, կարծես մի բանի վերայ միտք անելով, դուրս եկաւ պատշգամբը. դրսեւի հովը տւեց երեսին և մի քիչ զովացրեց նորա բորբոքւած ճակատը: Կարծես նորա աչքերը մինչև այժմ ոչինչ չէին տեսնում և այժմ յանկարծ բացւեցին, մարդու վարմունքներից շատերը, որ առաջ նորա համար անհասկանալի էին, այժմ պարզւեցին նորա համար: Նա զգաց, որ բարոյական աշխարհում կնոջ չնչին դեր չի վիճակւած, նա զգաց որ ինքը կարող է և պարտական է օգնել մարդուն, ազատել նորան, որ նա, իւր համոզմունքի հաստատութեան և իւր համբերութեան շնորհիւ, կարող է մարդու կեանքին ուրիշ, աւելի ազնիւ ուղղութիւն տալ:

Հենց որ Հեղինէն ոտը առանձնասենեակի շէմքից դուրս դրեց, Ամիրանովը զգաց որ մենակ է և ազատութիւն տւեց իւր զգացմունքներին, նորա դէմքը ծամածուռեց չար քմծիծաղով և նա բաւական բարձր ձայնով արտասանեց նորա յետևից.

—Ի՛նչ յիմար սանտիմ ես տալու թիւն է. մենք հօ ուրիշ

ների արտասուքը սրբելու համար չենք ծնել. մեր գլխի ճարը հազիւ ենք տեսնում: Բայց տես ի՞նչ լեզու է ունեցել, ով կարող էր կարծել, կ'ասէիր անմեղ դառը լինէր: Ձէ, այսուհետեւ վճռած է, պէտք է սանձը քաշել, թէ չէ՝ չափը բոլորովին կը մոռանայ: Այդ էլ մեր պարոն երիտասարդների տւած օգուտն է, նոցա ազդեցութիւնն է, տունս ջրի ճանապարհ են շինել, գալիս են նստում ու իրանց տուտուց փիլիսոփայութիւններով կնոջս գլխահան անում: չէ, դրան պէտք է վերջ տալ: Ել ազատութիւն չեմ տայ կնոջս... նոր ծանօթներ, նոր շրջան, ամեն բան պէտք է փոխել, կինս պէտք է օգնի ինձ իմ յարաբերութիւնների ու ծանօթութիւնների մէջ:

—Նորհաւորում ենք, եղբայր, վախճանով ասացին քոյրերը ներս մտնելով:

Նոցա հետ խօսելիս Ամիրանովը հասկացրեց որ յոյս չ'ունենան թէ այնուհետեւ իրանից ապրուստի համար աւելի փող կը ստանան:

—Դուք հօ գիտէք, որ իմ նոր դիրքս աւելի մեծ ծախսեր կը պահանջի...

—Ի հարկէ, ո՞վ չը գիտէ որ այդպէս է, ասաց Նփեմիան:

Թամարը ստրկական շողոքորթութեամբ գլխով արեց ի նշան համաձայնութեան:

—Ո՞րտեղից եկաք, Թամար, որ ես ձեզ չը նկատեցի:

—Դուները բոլորովին բաց էին. Հեղինէին աստ մի քիչ լաւ նայի տանը, թէ չէ ունեցած չ'ունեցածներդ կը մոնեն կը տանեն, շորս կողմը աչք ածելով կամաց արտասանեց օրիորդը:

—Ճիշդ է, այդ լաւ չէ, պէտք է զգոյշ կենալ: Մոռացայ ասեմ, Թամար, որ շուտով կը ստանաս ձեռի ծախսելու փողդ. լաւ կանէիր շորեր կարել տալիր քեզ համար:

—Ես գիտէի որ դու անչափ բարի ես, Միքայէլ:

—Այժմ իմ գլխաւոր հոգսս պէտք է լինի քեզ մարդու տալ: Թամարը աչքերը գցեց գետին:

—Ես առաջ էլ միշտ յիշում էի այդ պարտականութիւնս, բայց մեր ժամանակներում առանց փողի դժւար է պսակ գլուխ բերել: Թող այժմ լաւ փեսացու գտնւի, չեմ խնայի, բաժինք կը տամ:

—Մ'հ, ո՞րքան սէր, որքան բարութիւն կայ սրտումդ, միաձայն բացականչեցին քոյրերը:

—Միքայէլ, չը բարկանաս, քեզ մի խորհուրդ պէտք է տամ, մի քանի ընդհանուր լուծումներով յետոյ խորհրդաւոր եղանակով սկսեց այրին, մի քիչ լաւ մտիկ արա կնոջդ, հիմիկան ջահէններին հօ ճանաչում ես, կինդ էլ մի քիչ թեթեւ է: Հիմիկայ նոր գաղափարներն էլ հօ հասարակութեան համար թոյն են, թոյն:

—Դուք նորանից մեծ էք, խրատեցէք թէ ինչպէս պէտք է իրան պահի, միայն մի քիչ զգոյշ վարէք, մի քիչ տկար է, պատասխանեց Ամիրանովը ու դուրս եկաւ սենեակից:

—Իմ կարծիքով, Թամար, Միքայէլը այդպիսի կնոջով երկար չի մնայ այդ պաշտօնում:

—Հա, եփեմիա, զարմացած մնացի լսելով թէ ինչպէս էր գոռում Միքայէլի վերայ: Ի՞նչ գոռոզն է եղել:

—Մարդու ծիծաղ է գալիս, որ մտածում է, թէ ինչի վերայ է հպարտանում ու քրքրւում. բերածը եօթ հազար է եղել, լեզուն միլլիօն բերողի լեզուից երկար է:

—Միտդ է, եփեմիա, ի՞նչ հարուստ աղջիկներ էին ուզում տալ Միքայէլին:

—Ինչպէս միտս չը լինի: Ը՛ստ... հրէս գալիս է: Յանկարծ կը լսի ու Միքայէլին կը համոզի, որ կտրի մեր թօշակը. տւածն էլ հօ՛ առանց այն էլ մի բան չէ:

Այրին դիմաւորեց շեղինէին, աչքալուսենք ասաց և հազար ու մի բարեմաղթութիւն թափեց գլխին, որ տոպրակներով պատրաստ ունէր ու ամենքին բաժանում էր առատաձեռն:

—Որքան բախտաւոր էք, շեղինէ, ջահէլ-ջահէլ այդքան առաջ գնացիք, քաղցրութեամբ ասաց նրան փոքրիկ տալը:

—Իմ կարծիքով այդ մի մեծ բախտաւորութիւն չէ, Թամար:

—Ել ինչ էք ուզում, չը կարողանալով համբերել վրայ պրծաւ այրին: Դուք այնպիսի մարդու էք գնացել, որ ձեր պսակին հազարաւոր կանայք կը նախանձեն:

Շեղինէն անհամբեր շարժումներ արեց ու արհամարհական հայեացք զգեց տալի վերայ:

—Ինչո՞ւ էք բարկանում, հոգիս, ես, կարծեմ, ոչինչ մի վատ բան չ'ասացի, հանդարտութեամբ պատասխանեց այրին:

—Բաւական է խօսենք դորա մասին. աւելի լաւ է գնանք ճաշելու, Միքայէլը ի՛նչքան ժամանակ է մեզ սպասում է:

Երեքն էլ գնացին սեղանատուն:

Ճաշից յետոյ շատ չ'անցած եկաւ Սահառունին և սկսեց կնոջ կողմից խնդրել Հեղինէին որ իրանց հետ գնայ ձիարշաւին նայելու: Հեղինէն ասաց, որ իւր կարծիքով անյարմար կը լինի այժմ գնալ, քանի որ մի քիչ առաջ մերժել էր Միհրանովայի խնդիրքը, ասելով որ ձիարշաւին չի գնալու և այդ պատճառով չի կարող տանել նորա աղջիկներին:

—Ի՛նչ հիանալի կին է, ո՛րքան սիրում է մեր Միքայէլին, իսկ դու, Հեղինէ, սիրտ ես արել մերժել նորա աղջկաի չնչին խնդիրքը:

Հարսը ուշադրութիւն չը դարձրեց տալի նկատողութեան վերայ և շարունակեց իւր խօսակցութիւնը Սահառունու հետ: Նորաներկայութիւնը շատ լաւ ներգործում էր Հեղինէի վերայ. նա հետզհետէ աւելի և աւելի հանգստանում էր: Հեղինէն շատ խնդրեց նորան որ մնայ, բայց նա շտապում էր, որովհետեւ կնոջը խոստացել էր հետը գնալ ձիարշաւի:

Կատարինէն արդէն մօտ կէս ժամ էր ինչ սպասում էր նորան զարունքաց շքեղ հագուստով: Ձիարշաւից վերադառնալուց յետոյ, նա ուրախ-ուրախ ընկաւ մարդու վզովը և յիշեցրեց նորան, որ խոստացել էր տանը երեկոյթներ սարքել:

—Շատ լաւ, ի դէպ՝ վաղը չէ միւս օր քո ծնունդն է, ասաց Սահառունին:

—Ձեմ իմանում, կանչե՞մ թէ չէ Միհրանովենց... դու չես սիրում նոցա, շողովքոր ձայնով ասաց Կատարինէն:

—Ինչու չը պէտք է հրաւիրես, քանի որ նոքա զլխովդ պտոյտ են գալիս և դու օր չի անցնիլ համարեա որ նոցա տունը չը գնաս:

—Շատ օրիորդներ են լինելու, իսկ պարող տղամարդիկ չկան... չեմ իմանում ինչ անեմ... Շատ անյարմար կը լինի Գէորգ, հոգիս, թոյլ չե՞ս տալ Տրունիցկուն հրաւիրեմ:

Սահառունին զարմացած լուռ նայում էր կնոջ վերայ: Կատարինէն շարած կանգնած էր: Թէև նա զիտէր, որ չի կարելի մար-

դուն աջդպիսի խնդիրքով զիմել, բայց այնքան սաստիկ ցանկանում էր ուրիշներին շլացնել իւր երեկոյթով, որ սիրտ արեց ու ասաց:

— Հաւատացիր, որ ես իմ զւարճութեանս համար չեմ աշխատում... նա մեզնում ամենալաւ պարող և առհասարակ... ճարպիկ կաւալեր է համարում... այնպէս որ... երեկոյթը առանց նորան ամենքին ձանձրալի կը թւի, դժարութեամբ կարողացաւ արտասանել Հեղինէն զլուխը քաշ պցած:

Անջ խնդիրքը կատարելը շատ ծանր և վիրաւորական էր Սահառունու համար, բայց նա աւելի լաւ համարեց զիջել: Նա վախենում էր, կնոջ խնդիրքը մերժելով, աւելի բորբոքի նորա սէրը:

— Եթէ այդքան ուզում ես որ նա դայ, ես արգելք չեմ լինի, կիսաբերան պատասխանեց Սահառունին ու երեսը շուռ տուեց նորանից: Զը նայելով որ նա աշխատում էր ծածկել իւր մէջ կատարող ներքին կռիւը, ձայնը մի քիչ զողաց: Կինը այնքան ուրախացաւ մարդու թոյլութիւնը ստանալով, որ այդ չը նկատեց և շնորհակալութեան զգացմունքով բռնեց նորա ձեռքը:

— Կարելի՞ է, հա՞: Գէորգ ջան, ո՛րքան բարի ես: Պարոններ չ'ունէինք, բայց նա տասը պարօղի տեղ կը բռնի, իրան կորցնելով ասաց Կատարինէն ու նստեց հրաւիրատոմներ գրելու:

XVI

Կատարինէի ծննդի օրն էր: Ամեն պատրաստութիւններ տեսնւել էին երեկոյթի համար: Ժամի 8-ին Կատարինէն պատուիրեց բոլոր սենեակների ճրագները կպցնել և զուքւած—զարդարւած ու ինքնագոհ ժպիտն երեսին սկսեց ման գալ սենեակից սենեակ ու պատուէրներ տալ: Հիւրերին ընդունելու համար բոլոր կարգադրութիւնները անելուց յետոյ, նա նստեց տախտի վերայ հանդատանալու, նորա երեւակայութեան մէջ արդէն պատկերանում էր երեկոյթը, նորա սիրտը հիմիկւանից փառաւորւում էր երեւակայելով թէ որքան կ'ուրախանան ընկերուհիները պատահելով նորա տանը ծրուհիցկուն:

Կատարինէի հիւրասենեակը արեւելեան ճաշակով էր սարքւած: Ասիական նախշերով պատտառներն ու վարադոյրները շատ համապատասխան էին սենեակի շորս կողմը դրւած ցած թախտաձև բազմոցներին. զեղարեւստական անկարգութեամբ ցիրուցան զցած հազար

ու մէկ վառ գոյներով բարձերը կարծես մարդու հրաւիրում էին հանգիստ առնելու. պատերը զարդարւած էին ասիական զէնքերով. դարակներում շարւած էին ոսկէ ու արծաթէ իրեղէններ: Բոլորը միասին շատ ներդաշնակ տպաւորութիւն էին գործում մարդու վերայ. աւելի ևս սաստկանում էր տպաւորութիւնը առաստաղից կախւած լապտերի վարդագոյն ճառագայթների լուսով:

—Միայն քեզ չի դուր գալիս, Գէորգ, իմ հիւրասենեակը, զլուխդ մի բան է մտել, թէ մարդու տրամադրում է հեշտասիրութեան ու ծուլութեան, ասաց Կատարինէն, ուրախ-ուրախ դիմաւորելով առաջին հիւրերին՝ օրիորդ Միհրանովաներին ու Աննա Գուրգէնեանին:

—Գիտէք ով կը լինի այսօր մեզ մօտ, խորհրդաւոր կերպով ասաց նրանց տանտիկինը:

—Ո՞վ կը լինի, ասա, Կատեա ջան, մի որ և է cavalier galant, չէ՞, անհամբերութեամբ սպասելով պատասխանի միաբերան հարցրեցին նորան օրիորդները:

—Զը լինի՞ Տրունիցկին է, ուրախ-ուրախ հարցրեց Նադեան և նորա կարմիր երեսը աւելի ևս կարմրատուկեց:

Կատարինէն հովհարով խփեց նորա քթին ու վազեց դիմաւորելու նոր հիւրերին:

Օրիորդները սկսեցին տաք-տաք խօսել ու վիճել Տրունիցկու մասին:

—Ի՞նչ անսպասելի նորութիւն էր, ո՛րքան ուրախ կ'անցնի երեկոյթը, իսկ ես կարծում էի, թէ մարդ, բացի Քօմաւեներից ու Պետրօսովներից, Կատարինէի մօտ ոչ ոքի չի պատահիլ, ուրախ-ուրախ ձեռները իրար խփեց կարմրաթշիկ գեղեցկուհին:

—Ի՞նչպէս ուրախացան բոլորը, կարծես մի երեւելի բան իմացան, արհամարհանքով նկատեց Սօֆիա Միհրանովան ու վեր քաշեց ուսերը:

—Ճիշտ որ, Սօֆիա, ուրիշները կը կարծեն, թէ մեզ յայտնեցին որ Յիւրիս ենք գնալու, հա՛, հա՛ հա՛: Միթէ՞ այժմ կարելի է բացի Յիւրիսից ուրիշ բանով հետաքրքրւել, ձեռ առաւ բրոջը Նադեա Միհրանովան և, թեւն անցնելով Գուրգէնեանի թիւը, քաշեց տարաւ նորան՝ հանդերձասենեակը:

—Գիտե՞ս, Սօֆիա, Պետերբուրգում թոյլ են տալու կանանց լսել բարձրագոյն ուսումնարաններում, հաղորդեց նրան օրիորդներից մէկը:

—Ես առանց ձեզ վաղուց գիտէի այդ: Զարմանալի է, mesdames, թէ որքան ուշ են հասնում ձեզ այդպիսի տեղեկութիւնները:

Այդ ասելով Սօֆիան կարեկցաբար նայեց օրիորդներին: Նա սրտանց ցաւում էր նոցա: Օրիորդները հռհռացին ու փախան:

—Ախ, եթէ իմանայի որ նա կը լինի... ինչ անպիտան շոր եմ հագել, սկի չի սազում ինձ, ասաց Նադեա Միհրանովան կոկեւիւթով հանդերձարանում պատէ հայելու (տրիւֆօ) առաջ:

—Յնդհակառակը դու՝ ինչպէս միշտ՝ ամենից լաւ ես հագնւած եւ շատ սիրուն ես այսօր:

—Ճիշտ: Օ՛յ, դո՛ւ այդ ի՛նչ շոր ես հագել, Աննա, կուզե՞ս գնանք տուն, շորերդ փոխիր:

—Ձէ մի ինչ, ծիծաղեց Գուրգէնեանը: Կարծում ես ամենքն էլ քեզ նման հետաքրքրում են Տրուսիցիով:

—Գիտես, մի քանի ժամանակ է նա ամեն օր լինում է մեր տանը, էլ ասել չի լինի թէ որքան ուրախ է անցնում ժամանակը նորա հետ:

—Երեւակայում եմ, արհամարհանքով ժպտաց Գուրգէնեանը:

—Խօսքը մեր մէջ մնայ, նա սառել է դէպի Կատեան, իսկ նա խեղճը սկի չի էլ նկատում այդ:

—Խե՛ղճը, հը՛մ... դու շատ մեծ նշանակութիւն ես տալիս այդ փքւած ու դատարկ Ֆրանսիին:

—Ի՛նչ, քո կարծիքով Սահառունին ու Թօմաւը նորանից լաւ են, չէ՞, զրգուած կտրեց նորա խօսքը Նադեան: Ա՛յ, իսկը փքւած նոքա են: Ես անկեղծ ցաւում եմ խեղճ Կատեային, մարդը նորա ճկոյթին էլ չ'արժէ:

Հանդերձարանը եկան ուրիշ կանայք եւ խօսակցութիւնը փոխեցին: Ժամի տասին Սահառունիների ճաշակով զարդարւած մեծ դահլիճում սկսեցին դաշնամուր ածել ու պարել: Տանտէրն ու տանտիկինը անհանգիստ էին. նոցա աչքը դրան վերայ էր. ինչպէս երևում էր՝ երկուսն էլ հետաքրքիր հիւրերի էին սպասում:

Երեւի նա մարդու պատճառով է ուշանում, մտածեց Սահառունին:

Ինչպէս երևում է, ներկայացումը վերջանալուց յետոյ կը գայ, հանգստացրեց ինքն իրան Կատարինէն ու նշանով կանչեց իւր մօտ Ասունուն:

—Մինչև Տրունիցկու գալը, Ալեքսանդր Վասիլիչ, զուք պէտք է կառավարէք պարերը:

—Ի հարկէ զուք պէտք է կատարէք այդ պարտականութիւնը, հօ Քօմանւին չինք խնդրելու որ կառավարի, ծաղրելով նկատեց Նադեան:

Ամենքը աչքները դարձրին Քօմանւի վերայ: Նա թէև այդ նկատեց, բայց, ինչպէս երևում էր, առանձին նշանակութիւն չը տւեց դրան և չը փոխեց իւր սովորական դիրքը: Ձեռները գրպանը դրած ու զլուխը յետ գցած, նա մնաց այդ կիսաթեք ընկած դրութեան մէջ, երբեմն միայն նա բարձրանում նստում էր ծխազլանակը կըպցնելու համար:

—Ափս'ս, այդքան սիրուն ու ջահէլ է և այդպէս անհոգ ու անուշադիր է դէպի իւր արտաքինը. այդ նրան անհամակրելի տեսք է տալիս, արհամարհանքով ասաց Նադեա Միհրանովան Աննա Գուրգէնեանի, հետ նորա մօտով անցնելիս:

Քօմանւը լսեց այդ և նորա անվրդով դէմքի վերայ մի բուպէ երևեց բարեհոգի քմծիծաղ, որով առհասարակ մեծերը պատասխանում են երեխաների թոթովանքին:

—Նա այնքան լաւ յատկութիւններ ունի, որ այդ պակասութիւնը բոլորովին աչքի չի ընկնում, չարացած պատասխանեց Աննա Գուրգէնեանը, երբ որ նոքա մօտան միւս սենեակը:

—Դէ, Ասունի, սկսեցէք ձեր գործը, հրաման արձակեց այդ ժամանակ տանտիկինը և ոտը խփեց գետնին. յետոյ մօտեցաւ Քօմանւին և, յանդիմանօրէն նայելով նորա վերայ ոտից մինչև գլուխ, բացականչեց.

—Ելի զգզգւա՛ծ:

Քօմանւը մի քիչ բարձրացաւ, նստեց տեղումը:

—Դէ, շուտ արեք, վեր կացէք, պէտք է այս կադրիլը պարէք:

—Յետոյ, Եկատերինա Իւանովնա, այժմ ինձ հանգիստ թողէք, այնպէս թախանձելով ասաց Քօմանւը, որ տանտիկինը թողեց նորան ու անցաւ միւսներին:

Կաղրիլի ժամանակ եկան Ամիրանովն ու կինը և մի քանի բոպէ զրաւեցին բոլորի ուշադրութիւնը:

— Ի՛նչ սիրունացել էք, Ելենա Պաւլովնա, նկատեց մի հասակաւոր կին՝ մի բոպէ աչքը խաղաթղթից բարձրացնելով:

— Ինչու չի սիրունանալ, իւր համար թագուհու պէս ապրում է, ոչ մի բանի ձեռք էլ չի տալիս, հազիւ լսելի ձայնով արտասանեց Թամարը, որ անկիւնում նստած ինքն իրան կտրատում էր, որովհետեւ համարեա ոչ ոք ուշադրութիւն չէր դարձնում նորա վերայ: Նրանից մի քիչ հեռու նստած էր Եփեմիան և քչիչում էր երկու հասակաւոր կանանց հետ:

— Այս էլ Միխայիլ Պետրովիչը, ասաց նոցանից մէկը վեր կենալով տեղիցը:

Ինչո՞ւ այսքան ուշ եկաք:

— Գործ ունէի, անհոգ կերպով պատասխանեց Ամիրանովը, ուշադրութեամբ աչք ածելով չորս կողմը թղթախաղի ընկեր գտնելու համար:

— Խեղճ եղբայրս առաւօտեանից մինչև երեկոյ դադար չունի, իսկ կնոջ սկի հոգն էլ չի. պէտք է իմ հանգուցեալ ամուսնիս նման մարդու պատահած լինէր, որ կակուղ մոմ դարձնէր:

— Դուք՝ կարծեմ՝ առաջ ձեր եղբոր մօտ էիք ապրում, Եփեմիա Պետրովնա:

— Հա, բայց հարսս վարպետութեամբ մեզ տանից քշեց, շարացած ասաց այրին: Կ'ուզէի մի Միխայիլ Պետրովիչը՝ շատ չէ՞ մի անգամ մտնէր խոհանոցը տեսնէր, թէ ինչ Սողոմ-Գոմոր է այնտեղ. բոլոր հարեանների ծառաները այնպէս են մտնում-դուրս գալիս, ուտում-թափում, կարծես իրանց տունը լինի: Մէկ-մէկ որ յետևի դռնիցը մտնում եմ եղբօրս տունը ու այդ բոլորը տեսնում, սիրտս այրւում խորովւում է:

Եփեմիային էլ հէնց այդ էր պէտք. նոր մարդ էր ճանկել, որ ուրախութեամբ լսում էր իւր ասածը. աչքերը խփեց, բերանը բաց արեց ու սկսեց բամբասանքների տուրքակը թափ տալ: Մօտի նստող կանայք ուշադրութեամբ ականջ էին դնում, պաշար էին հաւաքում, որ միւս օրը իրանց ծանօթներին պատմեն:

— Այս էլ ձեզ Ելենա Պաւլովնան, ասաց նոցանից մէկը, նկատելով Հեղինէին, որ մօտեցաւ նրանց:

Եփեմիան մի ակնթարթում սըսկեց ու քաղցր արտայայտութիւն տւեց զէմքին: Հեղինէն սառը-սառը բարեւեց տալին ու կողքին նստած կանանց. նոցա աչքերին նայելով, նա տեսնում էր թէ ինչպէս են վերաբերում իրան:

Այդ ժամանակ ածեցին կադրիլի ընտունէլը. շուտով պէտք է սկսէր պարը, մի քանի երիտասարդներ մօտեցան Հեղինէին և տարան դահլիճը:

— Բարեւ, Դաւիթ Սերամիչ, ողջունեց Հեղինէն, անցնելով Թոմաեւի մօտով:

Կատարինէն մօտեցաւ Հեղինէին:

— Անտանելի մարդ է, Հեղինէ, ասաց Կատարինէն անհամբերութեամբ ձեռները իրար խփելով. երեւակացեցէք, ամբողջ երկու ժամ է՝ մի տեղ մեխւած նստած է:

Ուրեմն պէտք է զուով տեղիցը վերկացնել, ժպտաց Հեղինէն: Սօֆիա Միհրանովան կաւալեր չ'ունի, գնացէք խնդրէք որ դաչ պարի, դէ՛, շուտ արէք:

— Մեղք եկէք ինձ, տիկին Հեղինէ, տիանջներս կը ստանի, այնքան կը խօսի: Աւելի լաւ է ինձ համար թղթախաղի ընկեր գտնէք:

— Լա՛ւ, ինքը փաշայի նման նստի, իսկ մենք ման դանք նորա համար ընկեր գտնենք, ո՛նց չէ, սպասեցէք, ծիծաղեցին Կատեան ու Հեղինէն:

— Մա՛րչ, եկէք իմ ջետուից, հրամայեց Կատարինէն:

Թոմաեւի զէմքի վերայ բարեհոգի ժպիտ երևաց, նա սիգարի քնթուկը գցեց դետին ու անսիրտ կերպով հետեւեց ափիկներին: Հեղինէն տարաւ նորան Գուրգէնեանի մօտ:

— Այ՛ ձեզ պարընկեր, ասաց նա Թոմաեւին, խորհրդաւոր կերպով ժպտալով:

Թոմաեւի երեսը ուրախութիւնից փայլեց:

— Միթէ՞ դուք պարել գիտէք, զարմանալով և միւննոյն ժամանակը ուրախանալով հարցրեց օրիորդը:

— Որքան համբերութեան պաշար ունէք, Աննա Արտեմիւեւա, այժմ գործ զրէք, դուք պէտք է ինձ սովորեցնէք, իսկ ես ձեզ առաջուց ասում եմ որ աչքաբաց աշակերտներիցը չեմ:

—Մի վախենաք, ես խստապահանջ չեմ, աշխուժով պատասխանեց Գուրգէնեանը և գնաց իւր համար աթոռ բերելու։

Զե՞ս ամաչում, Դաւիթ, օրիորդի համար մի աթոռ էլ չը կարողացար գտնել, ձեռ առաւ նորան Ասունին։

—Ախ, ճիշտ որ, սկի միտքս չէր, որ ես պէտք է նորա համար աթոռ գտնէի, կոտրւելով ասաց Քոմմաեւը։

Մինչդեռ նա տարակուսւած չէր իմանում ինչ անի, Ասունին վազ ուեց Գուրգէնեանի մօտ, ձեռիցն առաւ աթոռը ու դրեց Քոմմաեւի կողքը։

—Կուգէք մարջ կը բռնեմ, որ պարող բոլոր զոյգերը Տրունից-կու մասին են խօսում, ասաց Աննան, նստելով նորա մօտ։ Մարդ իմանայ, թէ ինչու է նա այդպէս կախարդիչ կերպով ազդում մեր տիկիներին ու օրիորդներին շատերի վերայ։

—Պատճառն այն է, Աննա Արտեմիւսեան, որ մեր հասարակութեան մէջ կոկած, տաշւած ու ճարպիկ կաւալերներ հազար գիւտ են։

Բոլորը խօսում ու պարում էին։

Զընայելով որ տանտիկինը ըստ երևոյթին ուրախ էր, ասում խօսում էր, բայց ուշադրութեամբ դիտողը կը նկատէր, որ նա կարծես մի բանի էր սպասում և սաստիկ ուշադրութեամբ ականջ էր դնում փողոցով անցնող կառքերի դռգռոցին։ Նա սպասում էր Տրունիցկուն և, քանի գնում էր, նորա անհամբերութիւնը աւելի ու աւելի սաստկանում էր։ Օրիորդներն էլ շուտ-շուտ հարցնում էին, թէ ինչ եղաւ Տրունիցկին, ինչու է ուշանում։ Բայց ահա կարծես մի կառք կանգ առաւ տան մօտ։ Կատարինէն բաց պատուհանից զուրս նայեց և ուրախութիւնից փայլող դէմքով ինչ-որ քչփշլով ասաց կողքի կանանց։

Հիւրասենեակում ու դահլիճում հիւրերի մէջ քչփշոց բարձրացաւ, ինչպէս լինում է առհասարակ, երբ որ սպասում են շատ նշանաւոր կամ մի որևէ պատճառով հետաքրքրաշարժ հիւրի։ Տրունիցկին մտաւ ուռած-փքւած, աչքերը կուչ ածելով նայելով մէկ աջ մէկ ձախ, կարծես ասելիս լինէր՝ տեսէք որքան մեծահոգի եմ ես, որ ձեզ արժանացնում եմ իմ տեսութեանը։

—Օ՛հ, m-lle Nadine, յանկարծ կանգ առաւ նա, դո՞ւք էլ

այստեղ էք, չեմ կարող ասել, թէ որքան ուրախ եմ, որ ձեզ այստեղ տեսնում եմ:

Տրուհիցկու պալուց յետոյ Կատարինէն ուրախութիւնից ոտների վերայ պար էր գալիս. բոլորն էլ աւելի աշխոյժ ստացան. պարերը տաքացան. օրիորդները սրտատրուփ սպասում էին թէ նոցանից ում կը գերադասի Տրուհիցկին, տիկիները աչքերը ոլոր-պտոյտ տալով կարծես խնդրելիս լինէին որ իրանց հաճոյախօսութիւններ ասի:

Իսկ նա, առանց մի նկատելի պատճառի, ոմանց բախտաւորացնում էր իւր ուշադրութիւնով, միւսներին անուշադիր էր թողնում արհամարհական անտարբերութիւնով:

— Երանի՛ քեզ, Նադեա, ինչ շատ է քեզ հետ պարում, քիչացին նորա ականջին մի քանի օրիորդներ: Նադեան հպարտ-հպարտ գլուխը բարձրացրեց և ժպտալով ինչ-որ ասաց Տրուհիցկու. ականջին: Նա պատասխանեց պինդ սեղմելով Նադեայի ձեռքը և այնուհետև համարեա ամենեւին չէր հեռանում նորանից:

Կատարինէն զաղւաճ սրտով դուրս եկաւ զահլիճից անխնայ կերպով կրծոտելով հիանալի քանդականկար հովհարը: Դրան մօտ նա պատահեց Նստնուն, որ հեղնօրէն ասաց նրան:

— Հը՞, այժմ բախտաւոր էք զգում ձեզ:

— Ի՛նչ է. ինչպիսի հակառակորդ է, որ ուզենայ հօ ձեզ գրպանը կը դնի:

— Ի հարկէ, մեր ի՛նչ բանն է առաջնակարգ աստղի հետ մրցել:

— Mesdames և messieurs, կարգադրում էր Նադեա Միհրանովան, հաւաքեցէք մի տեղ, Ադուլֆ Անդրէիւն մի նոր խաղ է գտել:

Բոլորը կիտուեցին Տրուհիցկու գլխին: Նա մի կենտրոն էր կազմում, որի շուրջը ամենքը ծիծաղում, կատակ էին անում ու աշխատում էին նորա աչքը մտնել:

Միայն Կատարինէի քէֆը կարծես լաւ չէր:

— Պէտք է ասած, այստեղ շատ ուրախ է, ես չէի կարծում որ այսպիսի հասարակութիւն կը լինի ձեր մօտ, յանկարծ նորա ականջին հասաւ ծանօթ ձայնը և նորա աչքերը կանգ առան Տրուհիցկու վերայ: Նա չէր կարող չը նկատել Կատարինէի վրդովմունքը և իսկոյն աշխատեց մխիթարել նորան:

—Ma belle Catherine, partont—et toujours vous êtes la perle de la société!

Կատարինէի ղէմքը մի ակնթարթում փայլեց ուրախութիւնից և, մի րոպէ չ'անցած, նա արդէն յաղթական ժպիտով նայում էր իւր շուրջը:

Այդ ժամանակ նրանց մօտեցաւ Սահառունին և նկատեց կեծը, որ նրան մնաւ է այդքան շատ պարել:

—Լաւ, Գէորգ, էլ չեմ պարիլ:

Մէկ—երկու քայլ հազիւ էր փոխել Սահառունին, Տրունից-կին հեղնական ժպիտով նայեց Կատարինէի վերայ:

—Չէ՞, չը լինի Օթելլօյի նախանձը շարժել է:

—Ձէ՛, նա քիչ ու միչ բանից տեղեկութիւն ունի, բայց զարմանալի է՝ բաւական հանգիստ պահեց իրան իմանալուց յետոյ:

Տրունիցիւ սրտովը չեկաւ այդ նորութիւնը: Նոցա մէջ լռութիւն տիրեց, երևում էր, որ նա ինչ որ մտքումը վճռում էր:

—Ձէ՛, էլ չի կարելի շարունակել, պէտք է Կատարինէի հետ հաշիւներիս վերջ տալ, հազիւ լսելի ձայնով ասաց նա ինքն իրան ու արագ վեր թռչելով տեղիցը մօտեցաւ Նադեա Միհրանովային:

Կատարինէի նախանձը շարժեց. մի րոպէ ամեն բան և ամեն քին մոռանալով նա սկսեց մեքենայաբար այս ու այն հիւրին մօտենալ, խօսել: Ո՛րքան ճիգ և ուժգնութիւն պէտք է գործ զնէր նա իւր վերայ՝ տանտիկնոջ գերը կատարելու և սիրտը տակն ու վերայ անող զգացմունքները զսպելու համար:

Անգիտակցաբար կանչելով իւր մօտ Ասունուն, նա նորա հետ գնաց առանձնասենեակը, որտեղ, մի փոքրիկ սեղանի մօտ նստած, խօսում ու վիճում էին երեք օրիորդ:

—Ինչո՞ւ, mesdames, ամբողջ երեկոն մի կողմ քաշւած, չեք ուղում մասնակցել պարերին:

—Դուք մոռանում էք, Եկատերինա Իւանովնա, որ պարերը հասարակ մահկանացուների համար են, իսկ նոքա, որոնք զբաղւած են վսեմ գաղափարներով...

—Որ դուք անընդունակ էք հասկանալու, բարկացած կտրեց նորա խօսքը Սօֆիա Միհրանովան: Ճիշտ, միթէ՞ անկիւնից-անկիւն պտոյտ գալուց լաւ պարասմունք չի կարելի գտնել:

—Ձարմանալի է թէ ինչ բաւականութիւն են զգում չեա ու առաջ գնալուց և զլիապատաս վազ տալուց, վերայ բերեցին միւս երկուսը:

—Ի հարկէ ոչինչ: Հաստացէք, mesdames, որ ես շատ համարում եմ՝ ձեր ցանկութեանը, որ ուզում էք մեր պարապմունքներին աւելի լուրջ ուղղութիւն տալ:

—Լռեցէք, Ստենի, աւելի լաւ կ'անէք օրիորդներին ընթրիքի հրաւիրէք, անհամբերութեամբ նկատեց Վատարինէն ու քայլերն ուղղեց դէպի սեղանատուն:

—Թոյլ աւէք, mesdames, ձեզ կաւալերութիւն անել, առաջարկեց սիրալիր կերպով Ստենին: Ինչ գեղեցիկ էք այսօր, ում չի լայանի, որ պարզութիւնը կնոջ ամենալաւ զարդարանքն է:

—Ալեքսանդր Վասիլիչ, դուք, ինչպէս երևում է, երբէք չէք ուղղւիլ, ծիծաղելով միաբերան բացականչեցին օրիորդները և Ստենու հետ գնացին սեղանատուն ու նստեցին մի սեղանի մօտ:

—Նոր լուր լսե՞լ էք, mesdames, բոլորիս ծանօթ Մարիա Բողդանովնան մարդու մօտից մի զնդապետի հետ փախել է, հաղորդեց իւր սեղանակիցներին Ստենին:

—Մի՞թէ, աչքերը չսեղծւո՞ւ բացականչեցին երկու պառաւ:

—Ինչո՞ւ չէիք մինչև այժմ այդ լուրը մեզ ասում, Ալեքսանդր Վասիլիչ, երբի դուք ուրիշ նոր բաներ էլ իմանալիս կը լինէք, տոպրակներիդ բերանը բաց արէք, ասաց տանտիկինը հիւրերին, խնդրելով տեղ բռնել սեղանի մօտ:

—Ս'յ կլինարմասներ, ձեզ հաց ու ջուր չը տան, նոր լուրեր միայն հաղորդեն, ասաց Ամիրանովը նստելով սեղանի մօտ:

Այդ նկատողութիւնը առանց պատասխանի մնաց, որովհետև կանանց ուշքը գրաւել էր Ստենին, որ նոր լուրեր ու ասէկօսէն եր էր որ հաղորդում էր շրջապատողներին:

—Ահա ձեզ, Եկատերինա Իւանովնա, մի նոր լուր pour la bonne bouche, M-lle Սաշինկան այս առաւօտ բացասել է իւր փեսացուն: Դէ, հիմա դուք խօսելու, դատողութիւն տալու բաւական նիւթ ունէք, խնդրեմ ինձ հանգիստ թողնէք, ես դեռ ոչինչ չեմ կերել:

Այդ երկու հետաքրքրական լուրերը բերնից բերան անցնելով

գրուեցին բոլորի ուշադրութիւնը, մանաւանդ պառաւների, որոնք ամբողջ երեկոն թղթախաղով զբաղւելուց յետոյ՝ մեծ ցանկութիւն ունէին լեզուները մի քիչ բանացնել:

Իսկ Տրունիցկին, նստած մի փոքրիկ սեղանի մօտ, ասում խօսում էր. բերանը կարծես ծաղրածութեան ու երկդիմի սրախօսութիւնների անսպառ աղբիւր լինէր. շրջապատողները մի բերան ծիծաղում էին:

— Ձեր կենացը, Ադոլֆ Անդէրէ, ուրախութիւնից ա՛լ վարդի նման կարմրատակած զիմեց նրան Նադեա Միհրանովան և բաժակը կ'պցրեց բաժակին:

Նորա օրինակին հետևեցին միւս օրիորդներն էլ:

— Մեր գեղեցիկ տանտիկնոջ կենացը, ասաջարկեց Տրունիցկին ոտքի կանգնելով:

Թնդաց բարձր «ուռա՛»:

Ուրախ երեկոյթից ու ընթրիքից յետոյ հիւրերը ժամի երեքին ցրւեցին իրանց աները լաւ տրամադրութեան մէջ, ամենքն էլ հեռանալով այն համոզմունքով, որ Վատարինէից աւելի սիրալիր և քաղցր տանտիկին չկայ ամբողջ քաղաքում:

XVII

Վատարինէի սիրտը երեկոյթից յետոյ շատ տխուր էր: Օր օրի վերայ նա աւելի և աւելի էր համոզւում, որ Տրունիցկին սառել է դէպի ինքը, և որքան աւելի հաստատւում էր նորա մէջ այդ համոզմունքը, այնքան աւելի բորբոքւում էր նորա սէրը դէպի Տրունիցկին: Նա դեռ յոյսը բոլորովին չէր կտրել, կարծում էր որ վաղ թէ ուշ նա մեղաց կը գայ, բայց ահա արդէն անցել էր մի ամիս, իսկ նա զղջալու նշան ամենից ցոյց չէր տալիս: Եթէ որ Տրունիցկին մոռանար նորան ու հեռանար Թ-սից, Վատարինէն գուցէ շատ էլ դարդ չանէր, բայց նորա համար անտանելի էր տեսնել, որ Տրունիցկին հետաքրքրւում է ուրիշ կնոջով, անուշադիր է թողնում իրան, ուրիշին գերադասում է և այդ՝ բոլոր ծանօթների աչքի առաջ:

Մօտենում էին երկհոգիսութեան վերջին ամիսները: Վատարինէն յուսահատութիւնից զժւում էր նկատելով որ երեսի գոյնը կորցնում է իւր թարմութիւնը, աչքերը փոս են ընկնում և կախ ընկած

այտերի փոսերը էլ առաջւայ պէս մարդու խելքամաղ չեն անում, իսկ իրանը, չը նայելով շոր կարողների գործ դրած հազար ու մէկ խորամանկութիւններին, կորցնում է իւր նազուկութիւնը ու գեղեցկութիւնը:

Տրուենիցկին ծածուկ ծիծաղում էր Կատարինէի վերայ և յաճախ ասում էր ընկերներին.

— Իմ թառամած գեղեցկուհուս համար արդէն ժամանակն եկել է պաշտօնաթող լինելու ու տեղը մի ուրիշին զիջելու:

Մի անգամ, պատահելով Կատարինէին իւր հօրեղբօր աղջկայ մօտ, նա մի սուր նկատողութիւն արեց նորա ոչ շատ գեղեցիկ տեսքի մասին: Կատարինէի սրտին այդ սաստիկ դիպաւ: Նա չը կարողացաւ իրան պահել, դուրս եկաւ պատշգամբը և սկսեց բարձրաձայն հեկեկել: Սաստիկ զայրացած վերադարձաւ տուն Կատարինէն:

— Եւ ո՞ւմ հետ փոխել ինձ, մի ջիմար տիկինի հետ, որ նազեա Միհրանովնա է անուանուում, զայրացած մտածում էր նա և այդ րոպէից նա սկսեց ատել Նազիային: Հա, ես արհամարհում եմ նորան, էլ ես ոտք չեմ դնի նոցա շեմքը, նենգաւոր ընտանիք: Բայց եթէ նա իսկապէս ինձնից սառած լինի՞: Ո՛րքան գեշացել ու պառաւել եմ, յուսահատութեամբ արտասանեց նա նայելով հայելուն: Ինչ թշուառ արարած ենք մենք, կանայքս, մի պատահական բան բաւական է մեզ անբախտացնելու համար: Կարծես կնճիռներ էլ լինեն երեսիս, համարեա զարհուրելով բացականչեց Կատարինէն նորից նայելով հայելուն:

Դեռ երկար ժամանակ այդպէս կանգնած հայելու առաջ՝ Կատարինէն դարդ էր անում մտածելով իւր կորցրած գեղեցկութեան վերայ:

Սահառունին նկատում էր կնոջ զրութիւնը և հասկանում էր բոլորը, բայց հարկաւոր չէր համարում ցոյց տալ կնոջը թէ ինքը նկատում է: Նա գիտէր որ իւր միջամտութեամբ աւելի կը բորբոքի նորա սէրը և ասում էր ինքն իրան, — Տրուենիցկուն մոռանալ տալու ամենալաւ միջոցն այն է, որ թողնեմ կինս ինքն իրան ճանաչի նորան ու տեսնի թէ ինչ պտուղ է նա, կարծեմ նա արդէն սկսել է ձանձրանալ կնոջիցս:

Կատարինէի վրդովմունքը օրէցօր աւելի ու աւելի սաստկանում էր: Նա ընկել էր սաստիկ մոտաւանջութեան մէջ. նորա սրտում

ծագած կասկածը թէ Տրունիցկին սառել է դէպի ինքը, հետզհետէ աւելի ու աւելի զօրանում ու հաստատուում էր, վերջապէս նորահամբերութիւնը հատաւ, վճռեց բացառութիւն պահանջել Տրունիցկուց և ուղարկեց նրան մի յուսահատական նամակ: Տրունիցկին պատասխանեց նորան, թէ միւս օրը երեկոյեան ժամի վեցին իրանք կարող են տեսնել ու խօսել ամարային կրօնական ժողովարանում:

Կատարինէի մէջ կատարւած փոփոխութիւնը նկատելի էր նորաբոլոր մօտ ծանօթներին, մանաւանդ սրատես Ասունու համար: Նա վաղուց էր նկատել Կատարինէի ու Տրունիցկու մտերմութիւնը, բայց սկզբում կարծում էր թէ այդ կանացի կոկետութիւն է մէկի կողմից և անմեղ կատակ միւսի կողմից: Սակայն շատ չանցած Ասունին տեսաւ, որ նոցա յարաբերութիւնը շատ լուրջ բնաւորութիւն է ստանում, այդ ի հարկէ նորան շատ անհանգստացրեց իբրեւ Սահառունու անկեղծ և մտերիմ բարեկամի: Նա աշխատում էր մի հնարք գտնել այդ յարաբերութիւնների առաջն առնելու և մարդու կնոջ մէջ առաջնայ համերաշխութիւնը վերականգնելու: Հեշտ բան չէր այդ անելը: Խնդիրը շատ դժւար ու փափուկ խնդիր էր, պէտք էր շատ զգուշ լինել: Ասունին ոչ ոքի ոչինչ չէր ասում ու ինքն իրան մտածում էր թէ ինչ անի իւր բարեկամին օգնելու համար: Վերջապէս մի օր մի պատահական դէպք ստիպեց նորան բացարձակ խօսել Տրունիցկու հետ:

Մի օր, Պետրոսեանցի հետ այգում երկար ման դալուց յետոյ, Ասունին առաջարկեց նրան մտնել Եւրոպա հիւրանոցը: Ճանապարհին պատահեցին Քոմսելին:

— Դնանք, բարեկամ, քէֆ անենք, այսօր ոռճիկս ստացել եմ:

— Դու էլի առաջնանն ես, Ալեքսանդր, գրպանումդ որ մի քանի կոպէկ եկաւ, չես հանգստանայ մինչև որ գլխին քար չը քցես սորան: Նորան հիւրասիրելով:

— Ինչ անեմ, Դաւիթ, ամեն մարդ մի պակասութիւն կ'ունենայ, կաթի հետ ծծածը հոգու. հետ դուրս կը դաշ:

Պետրոսեանցը չէր ուզում գնալ, բայց ընկերները զօռով բաշտեցին տարան: Վերջին ժամանակները նա շատ վատ տրամադրութեան մէջ էր: Զգւելով թեմական դպրոցում տիրող ինտրիգներից, յոգնելով ամենօրեայ կռիւներից, որ նա պէտք է վարէր եթէ չէր

ուղում քաջալերել դպրոցում կատարուող անարդարութիւնները, նա ստիպւեց թողնել ուսուցչական պաշտօնը, հեռանալ դպրոցից և ահա մօտ մի ամիս էր, որ նա պարապ էր: Ապարդիւն կերպով աշխատելով մի որ և է համապատասխան գործ գտնելու, նա հազիւ էր կարողանում իւր զլուխը պահել, բաւականանալով հացոց ամենատարածւած լրագրին աշխատակցելու համար ստացած չնչին վարձատրութիւնով:

Խօսելով նոքա հասան հիւրանոցին:

— Տրուենիցիին ու ընկերները հօ չե'ն այդ քէֆ անողները, նկատեց Ասունին, նստելով սեղանատան կողքի սենեակում:

— Աղոլֆ, խմում ենք քո պաշտօնաթող գեղեցկուհու կենացը, լսեց Ասունին և սրեց ականջները:

— Է՛հ, պարոններ, եթէ տեսնէք թէ ինչ նամակ է գրել ինձ la belle Catherine-ը, ծիծաղից կը թուլանալիք: Խեղճիկը յուսահատութիւնից քիչ է մնում իրան սպանի:

— Ես այսօր նորա լողող մարդուն տեսայ, նկատեց Տրուենիցիու ընկերներից մէկը խուլուտ ձայնով:

— Դու, Աղոլֆ, ժամի վեցին տեսակցութիւն ես նշանակել, թոյլ կը տա՞ս մեզ թփերի յետևը կանգնենք ձեր տեսակցութեան ժամանակ, հռհռալով աւելցրեց մի ուրիշը:

— Ուրախութեամբ, անուշադիր կերպով պատասխանեց կիսահարբած Տրուենիցիին:

— Լսէք, պարոններ, չը լինի թէ այդ լրբերը տիկին Սահառունու մասին են խօսում, չը կարողանալով էլ համբերել զայրացած բացականչեց Պետրոսեանցը:

Ասունին ու Թոմաւը, որոնք նորանից պակաս չէին զայրացած, գլխով դրական նշան արեցին:

— Ինչ էլ լինի, չպէտք է թողնենք, որ նոքա այդ մարտին, մարդոտութեամբ բացականչեց Պետրոսեանցը ու պինդ խփեց բռունցքով սեղանին:

Մինչդեռ Ասունին ու Պետրոսեանցը կառաքած մօտեցան դրանք ու պատուիրեցին ծառային որ դուրս կանչի Տրուենիցիուն մի շատ կարևոր և շտապ գործի համար, Թոմաւը մնաց անշարժ նստած, աչքերը յառած «Վաւկազ» լրագրի վերջին համարի վերայ և մտա-

ծում էր թէ ինչպէս անեն այդ դէպքում, որ Կատարինէն չը խալտառակի:

— Ի հարկէ Կատարինէի ու Տրունիցիոս յարաբերութիւնները նորանից ծածուկ մնալ չէին կարող, բայց նա ոչ մի ակնարկով անդամ ոչ ոքի չէր յայտնում իւր դիտածը և առհասարակ աշխատում էր իրան հեռու պահել այդպիսի դէպքերում:

— Ասա տեսնենք, Տիգրան, ընդհատեց նա լռութիւնը, ի՞նչ ես ուզում անել:

— Այն, ինչ որ կանի ամեն մի մարդ, որի երակներում արիւն է հոսում և ոչ թէ ջուր:

Այդ խօսքերը արտասանելիս Պետրոսեանցի աչքերից կրակ էր թափւում:

— Գիտէի որ այդ կը լինի դիտաւորութիւնդ. ուզում ես մենամարտութեան հրաւիրել, բայց չէ՞ որ այդպիսով աւելի կը փնասես նորան, ում որ ուզում ես պաշտպանել: Մեր մէջ տիկնոջը ամենամօտ մարդը Ալեքսանդրն է, նրան կը սաղի պաշտպան հանդիսանալ տիկնոջը, թող նա խօսի այդ լրբի հետ:

— Ճիշդ է ասում, ես պէտք է խօսեմ նորա հետ: Տիգրան, մեր խաթեր քեզ զսպիր, մի խօսիլ նորա հետ: Թէև շատ դժւար է սառնասիրտ մնալ, բայց ինչ արած, դու ինքդ պէտք է հասկանաս որ այժմ այդ անհրաժեշտ է:

— Պէտք է, պէտք է, մտահոգութեամբ հաստատեց Թումանը, թէ չէ խայտառակ բան դուրս կը գայ:

Այդ ժամանակ շեմքի վերայ երևաց Տրունիցիին:

— Ի՞նչ էք կամենում:

— Ուզում եմ ձեզ հետ առանձին խօսել:

— Օհօ, այդ շատ հետաքրքրական բան պէտք է լինի, ես պատրաստ եմ, սխեք, պատասխանեց Տրունիցիին շորորւելով կանգնած տեղում:

— Ինչպէս տեսնում եմ, դուք այնպիսի դրութեան մէջ էք, որ պէտք է մեր խօսակցութիւնը յետաձգենք աւելի յարմար ժամանակէն, խիստ կերպով նկատեց Ասունին: Նրեկոցեան կը գամ ձեզ մօտ:

Այդ րոպէին միայն կարծես Տրունիցիին հասկացաւ, թէ ինչու համար էին իրան դուրս կանչում, և մի քիչ շփոթւեց:

—Իսկ այժմ ես խորհուրդ կը տալի ձեզ և ձեր սքանչելի սեղանակիցներին լուել, թէ չէ բաներդ վատ կը լինի, ասաց Պետրոսեանցը ատամները կրծտացնելով: Տրուհիցկին արհամարհանքով նայեց նորա թուխ դէմքին ու փութկացրեց:

—Դուք ո՞վ էք:

—Ա՛յ կ'իմանաք թէ ով եմ, զգւանքով պատասխանեց Պետրոսեանցը և բռունցքները հուպ տալով մօտեցաւ նրան:

Թոմսեւը վրդոված նայեց Ասունուն ու ինչ-որ փսիսաց աղանջին: Վախենալով խալտառակութիւնից ու չուզենալով վնասել Սահառունուն, նոքա աշխատեցին մի կերպ հանգատացնել Պետրոսեանցին ու երեքով միասին զուրս եկան հիւրանոցից:

—Ջարմանում եմ, թէ ի՞նչն էր ստիպում եկատերինա Իւստիպիին ծանօթանալ այդ հետ, ա՛յ քեզ լիբբ արարած, արտասանեց Պետրոսեանցը ատամները իրար սղմած:

Պատասխան չը ստանալով, նա սկսեց քթի տակին փնթփնթալ:

Ասունին անհամբերութեամբ սպասում էր երեկոյին: Նա մի քանի անգամ դնաց Տրուհիցկու մօտ, բայց ոչ մի անգամ տանը չը դուռ նորան. վերջապէս նա վճռեց նստել նորա տանը և սպասել մինչև գայ:

Կէս գիշերուայ մօտ էր, որ Տրուհիցկին տուն եկաւ:

—Այդ դո՛ւք էք, պարոն Ասունի: Բոլորովին մոռացել էի, որ ժամադիր էիք եղել, համեցէք:

—Նա իբրև մօտ բարեկամ ձեզ լաւ յալտնի անձնաւորութեան պահանջում եմ՝ բացատրէք ինձ թէ ինչո՞ւ էք դուք ամեն ջանք գործ դնում վրդովելու նոցա ընտանեկան խաղաղութիւնը:

—Օհօ՛, դուք հօ լաւ քարոզիչ կը լինէք, իսկ ես կարծում էի թէ դուք էլ մեզ նման անհոգ քէֆի մարդ էք, բարձրաձայն ծիծաղելով ասաց Տրուհիցկին:

Ասունին նայեց նորան արհամարհական հայեացքով և աւելի սպառնալից ձայնով շարունակեց:

—Թոյլ տէք հարցնել՝ ի՞նչ իրաւունքով դուք համարձակոււմ էք ծաղրի առարկայ դարձնել այն անձնաւորութեան անունը և խրախուսել ձեր անբարոյական ընկերներին նոյնը անելու:

—Հա՛, հա՛, հա՛, ա՛յ քեզ բան: Ինչի՞ցն էք եղբակացնում,

այդ ձեզ թւել է միայն: Ես մեղաւոր չեմ հօ որ կանայք աշունք-
ւայ ճանճերի պէս կաշոււմ են ինձանից: Համեցէք կարգացէք, ren-
dez-vous են խնդրում ինձանից, պէտք է խոստովանեմ, որ սովոր-
ութիւն չունիմ դեղեցիկ սեռի խնդիրքները բացասելու:

Տրունիցկին նենգաւոր ժպիտով մօտեցրեց Ասունու աչքերին
Կատարինէից ստացած նամակը: Նա զայրացած խլեց նորա ձեռքից
նամակը ու կտոր-կտոր արեց. Տրունիցկին շփոթւեց: Մի քանի րոպէ
անցած նա բարկացած յարձակւեց Ասունու վերայ:

— Ինչպէս էք համարձակուում այդպէս ինքնագլուխ, առանց
հարցնելու պատուելիմ նամակը: Դիտէ՞ք թէ ում հետ գործ ունիք:

— Ոչ մի ժամանակ այնպէս լաւ չեմ իմացել թէ ում հետ
գործ ունիմ, ինչպէս այս րոպէին. նեղութիւն մի կրէք ինձ բացատ-
րելու թէ ով էք դուք. ձեր զգւելի վարմունքը ակնյայտնի ցոյց է
տալիս ձեր ով լինելը:

— Ձայներդ կտրէք. ես անսպասելի չեմ թողնի ձեր հանդուգն
վարմունքը: Խնչ իրաւունք ունէիք նամակը պատռելու:

— Այն իրաւունքը, ինչ իրաւունք որ ունի ամեն մի ազնիւ
մարդ, որ տեսնում է թէ ինչ... Է՛հ, դուք այդ չէք կարող հաս-
կանալ, սաստիկ զայրացած բացականչեց Ասունին և պինդ սեղմեց
ձեռքումը պատռած նամակի կտորտանքը: Ձեր վարմունքը զգւելի
է: Իմացած կացէք, որ հեշտ չէք պրծնիլ, եթէ երբ և իցէ դա-
ձեալ խօսքով կամ գործով կպչէք ձեզ յայտնի անձնաւորութեան
պատուին: Այժմ սլափու ունիմ ձեզ հրաժարական ողջոյնս տալու:

Ասունին այդ խօսքերը արտասանեց սպառնալից եղանակով ու
զուրս եկաւ սենեակից:

Զընայելով որ ուշ էր, նա զնաց Թոմաւելի մօտ:

Տրունիցկին, որ սովորել էր ամեն բանում յաջողութիւն ունե-
նալ ու դժւարութիւնների չը պատահել, մի քիչ վախեցաւ Ասու-
նու վճռական տոնից ու սպառնալիքներից:

— Գործը վատ ուղղութիւն է ստանում: Յանկարծ այդ յիմարն
ու իւր սեւ, երկարաքիթ ընկերը չը բռնեն ու քոթակեն ինձ: Ինչ
ասեմ իմ խելքիս. ես պէտք է առաջուց իմանալի, որ առեւտրական
մարդկանց հետ այդպիսի գործ բռնելը մարդու օգուտ չի բերի.
Նրանք ի՞նչ կարող են հասկանալ մեր ուրախ, քէֆով կեանքի գե-

ղեցկութիւնը, նրանց ասա ամբողջ օրը նստեն ու կոպէկ-կոպէկ փող աշխատեն, նոքա ի՞նչ զիտեն մարդավարի ասլերու եղանակը, մտածում էր ինքն իրան Տրունիցկին, յետ ու առաջ քայլելով իւր սենեակում, որ լիքն էր կանանց ձեռագործներով:

Տրունիցկին երկար ման էր դալիս սենեակում մտահոգութեան մէջ, վերջապէս կանգ առնելով մտածեց.—մի շաբաթ առաջ ես արձակուրդ խնդրեցի ու տեցին, լաւ պատրուակ է գլուխս առնելու ու աշտոնդից փախչելու. չը բռնե՞մ հենց վաղը գնամ ու գլուխս ազատեմ ամենքից: Բայց, մոռացել էի, չէ որ ես վաղը տեսակցութեան պէտք է գնամ. շատ հետաքրքրական է այժմ, կեանքիս վերջալոյսի ժամանակ, տեսնել յուսահատ սէր: Զէ՛, իսկ եթէ այդ բոլորը սատանայութիւն լինի ու ինձ համար թակարդ լարած լինեն. աւելի լաւ չի՞ լինի փաստա-փուստս հաւաքեմ ու ինձ զցեմ Պետերբուրգ:

—Եյ, բանը-մանը դարսիր ու կապիր, վաղը ճանապարհ պէտք է ընկնեմ: Հօ ինձ հարցնող չի եղել:

—Ինչ-որ խանութից մի գործակատար էր եկել հաշիւ էր բերել, փող էր ուզում, նորանից յետոյ գերձակն էլ եկաւ, շատ էին գողգողում:

—Լռիր. քեզ դորա մասին հարցնող չը կայ: Միհրանովենց տանի՞ս ոչ ոք չի՞ եկել:

—Ինչպէս չէ. ա՛յ նամակ էին բերել:

Տրունիցկին ուրախացաւ, առաւ ծառայի ձեռքից ծրարը ու վաղ-վաղ բաց արեց: Ծրարի մէջ ներփակած էր բանկից 300 ր. ստանալու տոմսակ:

Ապրի Ելիզաւետա Բոգդանովնան, նեղ տեղն ընկած ժամանակս շատ է օգնում ինձ: Այնքան պարտք ունիմ, որ չեմ իմանում թէ ում պարտքը տամ: Ոչինչ, ոչ ոքի մուրհակ չեմ աւել, թող իրանց համար սպասեն, իսկ այս փողերը ինձ ճանապարհին պէտք կը գան, վճեց Տրունիցկին ու հանդիստ քնեց:

Միւս օրը ժամի վեցին Տրունիցկին սլանում էր դէպի հիւսիս Վլադիկաւկազի ճանապարհով, իսկ Կատարինէն նստած կրօւթոկի աջու՞մ անհամբեր սպասում էր նորան, մտայոյզ աչք ածելով չորս կողմը և հաշուելով րոպէները: Այդպէս խեղճը սպասեց մօտ մի ժամ, բայց Տրունիցկին չէր գալիս: Յուսահատուած խեղճը ուզում էր վեր-

կենալ ձայն տալ իւր կառապանին ու վերադառնալ տուն, բայց թուրութիւնից չը կարողացաւ տեղիցը վեր կենալ: Նորա աչքերը լցւեցին արտասուքով. նա երկու ձեռքով բռնեց կրակի պէս այրւող ճակատը ու գլուխը դրեց սեղանին: Նորա բախտիցը այգում դեռ ոչ ոք չը կար: Քառորդ ժամի չափ նա այդ դրութեան մէջ մնաց. յան կարծ մէկը ձեռքը դրեց նորա ուսին:

— Կատեա ջան, ինչ է եղել քեզ, գնանք տուն, այստեղ քեզ համար շատ ցուրտ է:

Կատարինէն գլուխը բարձրացրեց և նորա արտասուքից կարմիրած աչքերը հանդիպեցին իւր ընկերուհու հայեացքին:

— Դո՛ւ ես, Հեղինէ: Ով, Աստուած իմ, ի՞նչ իմանալի թէ ինչ է եղել ինձ... Ձէ՛, պէտք չէ. դու պատահաբար եկար այստեղ, չէ՞, ասա, դու լինես քո Աստուածը, մի ծածկիր, բացականչեց Կատարինէն բռնելով նորա ձեռքը և կասկածով նայելով նորան:

— Հանգստացիր, հոգիս, զուր կասկածներով քեզ մի տանջի: Ասունին առաջարկեց կառքով զբօսնել. վճռեցինք այստեղ զալ:

— Կը նշանակի Ալեքսանդր Վասիլիչն էլ այստե՞ղ է:

— Ինչո՞ւ ես վախենում: Նա այս րոպէին կը դաչ, հէնց նոր մտաւ ճաշարան գարեջուր խմելու:

Այդ ժամանակ նոցա մօտով անցան երկու տղամարդիկ: Կատարինէն ճանաչեց նոցա, — Տրուկիցիու ընկերներն էին. մի տխուր նախազգացումն սկսեց տանջել նորան, նորան թւում էր թէ մի անբախտութիւն պէտք է պատահի: Կատարինէի սրտում իսկոյն կասկած ծագեց, որ դոքա պատահաբար չեն եկել այդտեղ. այդ կասկածը աւելի ևս հաստատուեց նորա սրտում, երբ որ նա նկատեց նոցա իւր վերայ յառած խորամանկ ու ծաղրական հայեացքները, նոցա խորհրդաւոր քչփռոցն ու երկդիմի ժպիտները:

Միթէ Ադուլթը ծիծաղատեղ է շինել ինձ, միթէ ընկերներին ուղարկել է որ տեսնեն, թէ ինչպէս եմ ես ստորացել, ու ուրախանան, մտածում էր Կատարինէն ու սիրտը այրում փոթոթւում էր:

Հեղինէն հասկանում էր թէ ինչ է կատարւում ընկերուհու սրտում: Նա ուզում էր Ասունուց լսածը պատմել Կատարինէին, որ նա զղւանք զգայ դէպի Տրուկիցիին, բայց սիրտ չէր անում ասի, զիտէր, որ Կատարինէին այդ շատ ցաւ կը պատճառի:

Իսկ Տրունիցիու ընկերները միևնոյն ծառուղիով յետ ու առաջ զբոսնելով շարունակում էին իրանցը, աւելի ևս լիբ հայեացքներ զցելով Կատարինէի վերայ: Այժմ նա բոլորովին համոզւեց, որ իւր կասկածը ճիշտ է և աւելի սաստիկ զգաց, թէ ինչ աստիճան ստորացել է ինքը. որ ձեռքին ձար լինէր տեղն ու տեղը գետին կը մոնէր ամօթիցը: Այդպէս դժոխային մտատանջութեան մէջ նա ֆնաց մի քանի րոպէ. վերջապէս նա ոյժերը հաւաքեց, վերկացաւ տեղիցը, պինդ սեղմեց Հեղինէի ձեռքը և համարեա բռնի քաշ տեց նորան տարաւ այդու հեռաւոր մի անկիւնը: Հեղինէի սիրտը կորաւում էր նորա զրութիւնը տեսնելիս, ուղում էր թեթեւացնել նորա տանջանքները, բայց չէր իմանում ինչպէս անի, ինչպէս սկսի:

Վերջապէս Կատարինէն չը կարողացաւ էլ իրան պահել. սիրտը բաց արեց Հեղինէի առաջ: Նա զգում էր որ ինքը կարօտ է օդնութեան և այդ րոպէին Հեղինէի վերայ նայում էր իբրեւ պահապան հրեշտակի վերայ:

— Վա՛յ ինձ, վա՛յ իմ գլխիս, յուզմունքից դողդողացող ձայնով արտասանեց նա, խայտառակեցի, ամբողջ քաղաքի ծիծաղատեղ դարձայ: Ամեն բան կը տալի, ոչինչ չէի խնայի, որ նամակս նորանից յետ առնէի ու նորա երեսին ասէի թէ նա զգւելի խաբեբայ է:

— Քո ցանկութիւնը արդէն կատարւել է, Կատեա, նամակդ պատուել են:

— Ո՞վ է պատուել:

— Հանգիստ եղիր, հոգիս, մեր բարի Ալեքսանդր Վասիլին է պատուել:

— Ոչինչ չեմ հասկանում: Ասա ինձ, Աստու սիրուն, դուք ո՞րտեղից էք ամեն բան իմացել և ինչո՞ւ էք ժողովւել այստեղ: Մի տանջիլ ինձ, շուտ արա, ասա, թէ չէ կը գժւեմ: Զը լինի՞ր Գէորգն էլ բան է իմացել, հարցնում էր Կատարինէն սպրտնած, հաղիւ շունչ քաշելով:

Հեղինէն կատարեց նորա խնդիրքը, աշխատելով միայն ծածկել նորանից իրականութեան ամենացաւալի մասը:

— Կատեա, ևս այսօր երկու անգամ գնացել եմ ձեր տուն, ուղում էի քեզ ասեմ որ նա Թ-սից գնացել է, բայց չը կարողացայ քեզ տանը գտնել:

Կատարինէն վերջին խօսքերը չը լսեց. նա երկու ձեռքով երեսը բռնած դուռ արտասունք էր թափում: Վերջապէս նա ազատութիւն տւեց իւր խոցւած արտին, իւր ոտնատակ տւած ինքնաթիւթեանը: Հեղինէն ոչինչ չէր ասում, իմանալով որ արտասուքը սիրտը կը հովացնի: Երբ որ Կատարինէն մի քիչ հանգստացաւ, Հեղինէն առաջարկեց տուն գնալ: Հէնց որ նոքա վերկացան տեղներիցը, նրանց մօտեցաւ Ասունին: Կատարինէն սկզբում ամաչեց, բայց յետոյ շնորհակալութեան զգացմունքով սեղմեց նորա ձեռքը: Հեղինէն ու Կատարինէն առաջ ընկան: Ասունին քաղաքավարութիւնի չէր մօտենում նրանց ու յետ էր ընկնում, ցանկանալով իւր ներկայութիւնը անզգալի դարձնել Կատարինէի համար: Տիկիներին կառք նստացնելով, Ասունին ինքը տեղաւորեց կառապանի կողքին, որ նոքա կարողանան ազատ խօսել:

—Ախ, Հեղինէ ջան, ինչ երեսով պէտք է տուն գնամ, ասաց Կատարինէն ճանապարհին և արտասունքը առուի պէս թափեց աչքերից: Տէր Աստուած, ինչ կը լինի իմ օրը, ինչ պէտք է անեմ այժմ:

—Մի յուսահատուիլ, հոգիս. մի բան որ էլ դու նորան չես սիրում, մխիթարում էր ընկերուհուն Հեղինէն, քնքշաբար բռնելով նորա երկու ձեռքը:

Թէև Կատարինէն լուռ էր, չէր խօսում, բայց Հեղինէն զիտէր թէ ինչեր էին անցնում նորա մոքովը: Նա աշխատում էր հանգրտացնել Կատարինէին, բայց նա կարծես չէր լսում նորան, աչքը ներքև դրած շարունակում էր լուռութիւնը:

Քանի մօտենում էին տանը, Կատարինէի վրդովմունքը աւելի ու աւելի սաստկանում էր. երբեմն երբեմն նա ցնցւում էր նստած տեղը: Տանը նորա դողը աւելի սաստկացաւ և նա ուժասպառ ընկաւ անկողնի վերայ: Հեղինէն տաք փաթաթեց նորան ու նստեց նորա մահճակալի պռնկին:

Ասունին գնաց Սահառունու առանձնասենեակը, աշխատելով առժամանակ նորա ուշադրութիւնը հեռացնել կնոջից:

—Կարծեմ Կատեան ու տիկին Հեղինէն եկել են, Ալեքսանդր:

—Հա, եկան, բայց պէտք է առաջժամ նոցա հանգիստ թողնել, երևի այժմ նոքա շորերը փոխելիս կը լինեն. ճանապարհին անձրևը կարգին թրջեց նոցա: Շնորհաւորում եմ, վերջապէս դու էլ

ընկար մասնաժողովի մէջ, աւելցրեց նա նայելով սեղանի վրայի թղթերին:

—Այնպէս ես ասում, Ալեքսանդր, կարծես ուրախ չես որ այդպէս է եղել:

—Ճիշտ որ ուրախ չեմ. սիրտս վկայում է, որ դու այդ գործի պատճառով կը փնասուես: Եթէ չեմ սխալուում, հարցը նրանում է, թէ ում է պատկանում այն հողը, որ գտնւում է կոմսի դործարանի կողքին և որտեղ կոմսը պատահաբար հանք է գտել: Այդ հարցը ինքն ըստ ինքեան շատ պարզ է, բայց այնպէս են խճճել, որ անհնար է ճշմարտութիւնը լուսաբանել առանց կպչելու կոմսի պատւին ու հայրին. իսկ կոմսը մեղնում այնպիսի զիրք ու ազդեցութիւն ունեցող անձնաւորութիւն է, որ չի կարելի անպատիժ նորա խաթրին դիպչել:

—Բայց մենք կը դիպչենք, որովհետեւ այլապէս անհնար է գործին արդարացի վճիռ տալ: Այ՛ այս թղթերը քրքրելով ես համոզւեցի, որ ոչ միայն հողերը ապօրինի կերպով է իւրացրել կոմսը, այլ գործարանն էլ խաբեբայութեամբ է խլել անփորձ մարդկանց ձեռքից: Թէև ես հէնց առաջին նիստում նկատեցի, որ մասնաժողովի անդամների մեծ մասը, չուզենալով զրգուել կոմսին իւր դէմ, նորա կողմն է պահում, բայց յոյս ունիմ, որ վերջ ի վերջոյ կը կարողանամ նոցանից մի քանիսին համոզել, որ անաչառ կերպով վերաբերւեն գործին:

Ասունին կասկածանքով գլուխը թափ տւեց և ուզում էր ինչ-որ աւարկել, բայց Սահառունին խօսքը բերնումը թողեց, — դորա մասին յետոյ կը խօսենք, իսկ այժմ՝ վնանք տիկիներին մօտ, տեսնենք ինչ նոր բան կը պատմեն մեզ տիկիները:

Ասունին զգուշութեամբ վերցրեց գլխարկը ու աննկատելի կերպով դուրս եկաւ սենեակից: Սահառունին նկատեց որ Կատարինէն շատ սպրտնած է ու տխուր:

—Ի՞նչ է, Կատեա, կարծես քէֆ չունիս: Ինչ տեսակ մարդ ես, քեզ ասացի որ վատ եղանակ է, տանից մի դուրս գալ, չըլսեցիր խորհուրդիս:

—Ոչինչ, Գէորգ... մի քիչ ցուրտ դիպաւ... արտասանեց Կատարինէն սաստիկ շփոթւած, գլուխը բարձից մի քիչ բարձրացնելով:

Հեղինէն տեսնելով որ անյարմար է մնալ, վերկացաւ որ գնայ:
— Ո՞ւր, տիկին Հեղինէ, աղաչելով արտասանեց Սահառունին:
— Խա՛չը, չեմ կարող մնալ, ասաց նա մի քիչ յուզւած եւ,
համբուրելով Կատարինէին, գնաց:

Հեղինէն շատ տխուր վերադարձաւ տուն. սկի չէր կարողանում
մոռանալ ընկերուհու անտանելի դրութիւնը:

— Քո բացակայութեան ժամանակ Նլիզաւետա Բօգդանովնան
եկել էր քեզ խնդրելու որ մասնակցես սիրողների ներկայացմանը,
ասաց նորան մարդը:

— Ինչ է կպել ինձ ու ձեռ. չի քաշում, հազար անգամ ասել
եմ նորան որ թատրոն ներկայացնել չեմ կարող:

Ամիրանովը յօնքերը կիտեց:

— Նա արդէն հաւատացրել է կոմսուհուն, որ դու մասնակցում
ես: Ինքդ ասա, Հեղինէ, լա՞ւ է ամօթով թողնել Նլիզաւետա Բօգ-
դանովնային, քանի որ դու նորանից բացի լաւութիւնից ոչինչ չես
տեսել:

— Ինձ ինչ թէ ամօթով կը մնայ. ինձ այն է զարմացնում, որ
Միհրանովան առանց ինձ հարցնելու իրան ու գլխու իմ տեղակ
խօսք է տալիս:

— Արի, Հեղինէ ջան, մի թարսիր, իմ խաթեր մասնակցիր:
Մի մոռանալ, որ ներկայացումը բարեգործական նպատակով է:

— Մի բանում որ Միհրանովայի մատը խառը լինի իմ կար-
ծիքով էլ այստեղ իսկական բարեգործութիւն չի կարող լինել:

Մի քիչ յետոյ մարդը նորից խօսք գցեց ներկայացման մասին:

— Ձեռք քաշիր ինձնից, Միշէլ: Պէտք է հասկանաս, որ ես չեմ
կարող մասնակցել. առաջինը այն պատճառով, որ այժմ ես պէտք է
հանգիստ մնամ, երկրորդ էլ որ ես բեմական ձիրք չունեմ: Լաւ
կանէիր, եթէ ուրիշներին խնդրէիր:

— Լռիր, Աստուած սիրես, երբ պէտք է հասկանաս վերջապէս
որ ոչ ոք քո խորհուրդներին կարող չէ, բարկացած գոռաց Ամիրա-
նովը ու հեռացաւ նորանից: Ո՞րտեղ էիր այսօր, խստութեամբ
հարցրեց նա կնոջը մի քիչ յետոյ:

— Սահառունիների մօտ:

— Հ'ըմ... Սահառունիների մօտ... Հ'ըմ:

—Ինչպէս տեսնում եմ քո կարծիքով նրանց մոտ գնալն էլ յանցանք պէտք է համարել:

—Եւ ի հարկէ նրանց մօտ պատահեցիր զանազան Թօմաւենների ու Պետրօսօվների հետ: Նրանք են քեզ իմ դէմ լարում:

—Եթէ չեմ ուզում մասնակցել, կը նշանակի քո դէմ լարւած եմ, ժպտաց Հեղինէն:

—Ձարմանալի է, քեզ որ թողնեն բացի Սահառունիներից ոչոքի հետ ծանօթութիւն չես անիլ:

—Իսկ ինձ աւելի զարմանալի է թւում, որ դու պահանջում ես շահասիրական նկատումներով ծանօթութիւն անել:

—Քեզ խորհուրդ կը տայի, որ ինձ հետ խօսելիս այդ տօնը թողնէիր, թէ չէ...

Ամիրանովը սպառնալից կերպով նայեց կնոջը և դուռը շրջակացնելով տանից դուրս եկաւ:

—Ձէ', այսպէս չի լինի, պէտք է այնպիսի քիթ ու պռունկով այդ պարոններին ընդունել, որ ոտները կտրեն մեր տանից, մտածում էր Ամիրանովը ճանապարհին:

Հեղինէի գնալուց յետոյ Սահառունին մենակ մնաց կնոջ հետ:

Այսօր բոլորն էլ մի տեսակ են, մտածում էր նա, մի բան պատահած կը լինի, ինձնից ծածկում են:

—Կատեա ջան, հօ բան չի պատահել քեզ սանամօրդ մօտ: Երեսիդ գոյն չի մնացել, հարց ու փորձ էր անում մարդը սաստիկ անհանգիստ սրտով:

Կատարինէն երկար ժամանակ ոչինչ չէր պատասխանում, վերջապէս սիրտը պնդացրեց ու լացակրկնած սկսեց խօսել, —Ա'խ, Գէորգ, ես սանամօրս մօտ չէի գնացել... Այս ի'նչ անբախտութիւն էր որ պատահեց ինձ... ինձ էլ ոչինչ մի հարցնիլ... չեմ կարողանում պատասխանել... Երբ որ կարողանամ ամեն բան քեզ կ'ասեմ... Այժմ ինձ մենակ թող, սաստիկ յոգնած եմ, ուզում եմ հանգստանալ, աղաչելով աւելցրեց Կատարինէն երեսը լարձով ծածկելով:

Միւս օրը Սահառունին մի քանի անգամ փորձ արեց կնոջ հետ պարզ խօսելու, բայց միշտ թողնում էր այդ դիտաւորութիւնը վախենալով որ այդ կը վրդովեցնի կնոջ սիրտը:

—Գէորգ, ո՛րքան մեղաւոր եմ քո առաջ, յանկարծ դուրս

Թուաւ Կատարինէի բերնից երեկոյեան: Որքան ծանր է ինձ համար յայտնել քեզ ճշմարտութիւնը, սկսեց լալ նա և երկու ձեռքով ծածկեց դէմքը:

Սահառունին հասկանում էր, որ կնոջ վրդովմունքի պատճառը Տրունիցկին է և թէև այդ սաստիկ ցաւ էր պատճառում նորան, բայց տեսնելով կնոջ տանջանքն ու զղջումը նա աշխատում էր ցոյց տալ թէ հանգիստ է: Նա սաստիկ խղճում էր կնոջը:

— Հոգիս, բաւական է քեզ տանջես, մխիթարում էր Կատարինէին Սահառունին, զրկելով նորան: Ես ամեն բան կը ներեմ քեզ, միայն դու սիրող հանգիստ պահիր: Ձե՛ք քեզ փնաս է վրդովել այժմ:

Այդ խօսքերը մի քիչ սիրտ տւեցին Կատարինէին. նա յառեց աչքերը մարդու վերայ կարծես ուզում էր թափանցել նորա հոգու խորքը, բայց էլի առանց մի խօսք ասելու ձեռով արեց որ սենեակից դուրս գայ:

Միւս առաւօտ Կատարինէն աւելի հանդիստ էր երևում և երբ որ մարդը հարցրեց թէ ինչպէս է առողջութիւնը նա սաստիկ քնքշութեամբ ընկաւ նորա զիրկը:

— Աստուած իմ, ի՞նչ անբախտ մարդ եմ ես, դու այնքան անախտ ես, Գէորգ, որ էլ ինձ սիրել չես կարող:

— Հանգստացիր հոգիս, ես քեզ առաջնայ պէս սիրում եմ և պէտք է սիրեմ:

Սահառունին այնքան յուզւած էր որ էլ ոչինչ ասել չը կարողացաւ:

— Գէորգ, հոգիս, ներիր, հաւատացիր որ դու ոչ մի ժամանակ այնքան սիրելի չես եղել ինձ համար որքան այժմ, բացականեց Կատարինէն լացակրկնած ու պատմեց մարդուն ամեն բան:

— Խօսք տուր, Գէորգ, որ այդ բոլորը մոռացութեան կը ուսնա և ես քեզ համար առաջնան կիներ կը լինեմ:

Սահառունու համար շատ դժւար էր հանգիստ սրտով լսել այդ բոլորը: Բայց իմանալով թէ որքան կարօտութիւն ունի Կատարինէն այդ դժւար թոպէներում մխիթարութեան ու զգւանքի, բռնեց նորա ձեռքը և յուզմունքը զսպելով ասաց.

— Հանգստացիր, հոգիս, շատ բան ես քաշել այս քանի օրը, սաջ Աստուած որ այդ քեզ չը փնասի:

Մենակ մնալով Կատարինէն ամբողջ երկհոգիսութեան ընթացքում առաջին անգամ սկսեց ուրախ սրտով մտածել ապագայ երեխայի մասին. նորա միակ յոյսը այդ երեխայի վերայ էր, որ իբրև անխղիւր կապ պէտք է կապէր նորան իւր մարդու հետ:

Այդ դէպքից յետոյ Սահառունին սկսեց նկատել, որ կինը կարծես սկսում է իրան առաջնայ պէս սիրել. բայց այդ նորա սրտին միայն կսկիծ և ցաւ էր պատճառում: Նա Կատարինէին սիրում էր, բայց հայրական սիրով, որ պէտք է իւր սիրելի և թոյլ զաւակին պահպանի ամեն չարիքից ու փորձութիւնից. ուրիշ սէր նա չէր կարող զգալ դէպի Կատարինէն:

—Աէ՛, ես փոխադարձաբար սիրել նորան չեմ կարող, չընայելով որ շատ կուզէի սիրել, մտածում էր նա դառնութեամբ և նորա միտքը նորա կամքի հակառակ սկսեց զբաղւել Հեղինէով. ինչ-որ մի ոյժ, մի զօրութիւն ձգտում էր նորան դէպի այդ կինը: Որքան աւելի մօտենում էր նորան Սահառունին, այնքան նոր-նոր թագնւած գանձեր էր գտնում նորա խելքում և սրտում, այնքան աւելի էր համոզւում, որ Հեղինէն կատարեալ մարմնացումն է կնոջ այն իդէալի, որ ինքը ստեղծել էլ իւր երեւակացութեան մէջ:

(Եւ շարունակւի)

ԷԼ ՄԻ՝ ԽՆԴՐԻՐ...

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԱՐԾԻԻՅԱՆԻ

Էլ մի խնդրիր, մանուկ սիրուն,
Տանջւած սրտից քեզ նւէր՝
Ո՛չ երգ այրող, երգ վառվռուն,
Ո՛չ սիրոյ մեղմ նւագներ:

Ձո՛ւր են քո ջերմ, քո խանդալից
Այդ նոր ժըպիտն ու գգւանք.
Դու չես ցրւիլ իմ հէգ սրտից
Նենգւած սիրոյ տառապանք...

Այն սև օրից, երբ փշրեցիր
Պու յոյսերս ծաղկավառ...
Սէրն ու երգըս անարգեցիր—
Սիրտըս մեռաւ քեզ համար...

Այն օրից իմ մատաղ կրծքում
Շիջաւ չքնաղ քո պատկեր.
Այժմ վառւած՝ իմ երգերում
Ես գգւում եմ մի այլ սէր՝

Սէր դէպի հոգս ու կարիքի
Բաղդահալած զաւակներ...

Այդ սէրն է ինձ այժմ, ո՛վ կոյս,
Ոգևորում, կեանք տալիս...
Նա է բուռն խանդը հոգոյս,
Ոյրւող նիւթը երգերիս...

ՎԱՍՏԱԿ

ԱԼԷԳՍԱՆԴՐ ԱՐԾԻԻՆԱՆԻ

Հոգ չէ, տանջւիր, չարքաշ մշակ, քրտինք թափիր դու անվերջ,
Թող քրտինքովդ մայր-երկիր կշտանայ.

Զուր չի անցնիլ քո տանջանքը. այնտեղ երկրի կրճքի մէջ
Քո քրտինքը նոր ոյժ, նոր կեանք կ'ստանայ:

Տանջւիր, եղբայր, տանջւիր սիրով, քո տանջանքում քրտնալից
Կայ սուրբ. վաստակ. երկնքիցն է նա օրհնւած.

Թափիր քրտինք, երկրի մշակ, մայր-երկիրը իւր կրճքից
Քեզ լիաձեռն կը պարգևէ արդար հաց:

6 յուլիսի, 1890 [Ժ. Մոսկւա:

ԵՐԿՈՒ ԳԻՇԵՐ

ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ ԱՐԾԻԻՆԱՆԻ

Այն գիշերը կախարդիչ էր
Նւիրական իմ հոգուն,
Երգում էի ես բուռըն սէր,
Օրհնում սիրոյ վառ գարուն:
Այն գիշերը գարնանային
Ինձ նոր կեանք էր ներշնչում,
Ինձ ժպտում էր պայծառ լուսին
Աստեղագարդ երկնքում.
Եւ նազելիս քաղցր սիրով
Յառած վերստ իւր աչեր,
Շնչում էր քնքոյշ ձայնով
«Սիրում եմ քեզ, իմ ընկեր»...

Տաղտկալի է այս գիշերը,
Յուրտ է պատել իմ սրտին.
Ինձ չեն ժպտում էլ աստղերը,
Ել չի շողում վառ լուսին.
Այս գիշերը աշնանային,
Որպէս խորին տառապանք,
Պաշարել է իմ խեղճ հոգին.
Ձկան էլ սէլոյ էլ գգւանք...
Եւ ես մենակ թափառում եմ
Անկեանք, դեղնած պարփղում.
Ես վշտանում, տառապում եմ.
Սիրոյս կորուստն եմ ողբում...

ԽԱԹ-ՍԱԲԱ

(ՀԱՅ ԲՈՇԱՆԵՐԻ ԿԵՍԱՆՔԻՑ)

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅԷ

(Նարուհակոթիւն և վերջ 1)

Ը.

ՀԱՅ ԲՈՇԱՆԵՐ

Թիւրքա-Հայաստանի ժողովրդեան մի մասը, շուրջ 50.000 ժողովուրդ կազմում են գնչուները, որոնք կոչւում են չինգէնէ, մթրըբ և կամ բոշա անուններով. շատ անգամ միայն «մաղա-գործներ»: Այդ ժողովուրդը ցրած է ամեն կողմ, սկսած Կ. Պոլսոյ շրջակայքից մինչև Էդիրնէ և Մակեդոնիա, մինչև Ամասիա, Մար-զուան, Նեղոկիա, Կարին, Թորթում և այլ դաւառները: Մեծամաս նութիւնը նոցանից տեղ են բռնել Ամասիայի Վէդիր-Քէօփրից մինչև Քասթամունլիի գիւղերը, կենտրոն ունենալով Բօյբադ աւանը. այդտեղ միայն նոքա 7000 են և բոլորն էլ լուսաւորչական քրիստոնեաներ են—հայ բոշաներ: Փոքրամասնութեամբ հայ բոշաները բռնել են Էրզրումի բոշա-մահալլէ թաղը և Թորթումի դաշտերը:

Հայ բոշաները նման չեն վանի, Կ. Պոլսի և Էդիրնէի շրջակայ-քերում վրանաբնակ և թափառական մահմեդական մթրըբներին,

1) Տե՛ս «Մուրճ» № 9, սեպտ. 1890 թ.:

որոնք նշանաւոր են իրանց կեղտոտութեամբ և գողութեամբ և որոնք արհեստներով կազմում են մի քանի որոշ ցեղեր:

Այդ մահմեդական գնչուներից շատ սակաւները ունին խաչն և հող, զբաղւում են նոքա իրանց միջավայրում գտնւող ամենայետին արհեստներով, շինում են խոզանակ, մաղ և իրանց շինածները ուսերնին առած պոտում են գիւղեր և քաղաքներ:

Հենց դոցանից է, որ բոլոր գնչուները առ հասարակ ճանաչւում են իբր թափառական մուրացիկ մի ժողովուրդ և դորա համար է, որ չը կարողանալով այդ զանազան ցեղերը միմեանցից որոշել, բոլորին էլ անխտիր կոչում են մաղագործ, մթրբբ, չինգէնէ կամ բոշա...

Բայց մթրբբը զանազանւում է բոշայից: Բոշան քրիստոնեայ է, իսկ մթրբբը անխտիր կերպով զաւանում է իւր միջիվայրի կրօնը, որ մեծ մասամբ մահմեդականութիւնն է լինում:

Մաղագործները առ հասարակ մթրբբներ են, որոնք ամառը լեռների վերայ վրաններում, իսկ ձմեռը գետնափոր խրճիթներում են բնակւում, գործում են մաղ, խոզանակ, աւել, փսիաթ և շատ անգամ էլ տեղ տեղ մագեղէն տոպրակներ, կարպետներ և այլն... Իրանց այդ բերքերով նոքա կազմում են առանձին ցեղ:

Մահմեդական գնչուների երկրորդ տեսակն են մուրացկան գնչուները, որոնք բոբիկ ոտներով, կտրտած հագուստով և, մի մի տոպրակ կողքից քաշ արած, անդադար քաղաքից քաղաք են գնում, մուրում են, ֆալ են բաց անում, զուշակութիւններ անում, բակլա գցում և զանազան այլ և այլ միջոցներով ապրուստ են ճարում:

Երրորդ տեսակն է երգող և պարող մթրբբներ:

Ոչ մի ազգ կամ ցեղ ճաճկաստանում այնչափ անբարոյական չէ, որքան գնչուների այդ տեսակը, որը հնարում է ամենալիախ երգեր, իւրաքանչիւր 40 փարայ տաղին է յանձնում իւր կինը և աղջիկը, իւր որդուն կամ եղբօրը փոքրութիւնից սովորեցնում է պարել, հագցնում է կնոջ հագուստ և իւրաքանչիւր էֆէնդիի կրքերին է յանձնում մի քանի կոպէկի համար... պէտք է տեսնել թէ ինչպէս հայրը մի թմբուկ ձեռքին, իւր որդուն առջևն առած, նորա մազերը երկար թողած, ունքերը ներկած՝ գնում է պարելու տաճիկների մօտ... պէտք է տեսնել թէ ինչպէս կանայք, խումբ առ խումբ, հագած

սեթևեթ հագուստներ ման են դալիս Կ. Պոլսոյ փողոցներում, կանգնում են դռների առջև, սկսում են պարել և երգել... պէտք է տեսնել թէ ինչպէս երիտասարդները քաղաքից դուրս բանակած գնչուների վրաններն են լեցում և, ամուսնոյն մի քանի կռակէ վճարելով, ամենայն հեշտութեամբ կարողանում են զւարճանալ... դա մի այնպիսի սովորական բան է, որ դիտողութիւն անողի վերայ կը ծիծաղեն...

Սուլթանի, փաշաների, բէգերի և այլն ռախկասները, թիւյսիւղները և այլն այդ ցեղից են... երգողներն էլ այդ ցեղից են, լիտի երգերի հեղինակներն ևս այդ ցեղից են...

Մահմեդական գնչուների ցեղերն են կազմում նաև որսորդ մթրքները, որոնք աղէսի մորթեր են բերում քաղաք և վաճառում... այդ ցեղերից են նաև երբեմն աւաղակներ, որոնք ճանապարհների վերայ անցորդների են կողոպտում, եթէ ոչ ունեն և լքում են ոտներ ու մի կտոր հաց ուղում, եթէ թոյլ են...

Հայերը, թիւրքերը և բոլոր միւս ազգերը սաստիկ ատում են այդ ցեղերին, իրանց մանուկներին վախեցնում են բոշայի անունով, հայհոյանքի տեղ են ընդունում մթրք և բոշա բառերը. ճշացողին, որկրամոլին, ազահին և գողին «մթրք» ածականով են նախատում... Այդ ցեղը լիովին արհամարհւած մի ցեղ է, լինի՛ նա հայ, լինի թիւրք, պարիանների պէս զրկւած են ամեն իրաւունքներից, սակայն վճարում են հարկ թէ՛ ունեցածների և թէ՛ չունեցածների համար և կան բազմաթիւ հարկերի կապալառուներ, որոնք գերադաս են համարում գնչուների այդ խեղճ, ստրուկ ցեղերի հետ գործ ունենալը...

Հայ բոշաները բոլորովին տարբերում են վերոյիշեալ բոլոր ցեղերից թէ կրօնքով, թէ սովորութիւններով: Հայ բոշաների կրօնը քրիստոնէութիւն է. շատ ջերմեռանդ են և «մուսսի» լինելու անգամ գնում են, միայն թէ հայերի՝ հետ շատ քիչ յարաբերութիւն ունին, իսկ խնամութիւն ոչ, սոքա էլ հայերի պարիաններն են, սոցա միջից եկեղեցական չեն անում և նոյն իսկ միմեանց եկեղեցի դժւարութեամբ են մտնում: Հայ բոշաների մեծ մասը Ամասիայի շրջակայքումն է, այնտեղ նոքա ունին հող, տուն և տաւար. այնտեղ, որպէս և Երզրումի մէջ՝ նոքա հաստատարնակ են, իսկ Թորթումի մէջ կան ցեղեր, որոնք հող չունին և անդադար թափառում են

այս ան կողմ, սակայն մուրացկանութիւն չեն անում. նոքա զբաղւում են խաշնարածութեամբ և ձմեռը իրանց երաժշտական գործիքներով քաղաք և գիւղերն են իջնում հարսանիքներում նւագելու, ուր և երգում են իրանց երգերը, որոնք երբեմն շատ ծիծաղաշարժ, երբեմն լուրջ-խորամուտ և երբեմն մեղծ և տխուր են...

Նոքա սիրում են իրանց ղեղեցիկ հեքիաթների մէջ գովել իրանց ազգի առասպելական կամ իրական դիւցազներին, արեւելեան բանաստեղծութեամբ պատմում են Լոմ-Հասանի, Աբգիւլ-աղայի, Խաթ-Սաբայի և այլ հերոսների կեանքը... խօսում են մի առանձին լեզուով, որը փոքր ինչ նմանութիւն ունի հայերէնին, իսկ Երզրումում բնակւողները, արդէն լիովին մոռացած իրանց լեզուն, մի առանձին շեշտով հայերէն են խօսում և սակաւ առ սակաւ սկսել են հայերի հետ խնամութիւն իսկ անել. վերացել է սկսում այն խորթութիւնը, որը տիրում էր զոցա և հայերի մէջ... այժմ հայ բոշաներից քիչերն են մնացել, որոնք հողի տէր չեն և որոնք ստիպւած առ այժմ թափառում են ամբողջ Թիւրքա-Հայաստանում...

Թ.

Օ Դ Ի Շ Ո Ի

Հէնց այդպիսի հող չ'ունեցող հայ բոշաների մի ցեղ էր Խաթ-Սաբայի խումբը, որը վրաններ էր խփել Զիւլինի գիւղի վերայ:

Խաթ-Սաբայի վրանից սկսած, որը իւր կողը տւել էր կիրճի մօտիկ մի բլրակի, վրանները փռւում էին մինչև գահաւանդը և և այնտեղից ևս մինչև կրճի բերանը, ուր զանվում էր Մնոյից Վարդիկի մագեղէն կտորներից կազմւած մեծ վրանը:

Դա մի եղեգնեայ միջորմով բաժանւած մեծ տեղ էր մէջ տեղում՝ վրանին վեղարի ձև էր տալիս մի հաստ սիւն, իսկ փոքրիկ սիւները իբր յենարան էին ծառայում և սև շորի միւս ծայրերին ամրացած էին մի փոքրիկ առուակի մէջ, որը փորւած էր վրանի շուրջը. նոցա մէջ էր հանգչում եղեգնեայ այդ ցանկը:

Վրանում այդ միջոցին կային միայն կարասներ, մի քանի հին կարպետներ, մի ճոճ կապած սիւնից սիւն՝ որի մէջ սլարկած աղաղակում էր մի թխադոյն մանուկ, կատուն ցատկում էր միջնորմի

վրայով, իսկ մի կին կանգնած սիւնի մօտ նայում էր դէպի Նաթ-Սաբայի վրանը, ուր իջել քնում էր Հասան Ղալայի բէգը:

Հազիւ թէ հարկահանը և գրագիրը փռւել, առւակի եզերքը քնում էին, որ վրանի միջնորմի ետեւից դուրս եկաւ մի աղջիկ և մօտենալով կնոջ՝ հարցրեց.

—Քնեցի՞ն բոլորը:

—Քնեցին, պատասխանեց կինը:

—Իսկ մերո՞նք... ասաց նա և նայեց բոշաներին, որոնք հեռացել ժողովւել էին մի վրանի մօտ և ցած ձայնով վիճում էին:

—Ա՛յ, ասաց կինը աղջկան — այժմ քնեցին, կը զարթնեն և ինչ որ ունինք-չունինք կը հաւաքեն, այն ժամանակ նոր թող գայ մայրդ և ուզածին չափ գողգողայ...

—Մա՛յրս ինչ անի, ծիծաղեց աղջիկը—նա գիտէ՞ր, որ Հասան Ղալայի բէգը մեզ մօտ է գալու...

—Ե՞՞հ, Օղի՛շու, գիտնար էլ՝ ոչինչ չէր կարող անել...

Կինը Վարտիկի կինն էր, նիհար և հասակաւոր. ժամանակին զեղեցիկ էր եղել, բայց այժմ նա նմանում էր մի թառամած ծաղիկ. տխուր-մեխմաղձոտ հայեացք, թույլ շարժածք, քնէած աչքեր և խոր ընկած թշեր. իսկ Օղիշուն, դա Նաթ-Սաբայի թուռն էր, մի սիրուն հմայիչ աղջիկ պարթև հասակով, աշխոյժ մեծ աչքերով և թուխ դէմքով. բերանը փոքր ինչ մեծ էր, բայց չէր տգեղացնում դէմքը. վերին շրթունքի վերայ կարծես սկսել էր ընչացք բուսնել, որովհետև աղեղնաձև մի աղւամսզ ծածկել էր քթի տակը. փոքր ինչ ծուռ քիթ և փոքրիկ, բերանի առջևի առամները քիչ դուրս ցցւած, և այդ պատճառով, երբ նա ժպտում էր, այնչափ քաղցր, այնչափ զրաւիչ արտայայտութիւն ունէր այդ ժպիտը, որ ոչ ոք չէր կարող անտարբերութեամբ դիտել... լոմերը մինչև իսկ դիտել էին Օղիշուի այդ ժպիտը. դա զրաւել էր նոցա բանաստեղծին և նա, երբ լոմերին դէստէնը ¹⁾ երգում էր, չէր մոռանում վերջումը երգելու սոյն տողերը.

Նորա ժպտի մէջ—երբոր ժպտում է—

Փայլում է բարին. կարծես մի րոպէ

¹⁾ Գովասանական երգ:

Ձար ոչինչ չը կայ աշխարհիս վերայ,

Եւ երկինք մի պարզ նորա մէջ կը ցոլայ...

Վերջապէս Օղիշուն իւր ամբողջութեամբ մի այնպիսի վայրենի գրաւիչ, զօրեղ գեղեցկութիւն էր կազմում, որ չունէր իւր մէջ ոչինչ մեղի, թոյլ, հարեմական նշան և որից շատ քիչ սակայն կարելի է գտնել միմիայն լեռնաբնակ քիւրդերի և հայ բոշաների մէջ: Այդ գեղեցկութիւնը պատկառանք իսկ ազդում է, մարդ կարծում է թէ անհնար է ունենալ նորան, բայց երբ մի անգամ ունեցար, անհնար է դիպչել նորան...

Օղիշուն այդպէս աղջիկ էր. նրանից վախենում էին բոշաները, որովհետեւ նա քաջ էր. քաջ ցուպ խաղացնող և զօտեմարտ, նորա մեծ թուխ մասներով քնքոյշ ձեռքերի սպտակները տապալեցնել էլ կարող էին...

— Լսի՛ր, ասաց Օղիշուն Վարդիկի կնոջ—մեծ մայրս եթէ այստեղ լինէր, այդ ցանցառ լոմերը այդպէս չէին ժողովել միայն իստեղու համար. նա կը հաւաքէր նոցա, կը տար նոցա ձեռքը մի մի ցուպ, կը կոտորէր այդ քնած զինւորներին և Հասան Ղալայի բէղին այդ դահաւանդից ցած կ'ուղարկէր դէպի դաշտը... իմ մեծ մօրիցս վախենում են բոլորը, սրովհետեւ նա քաջ է...

— Տե՛ս, տե՛ս, ասաց Վարդիկի կինը—Հասանը և մարդս զալիս են...

— Եւ ի՛նչ խեղճ՝ դէմքով, աւելացրեց Օղիշուն, կարծես լաց են լինում... Է՛, Հասա՛ն, Հասա՛ն, կարծես Խաթ-Սաբայի, Լոմ Հասանի որդին չես...

Վրանը մօտան երկու բոշաներ:

— Հէնց այդ է, գոչում էր Հասանը Վարդիկին, կարծում ես թէ մեր ունեցածները առնելով զո՞հ կը լինին... կը տեսնես, կը գան վրանդ էլ կը քանդուեն, մէջքիդ մի լաւ հարւած էլ կը տան, կինդ էլ... Տը՛մ... հրեց նա Վարդիկի կնոջ և Օղիշունին նայելով—Է՛, հրացանս պիտի լեցնեմ... ես Օղիշունին սաղ սաղ չեմ տայ նոցա ձեռքը...

— Ո՞վ, գոչեց Օղիշուն-ե՛ս... անհոգ կա՛ց, դուք ձեր մասին մտածէք, Լոմ-Հասանի թոռը, լինի նա աղջիկ՝ կարող է իրան պաշտպանել...

— Լա՛ւ, լա՛ւ, ասաց Հասանը—այստեղ էլ բոշաներ չեն, տես՝ նո՞ւմ ես այն հրացանները, բոլորն էլ լիքն են...

—Գիտեմ, ժպտաց Օղիշուն-բայց հեշտ չէ նոցա Օղիշունին սաղ սաղ ձեռք գցել...

—Բէզը անպատճառ մի օյին կը հանի թէ որ քեզ տեսնէ, ասաց մեայլ դէմքով Վարտիկը և նստեց գետնի վերայ, սիւնի մօտ. Հասանը ևս տեղաւորեց նորա կողքին:

—Հը՛մ, ասաց Հասանը—մերոնք բոլորն էլ յուսահատուել են... և այսպիսի միջոցին էլ մայրս թողել էր զրոգում է գնացել:

—Մայրս ի՞նչ անի, դոչեց Օղիշուն—նա խօ չը զիտէր որ բէզը պիտի գայ... դէ՛, դո՛ւ էլ Լում-Հասանի որդին ես... վեր կ'աց, բոլորին հաւաքիր և կոտորեցէք այդ բարբարոսներին, չէ՞ որ դոքա զարթնելու են և երբ զարթնեն՝ անելու են ինչ որ մտածեն... խօ լաւ բան չե՞ն մտածիր...

—Ասում ես, ասաց Հասանը—մենք խօ բացի փայտից ոչինչ չունինք, իսկ նոցա... տեսնում ե՞ս...

—Տեսնում եմ... եթէ չէք կարող ուրեմն փախէք քանի նոքա քնած են... էն որ ձեր բոլոր ունեցածները առնելու են... գոնէ փախնենք, որ ձեր կանանց չ'անպատեն...

—Հը՛մ, արաւ Վարդիկը-վատ միտք չէ այդ... կիրճի մէջ մտնենք սւ անցնենք դաշտը... քնած են:

—Ե՛հ, ինչե՛ր ես ասում... բոլորն էլ ձիաւոր են, կընկնին ետևներիցս ու վաչ այն ժամանակ...

Այդ միջոցին զինուորներից մէկը արթնցաւ, յետոյ միւսը և 5 բոպէից յետոյ բոլորն էլ կռացած առուակի վերայ լացւել սկսեցին, յետոյ սկսեցին ծխել և կամաց կամաց մտնել վրանները:

Քիչ յետոյ հարկահանը և գրագիրն էլ զարթնեցին, մտան բէզի մօտ, բէզը վեր թռաւ, յօրանջեց, յետոյ դառնալով հարկահանին՝ ասաց:

—Վերջացրի՞ք...

—Դեռ չենք էլ սկսել:

—Դէ՛հ, շուտ արէք, շուտով կը մթնանայ...

Եւ ահա բոլորը ոտքի ելան և խառնեցան միմիանց. զինուորները, բէզի և հարկահանի՝ հրամանով, վրանները մտան ու սկսեցին քանդուտել և տալն ու վրայ անել ամեն ինչ, մի քանի զինուորներ էլ լիովին մերկացնում էին մի վրանի առջև խմբւած տղամարդկանց,

այլք կանանց հագուստների մէջ էին սպրտեցնում իրանց կեղտոտ ձեռները և զարշելի ժպիտով ժպտում էին նոցա արձակած ճիւղերի վերայ... հարկահանը հրամաններ էր արձակում, մանուկ բոջաները ճշալ սկսեցին, կանայք փախչում էին այս-այն կողմ և Խաթ-Սաբայի վրանի մօտ կանգնած բէգը, զիտելով այդ բոլորը՝ փորը բռնած ծիծաղում էր:

Հարկահանը հրամայեց դատարկել վրանները, նորա ոտքերի մօտ սկսեցին զլորել զանազան մեծութեամբ կաթսաներ, կարպետներ, բարձեր, նորա ձեռքն էին բերում լեցնում կանանց կամ աղջիկների վզից պոկած կեղծ ոսկիները. ապակեայ մանեակներ, գլխի թաշկինակներ և կօշիկներ...

Այդ բոլորից հարկահանը մտադիր էր կազմել գրագրի հաշւած 2.600 ղուրուշ հարկը:

Ծեծ, աղմուկ, լաց, ճիւղ սլափել էր Զիւնի դիւղը...

Ամեն ինչ լռեց, որովհետև լսեց մի կատաղի ձայն և նորան յետևեց մի սուր ճիւղ...

Քիչ յետոյ տեսնեց Օղիշուն, որը հերարձակ իւր ցուպով զլորում էր իրան մօտեցող զինուորներին, ջախջախում էր թւեր, գլուխներ և հետզհետէ ընկրկում էր դէպի կիրճը... մի զինուոր արդէն բռնել էր նորա ցուպը, միւսները ունում և հացհոցում էին և Օղիշուն այնպէս ճշում էր, որ բէգը զարմացած գոչեց:

—Աղջիկ է այդ...

Խլեցին Օղիշու ձեռքից ցուպը, յետոյ բռնեցին նորան և երբ նա ճշում էր.

—Լռի՛ր, ասաց մօտեցող հարկահանը—բէգ բէգին պիտի տանենք...

Օղիշուն լռեց, թոթափեց իրան, աղաւուեց զինուորների ձեռքից, մի բռունցքի հարւածով զլորեց հարկահանին և մտաւ կիրճը...

Զինուորները խմբովին հետևեցին նորան և մինչդեռ բէգին իմաց էին տալիս, որ այդ աղջիկը մի հրաշալի զեղեցկութիւն ունի և բէգը հրամայում էր միւս զինուորներին ևս վազել աղջկայ ետևից, Օղիշուն եղնիկի արագութեամբ վազեց դէպի խորը, մագլցեց մի ժայռի վերայ և երբ ետ էր նայում, ապշած կանգ առաւ, որովհետև մի երիտասարդ մարդ յանկարծ ղուրս թռաւ ժայռի ետևից,

դաշոյնի մի հարւածով փռեց առաջին զինւորին, երկրորդ եկողի գլուխը ջախջախեց հրացանի կոթով և գոռաց միւսներին՝

— Ես կորէ՛ք, թէ չէ բոլորիդ էլ կը փռեմ... բէզը սկսեց անհամբեր լինել, յանկարծ լսեցան հրացանի ձայներ, յետոյ աղաղակներ և կիրճը մանող զինւորներ խուճապով Զիւինի դիւզը լեցւեցան...

Եւ երբ բէզը ինքը մտնում էր կիրճը, զարմանօք տեսաւ թէ ինչպէս մի ձիաւոր, գաւազն առած Օղիշուին՝ սրարշաւ իջնում էր դաշտը...

Արդէն ուշ էր, այլ ևս նորա ետեւից հասնել անկարելի էր: Կիրճում փռւած էին չորս զիւղներ, որոնք եկան միացան Օղիշուի ջախջախած երկու մեռած և երկու վիրաւորւած զինւորների հետ...

Ժ.

Կ Ա Ն Ց Ի Ա Լ Է Ք

Օղիշուն ժայռի գլխին կանգնած տեսաւ երիտասարդին և երբ զինւորները ընկրկում էին, նա մի ուրախ շարժում դործեց, ցած սահեց ժայռից և վազելով դէպի երիտասարդը՝

— Ալէ՛ք... ասաց—դո՛ւ այստեղ...

— Այո՛, ժպտաց սիրադին երիտասարդը—բայց ամենից առաջ ձի նստիր, եթէ չես կամենում դոցա ձեռքը ընկնել...

Յետոյ, առանց սպասելու պատասխանի, թռաւ ձիու վերայ, առաւ գաւազին Օղիշուին և, մտրակելով ձիուն, սրարշաւ դէպի դաշտն սկսեց իջնել:

Օղիշուն պինդ գրկեց Ալէքի մէջքը, երեսը նորա ուսին դրեց և ասաց.

— Քշի՛ր, Ալէ՛ք... երկրորդ անգամն է որ լոմերին լաւութիւն ես անում...

— Խօ չե՞ս յոգնել, հարցրեց Ալէքը:

— Ո՛չ, միայն ծնկներս սկսեցին ցաւել:

— Այդ նրանից է, որ թամբ չը կայ ձիու վերայ... ացնափ շտապով եկայ, որ թամբը չը կարողացայ դրացիից վերցնել...

— Ինչո՞ւ էր այդչափ շտապում...

— Նառ պարզ է... քաղաքում մօրդ տեսայ, տեղդ իմացայ, մի

ամբողջ ամիս էր, որ Թորթում էլ տեղ չը թողեցի ման եկայ. մէկը ասում էր դէպի Խնուս էք գնացել, մէկն էլ թէ Հասան Ղալայի մէջն էք...

— Մօրս տեսա՞ր ուրեմն...

— Տեսայ, Գրիգոր աղայի մօտ էր դնում. իսկ դու պատմիր ինձ թէ Հասան ղալայի բէգը ի՞նչ գործ ունէր ձեզ հետ...

— Հարկ էիր պահանջում և 2.600 ղուրուշ հարկ...

— Հը՛մ... հա՞րկ էր պահանջում, ի հարկէ կը պահանջի, էլ Զանգազում մարդ չեն թողել, որ չը ծեծէին ու չը բանտարկէին, հիմա էլ ձերոնց կը բռնեն բոլորին ու Զանգազ կը տանեն, մանաւանդ որ սպանութիւն էլ եղաւ, կը կարծեն թէ անողը բոշա էր:

— Ա՛խ, գոչեց Օղիշուն—այդ ի՞նչ վատ բան եղաւ... ի դուր սպանեցիր.

— Թողնէի որ քեզ բէգի հարեմը տանէին, ո՛չ, եթէ դու չը կարողանայիր փախչել, լսո՛ւմ ես, Օղիշու, եթէ չը կարողանայիր, ես արդէն հրացանը լարել էի, քեզ պիտի սպանէի...

— Ալէ՛ք... գոչեց աղջիկը:

— Այո՛, շարունակեց Ալէքը—ինձ համար աւելի լաւ էր քո զիակը տեսնել, քան լսել, որ բէգի հարեմի մէջ գտնուող հայ կանանց մէջ դու էլ կաս... ա՛խ, չը գիտես, Օղիշո՛ւ, թէ այդ Հասան բէգը որչա՛փ անգութ, որչա՛փ զազան մարդ է... այժմ էլ տեսնո՛ւմ ես, սաղ բոշաներին փչացրեց...

— Եւ դեռ մէկն էլ չ'եղաւ որ նորան փչացնէր:

— Ե՛հ, այդպիսի մի սպանութիւն քիչ օգուտ է տալիս... փաշան բացի այն, որ վրէժը խեղճ ժողովրդից կը հանի, այլ և մի ուրիշ աւելի բարբարոսին կը գնի սորա տեղը, որը կը գայ և հազար ու մէկ պատճառներով ժողովրդի շորերն անգամ վրաներիցը կը հանի...

Տիրեց փոքր ինչ լուռութիւն, մութը սկսում էր պատել և մի թանձր մշուշ գալիս ծածկում էր բլրաների կատարները:

— Ձե՛ս մրսում, հարցրեց նորէն Ալէքը:

— Ո՛չ, ես սովորել եմ դիմանալ:

— Գիտեմ որ քաջ և դիմացկուն աղջիկ ես, բայց գուցէ այս գիշեր ուշ հասնենք գիւղը:

— Հոգ չէ, իսկ դու չե՛ս մրսում:

—Ե՞ս, ծիծաղեց Ալէքը—ցուրաւ ինձ հետ գործ չունի, ես ամառ ձմեռ մէկ այս հագուստն եմ հագնում... չե՞ս յիշում ինչպէս երբ Թորթումովն էիք և ես նոր էի տեսել քեզ, դալիս ձեր վրաններից հեռու բաց օդում գիշերում էի...

—Յիշում եմ, որ ես էլ կարպետ էի բերում տակըդ փռելու համար...

—Բարի աղջիկ ես, Օղիշու, և ես քեզ դորա համար էլ սիրում եմ... յիշում ես, թէ ինչպէս մի անգամ մայրդ քիչ մնաց փայտովը գլուխ ջարդէր:

—Յիշում եմ, որ յետոյ, երբ հօրեղբօրս քաղաքի դռնապան զինւորների ձեռքից ազատեցիր, մայրս ճակատդ համբուրեց:

—Հա՛, այժմ մօրդ հետ բարեկամ ենք... էլ այնուհետեւ չէր խրտնում, երբ ձեր վրաններում երևում էի:

—Կարծեմ գիտէ իսկ մեր գաղտնիքը:

—Գիտէ, գոչեց Ալէքը—ի՞նքը ասաց:

—Ձէ՛, բայց միշտ երբ անունդ տալիս է, երեսիս է նայում և ծիծաղում է:

—Իսկ դո՞ւ:

—Ե՞ս, գիտես որ կարմրել չը գիտեմ... այժմ ո՞ւր ենք գնում մենք:

—Այստեղ մի ծանօթ գիւղ կայ. բարեկամ ունիմ ա՛յնտեղ:

—Գիտե՞ս, Ալէ՛ք, խօսեց աղջիկը—լաւ չէ՞ր լինիլ, որ ինձ քրորում—մեծ հօրեղբօրս տունը տանէիր:

—Իսկ մեր տունը—Կան չե՞ս գալ:

—Ձեր տո՞ւն, ծիծաղեց աղջիկը--դեռ ժամանակը չէ, երբ մեծ մայրս մեզ կ'օրհնի և քո մայրդ էլ խորթ չի նայիլ բոշաների վերայ՝ այն ժամանակ:

—Այսինքն երբ մեզ պսակե՞ն...

Օղիշուն դէմքը ամուր սեղմեց Ալէքի մէջքի վերայ. սա դարձաւ, նոցա դէմքերը միմեանց մօտեցան և առաջին անգամն էր, որ բնութեան այդ զաւակները ազատօրէն կարողացան համբուրել միմեանց... Ալէքը խլեց նորան իւր գաւակի վրայից, երեսայի նման առաւ իւր ձեռքերի վերայ, դէմքը իջեցրեց դէպի նորա կուրծքը և Օղիշուի երկար մազերը եկան ծածկելու նոցա միացած շրթունքները...

Կէս ժամից յետոյ Ալէքը իջաւ ձիուց, գիւղի մի խրճիթի մօտ կանգ առաւ, ծեծեց դուռը և ներս մտաւ:

Իւր ծանօթ քիւրէի տունն էր այդ, ուր նորան ընդունեցին՝ Ալէքը Օդիշունին յանձնեց տանտիկնոջ, կերաւ հացը, առաւ հրացանը և ձի հեծաւ.

— Երգրում պիտի երթալ, ասաց նա — պիտի երթալ ծնողներիս հանգստացնել:

— Մեծ մօրս էլ կը տեսնե՞ս, հարցրեց Օդիշուն:

— Անպատճառ, նորա հետ գործ ունիմ... պիտի մի անգամ վերջ տալ այս խայտառակութիւններին...

Եւ համբուրելով Օդիշունին՝ աւելացրեց:

— Անհոգ կաց...

Եւ մորակելով ձին անցնողացաւ մթութեան մէջ:

Կանցի Ալէքը պղնձագործ էր և Երզրումից կէս ժամ դէպի հիւսիս գտնւող Կան գիւղացի: Նա գեղեցիկ չէր, սակայն առողջակազմ, առնական դէմքով և յայտնի Երզրումցի արհեստաւոր: Նորան բոլորը ճանաչում էին...

ԺԱ.

«Ն Ա Հ Լ Ա Ի»

Այսպէս ուրեմն, բոշաների խումբը հազիւ թէ իջեւանում էր Զիւնի գիւղում; որ հեզհետէ ոչնչանում էր. մի քանի օրաց մէջ նա կորցրեց իւր նախիրը, երկու տղամարդ, բանդարկեցին շատերը, Խաթ-Սաբան Երզրում գնաց և բէգի հարկահանի հետ բացի բոշաներին բոլորովին մերկացնելուց, բռնեցին նոցանից շատերին, ծեծեցին միւսներին և աւարով իջան դէպի Զանդաղ, մինչդեռ միայն Օդիշուն այդ բոլորից կարողացաւ ազատել:

Զանգաղում բէգը կատաղած հրամայեց իւր մօտ կանչել գիւղի խամփաներին և երբ նոքա եկել վրանից հեռու չոգել և ղողղողալով սպասում էին, բէգը աչքերը ոլորեց և գոռաց՝

— Երգւում եմ որ դեռ գիշերւաց լուսինը չը տեսած, բոլորիդ սաստիկ կը պատժեմ, եթէ չը բերէք ինձ այն մարդուն, որը իմ զինւորներին նահատակեց և ձեռքիցս տարաւ իմ անձիս հարեմին զարդ լինող մի աղջիկ... սպանողը ձեզնից էր, որ էլ խայտառակութիւն ու լրբութիւն չը մնաց արիք, գնացէ՛ք, ձեզ երկու ժամ

ժամանակ եմ տալիս, որ անիրաւ մարդասպանին ինձ բերէք ձեռքերը ու ոտները կապած... իսկ առ այժմ շուտով զօրքերիս կերակուր տւէք և բանդարկւածներին էլ հրաման եմ տալիս որ ուտելու բան տաք, հայդէ՛, կորէք...

Եւ գոհ իւր խօսքերից, շփեց մորուքը, դարձաւ իւր կողքին նստած հարկահանին ու ժպտալով հարցրեց։

— Էլ բան մնա՞ց ասելու...

— Ձերդ մեծութիւնը խօսեց բոլորը—ասաց հարկահանը—միայն թէ մոռացաւ ասելու, որ պէտք է մեր ձիերին էլ գարի տան...

— Լսեցի՞ք, գեաւուրներ...

Խամփաները ոտքի ելան, խորը գլուխ տւին և հեռացան դէպի Զիւինի լեռները բարձրացող լայն ճանապարհի մօտ։

Զանգաղ գիւղը շինւած է Բասէնի ուղղակի այն ծայրին, որտեղից ճանապարհը սկսում է բարձրանալ դէպի Զիւինը. մի փոքրիկ գետակ գալիս կտրում է գիւղի առջևը և անցնում խառնուում է Հասան Ղալայի գետակին։

Գիւղի խրճիթները ճանապարհի մօտից միմեանց կպած սփռւում են լնրան կուրծքի վերայ և այդ խրճիթներից ամենասիրունը, մեր պատմութեան ժամանակ, քէհեայի խրճիթն էր։ Քէհեա ինքը մի քառասնամեայ գեր մարդ էր, ունէր 100-ի մօտ տաւար և գիւղի խամփաներից մէկն էր. Զանգաղը այդ ժամանակ ունէր չորս խամփաներ, որոնց գիւղացիք չէին սիրում, որովհետև նոքա էլ Հասան Ղալայի բէգերից պակաս անգութներ չէին։

Բայց երբ խամփաներին, ՚ի թիւս որոց և քէհեային, բէգը կանչեց և մի քանիսները լսեցին բէգի սպառնալից խօսքերը, գիւղացիք լեցւեցան քէհեայի տունը և սպասում էին տեսնելու թէ խամփաները ինչ պիտի անեն։

Քէհեան գիւղացւոց հրամայեց շատ չը խռնւելու իւր խրճիթի մէջ, տեղ ցոյց տւաւ ընկերակիցներին, լցրեց չիբուխը և պահ մի բոլորն էլ ծխել սկսեցին։

— Ե՛հ, խաչը քէհի՛ա, ասաց վերջապէս խամփաներից մէկը—մեր էջէլը ¹⁾ եկել է, ժամանակ շատ չ'ունինք, կանչենք Տէր Եղիշէին, խոստովանւենք և հաղորդւենք...

¹⁾ Օրհաս։

— Ի հարկէ, վերայ տւաւ երկրորդը—մեզ կը խորովեն, որովհետեւ ո՞վ գիտէ, ինչ տեսակ մի չափ զըն¹⁾ սպանել է այդ անօրէնի զինուորներին... էլ չի մտածում թէ զանգաղցիք ի՞նչ գործ ունէին Զիւլինի դիւզի վերայ... այսպէս է... Կարօն կը սպանի, Վարդանը կը տուժի...

—Աղաներ, խօսեց քէհեան բերնից մի թանձր ծուխ արձակելով—մեզ մէկ ձար է մնում, կամ թողնել փախչել և կամ մեզնից մէկին զոհ տալ՝ միւսներին ազատելու համար: Տղէ՛րք, դարձաւ նա զիւղացւոց, եկէ՛ք, Աստուածը մի՛ ուրացէք, եթէ ձեր մէջն է բէզի զինուորներին սպանողը, բռնէք բերէք մեզ, անմեղ ձեր իշխանների արիւնը մի մոռնէք...

—Ինչե՛ր ես խօսում, քէհեա՛, գոչեց մի զիւղացի,—դու լաւ գիտես որ մեզնից չէ եղել սպանողը, չը լինի՞ ուզում ես որ մեզնից մէկին զոհ տանք ձեր կաշիի համար:

—Ճիշտ է ասում Գարօն, ասաց մի ծերունի խամփա,—մենք լաւ գիտենք որ սպանողը Զանգաղից չէ. մենք էլ ծեր մարդիկ ենք, ի՞նչ օրէնքով մի ջահիլ գայ մեզ համար զոհւի... վեր կացէք, տէրտէրին կանչէք խոստովանւենք, հալբէթ Աստուած մեր մեղքերի համար այսպիսի մահով է մեզ մեռցնում... ճակատագիր... աղաներ, ճակատագիր... մեր ճակատի վերայ գրած է եղել, որ խորոված ենք լինելու... ո՞վ կարող է ճակատի գրածը ջնջել:

—Ամենքն էլ քեզ նման խափած չեն... մոմուաց քէհեան յուսահատ, բայց որքան որ կամաց խօսեց, ծերունի խամփան կարողացաւ լսել:

—Իրաւունք ունի՛ս, ասաց նա—դու դեռ ջահել ես, փա՛ռք Աստուծոյ, քէօհլան ձիեր շատ ունիս, վեր կա՛ց, մէկի վերայ նստի՛ր ու փախիր, թող մենք զոհւենք, մենք արդէն ծերացել ենք:

—Ա՛յ կընես, գոչեց մի ուրիշ խամփա—ես սկի էլ չեմ ուզում խորովւել... ես էլ կը փախչեմ:

—Փախի՛ր, ասաց քէհեան—փախիր և կնիկդ ու աղջիկներդ թող խորովւեն քո փոխարէն...

Խամփան գլուխը ծռեց և չը պատասխանեց:

¹⁾ Սրիկայ, անառակ:

—Հը՛, ծիծաղեց քէհեան—ինչո՞ւ էս փախչում, վե՛ր կաց, իմ ձիերիս մէկն էլ քեզ փեշքեշ, իմ հրացանս էլ առ ու գնա՛... եթէ կարող ես, եթէ սիրտդ տանում է որ կնոջդ խորովեն, աղջիկներդ էլ բեզը կամ զինւորները պղծեն, համեցէ՛ք... ռուսի հողը շատ հեռու է, մինչև առաւօտ այնտեղ կը հասնես և կ'աղատես... է՛հ, որ փախչել կարողանայինք, առաջինը ես կը լինէի...

—Ձէ՛, խօսեց չորրորդ խամփան—ձեզնից ոչ ոք էլ չի կարող փախնել... ելէք դնանք խոտովանւելու...

Յանկարծ խրճիթի դուռը ուժգնութեամբ բացւեց և այնտեղից ներս մտաւ մի երիտասարդ։

Նա երկարահասակ, լիբր գեղեցիկ դէմքով, երկար մօրուքով, սրածայր մեծ ընչացքով մէկն էր, սուրը գօտիից, մի երկար սուր ուսերից, հրացանը ձեռքին, թէւօլէրը կողքին, գլխին ֆէս, ոտքերին երկար կօշիկ և աջ ձեռքում արծաթեայ կոթով մի մտրակ, որով նա յուզմամբ ծեծում էր երկար կօշիկի պարանոցը։

Նա մտաւ, դէմքը կնճռած բոլորին նայեց, մօտեցաւ քէհեային և խրոխտ ձայնով գոչեց՝

—Բարև՛, Խաչօ քէհեա՛...

Քէհեան ասլշած նրան նայեց. բոլորն էլ զարմացած փնացել էին, որովհետև մի քանի տարի էր, որ չէին տեսել նոքա այդպէս զինւած մէկին։

—Վա՛հ, գոչեց քէհեան—դու հա՛յ ես, ո՞վ ես որ չեմ կարողանում ճանաչել։

—Հը, Գէորգին մոռացել էս, որ քեզ Համիդ աղայի ծեծից ազատեց Հաւամիների գիւղի մէջ։

—Վա՛յ բարև, Գէորդ աղա՛, աչքներիս վերայ, գլխներիս վերայ եկար... համեցէք, համեցէ՛ք։

—Լա՛ւ, դոչեց Գէորգը—ես կը նստեմ, բացց աչս տղաներից մէկին ասա, որ ձիուս տանեն ախուր և առջևը գարի լցնեն...

Գիւղացիներից մէկը դուրս թռաւ խրճիթից։

—Ե՛, ասաց Գէորգը նստելով և Մարտինի հրացանը ծնկների մէջ առնելով—այս ի՞նչ էք անում այստեղ, երևի պատրաստուում էք խոտովանւելու... հայ էք ի հարկէ, հենց որ բարկացան ձեզ վերայ, իսկոյն գլուխներդ քաշում ու եկեղեցին էք վազում... սո՛, դեռ

ո՛ւր է ձեր խոստովանելու ժամը, ի՞նչ է, խօ չէք փթել — 100 տարեկան դարձել... այդ բէզը իւր քսան զինւորներով կարողացա՞ւ սաղ գիւղին վախեցնել... ամօ՛թ, ամօ՛թ, արժանի չէք ո՛չ մի բանի, ոչ մի գթութեան...

Եւ նա բորբոքւած վեր թռաւ, հանեց ըէօլւէրը, ոտը քաշեց և զոռաց կատաղութեամբ:

— Ձեզ բէզը պիտի խորովի, ուրեմն աւելի լաւ չէ՞, որ մի քրիստոնէի ձեռքով սատկէք...

— Գէորգ աղա՛, գոչեցին վախեցած խամփաները վեր թռչելով. քեզի ղուրբա՛ն, մեղքի մէջ մի մոնիլ, ընտանիքների որբ մի թողնիլ, խնայի՛ր...

Գէորգը ետ քաշեց ըէօլւէրը, մի քրքիջ արձակեց և ասաց ծիծաղելով:

— Տօ՛, ախմախնե՛ր, ինչո՞ւ եմ մեղքի մէջ մոնելու, միևնոյն չէ՞, ահա՛, ես խղճացի, բայց բէ՞զն էլ քրիստոնեայ է, նա էլ կը խղճա՞յ...

— Ե՛հ, է՛հ, ասաց ծերունի խամփան — ջահիլ-ջահիլ խօսում ես, չը գիտե՞ս որ բէզը կերթաց ու հարիւր զինւոր կը բերէ մեզ ջարդ ու փշուր կանի...

— Ձա՛ցնդ... խռփած մո՛ւկ, ինչո՞ւ չես փախչում մի ծակ մանո՛ւմ, կորի՛ր, դնա սատկիր քեզ համար, թող որ ուրիշները ապրին... մինչև որ բէզը Հասան Ալայ կարողանայ երթալ, ես նորա կտրած զլիսով պիտի փշրեմ քո ցանցառ զլուխդ... դէ՛հ, դարձաւ նա զիւղացիներին — մի՛ լսէք այս խռփածին, որ հզուց էլօր մեռնելու է, դուք ջահիլ էք դեռ, դեռ ևս շատ տարիներ ունիք ապրելու, բայց եթէ մտադիր էք այսպէս ապրելու, սատկէք բոլորդ է՛լ ա՛յ, էսօր ձեզ կը խորովեն, հզուց ձեզ կը կտրտեն, ձեր կնիկները կը տանեն...

Եւ բացւեց նորէն խրճիթի դուռը. այս անգամ ներս մտնողն էր մի պարթև կին ցուպը ուսին դրած:

Խաթ-Սաբան էր, փոշոտ, կեղտոտ, միակ աչքը արիւնով լեցւած: Նա յառաջացաւ, ցուպը ցած առաւ, իւր հետը մանող զամփռին պքացիով վռնդեց ոտերի մօտից, նստաւ պատի մօտ և երբ Գէորգը գոչում էր.

—Այո՛, ձեզ բոլորիդ էլ կը սպանեն, կը խորովեն...

Խաթ-Սաբան վեր թռաւ տեղից, բարձրացրեց ցուպը և խռպոտ ձայնով գոռաց.

—Նա հլաւ սիսորովի ¹⁾ նահլա՛ւ, նահլա՛ւ...

Եւ իւր միակ աչքը կատաղութեամբ բռնեց Գէորգի վերայ...

ԺԲ.

ԲԵԳԻ ՀԱՇԻԻՆԵՐԸ

—Ուրեմն բոլորը 675 հոգի՞ են:

—Այո՛, դրանից 100 մանր են, սկսած 1 տարեկանից մինչեւ 16 տարեկան: 675 վերայ դեռ չեն հաշւած ծերունիները...

—Իսկ նրա՞նք որքան են:

Հարկահանը թերթեց տետրակը, մատով սկսեց հաշուել և ասաց.

—Մի խօսքով գիւղի մէջ աւելի քան 700 անձ կայ...

Այս խօսակցութիւնը պատահում էր գետի եզերքում կանգնեցրած բէգի վրանի մէջ. բէգը թիկն տուել բարձին ծխում էր, գրագիրը թուղթը ծնկան վերայ ծալած, գրիչը ականջի ետեւ՝ ուշադրութեամբ լսում, իսկ հարկահանը մի մեծ տետրակ ծնկների վերայ՝ հաշւում էր:

Մի ձիթի ճրագ դրւած ճրագակալի վերայ, աղօտ լոյս էր սրվում վրանի մէջ. վրանի դրսումը ցցւած էին եռանկիւնաձև չորս հրացաններ և նորանից ոչ հեռու խոտերի վերայ փռւած երգում էին և խօսում բէգի զինւորները:

—700 անձ, խօսեց բէգը—բայց դրանից քանիսնե՞րն են աշխատաւորներ:

—Շուրջ 500 հոգի, եթէ հաշւենք կանայքն էլ.

—Ի հարկէ պիտի հաշուել, կանայք մարդկանցից լաւ են աշխատում... լա՛ւ, գրագիր՛ր, դարձաւ բէգը նրան—այժմ հաշւիր թէ տարեկան որչափ նիւթիւս ²⁾ է տալիս Զանգաղ գիւղը:

—Ձերդ մեծութիւն, մէջ մտաւ հարկահանը—աւելորդ է հաշուել, այստեղ ես ունիմ հաշւած, ահա... Զանգաղը տարեկան միայն

¹⁾ Կրա՛կ տանը, կրա՛կ, կրա՛կ...

²⁾ Անձնական տուրք:

բէթէլէթ¹⁾ է տալիս 8000 զուրուշ... իսկ հողի, տաւարների և այլն տուրքերն էլ միասին, կազմում է մի լաւ գումար:

—Որքա՞ն:

—18000 զուրուշ:

—Ըհը՛, լաւ փող է... շուրջ 180 ոսկի...

—Ալլահ իւշիւն²⁾, ինչո՞ւ ուրանալ, Բասէնը բոլոր միւս գաւառներից լաւ եկամուտ է տալիս, անցեալ տարի մօտ 3—4000 ոսկի ժողովել եմ... չէ՛, ես Բասէնից չեմ հեռանալ, Բասէնի ժողովուրդը այժմ խեղճացել է, լաւ եկամուտ է տալիս ինձ:

—Ճշմարիտ էք հրամայում, ասաց զրազիրը—Բասէնի կանայքն էլ սիրուն են... ա՛յ, այդ անպիտան բոշայի աղջիկը, հիւրի-փերի էր...

—Ինչ լաւ պատառ կը լինէր Զերդ մեծութիւնը, դիտեց հարկահանը—ափսոս որ ձեռքիցդ ելաւ:

—Հա՛, ափսո՛ս, ասաց բէզը—բայց հող չէ՛, երէկ այստեղ էլ մի սիրունը տեսայ, բոշայից պակասը չէր, այս ի՞նչ ձայն է...

Նա միջահատեց խօսքը և դուխը դարձրեց, վրանի ետեւից մի խշրտոց էր լսվում:

—Գիւղի շներիցը կը լինի, ասաց հարկահանը—հա՛, ես էլ համակարծիք իմ ձերդ մեծութեան, վէզիւր-վիւզարան³⁾ էլ մեզ նման քէֆեր չի վայելում... է՛հ, ձեզ հաճելի չը թւող կանանցից էլ մեզ բաժին է ընկնում... շորհակալ ենք և աղօթող...

—Է՛հ, այս շունը սկսում է վրանը մոնել, ասաց զրազիրը ետ նայելով—երևի մսի հոտ է առել:

—Հօ՛շտ... գողաց բէզը ետ դառնալով. ձայնը դադարեց:

—Գուրս գնաց երևի, ասաց զրազիրը—ես էլ համամիտ եմ էֆէնդիին, մենք մեղաւորներս էլ քէֆեր ենք անում երբեմն...

—Գո՛ւ, ծիծաղեց բէզը—ամենից լաւ քէֆը դու ես անում, միտդ է թէ ինչպէս անցեալ ամիսներում Արագածի մէջ մի աղջկայ ձեռք էիր ձգել, երբ ես անցնում էի թփերի մօտից, աղջիկը գո՛

1) Զինուորական տուրք:

2) Բառ առ բառ նշանակում է «Աստծոյ համար», բայց ոճ է դա, որ նշանակում է «ձիշտը պիտի ասել»—Նման «Աստուած վկայ» ոճին:

3) Մեծամեծներ, նախարարներ:

ռում էր, իսկ զուտ ասում էիր լսող, ես քեզ ոսկի կը տամ...
երևի ոսկիներ շատ ունիս...

—Ձեր շնորհիւր... բայց այս շունը նորից ներս է մտել, հօշոտ—
օշոտ... կորսուի՛ր, անպիտան շուն...

—Կարծում է թէ միս է մնացել, օշոտ, գոռաց հարկահանը...

—Ձեր շնորհիւր, շարունակեց գրագիրը—մենք էլ ունենում
ենք այդ տղերին Աստուածից...

—Հա՛, հա՛, հա՛, ծիծաղեց բէգը-նրա համար այդչափ դեղ-
նել ես...

—Իրա՛ւ, իրա՛ւ, գոչեց հարկահանը—խիստ դեղնել է...

—Նու էլ սկսում ես դեղնել, ժպտեց գրագիրը—վա՛յ անխճած
էլի մտա՛ւ, օշոտ, օշոտ... գեաւո՛ւր, օշոտ...

Յանկարծ մի ձեռք երևեցաւ մթան մէջ, փայլեց մի դաշոյն:

Մի բոպէ և աղմուկը բարձրացաւ, զինուորները ոտքի թռան և
երբ գրագիրը ու հարկահանը կռացել էին ընկնողի վերայ, լսեցաւ
մի խուլոտ ձայն, որը գոռում էր մթան մէջ:

—Նահլա՛ւ սիսորովի, նահլա՛ւ, նահլա՛ւ:

Եւ մի խումբ հրացան արձակելով մտան վրանները, բարձրացաւ
աղմուկ, հրացանների ձայնը, սուրերի շկահիւնը, շների ոռնալը,
աղմուկ, ոռնոցք, հայհոյանք խառնեցին միմիանց, ձէթի ճրագների
լոյսով միայն երևում էին մի տատանւող, ելնող իջնող ահագին
ցուպ, սուրեր և հրացանի փողեր... երբմն միայն երևում էր նաև
Խաթ-Սաբայի երկար հասակը, իսկ Գէորգի ընկուկների ձայնը թնդաց-
նում էր ձորը:

—Խփէ՛ք, տղե՛րք, գոռում էր նա:

—Ալէ՛ք, Ալէ՛ք, որոտում էր Խաթ-Սաբան—Նահլա՛ւ... Եւ
նահլաւ սկսեց երևալ, վրանները վառվում էին, մէջ տեղը շփու-
ւած մի խոտի դէզ սկսեց բոցեր արձակել...

Կրակի լոյսով այս անգամ երևեցան ցուպերով, դանակներով,
հրացանով և տապարներով զինւած զիւղացիներ, որոնք երեք
խումբերի բաժանւած՝ ամեն կողմից յարձակում էին գործել վրանի
վերայ: Մի խումբին առաջնորդում էր կանցի Ալէքը մի ահագին կեռ
սուր ձեռքին. Խաթ-Սաբան իւր ցուպով գանդեր ջարդելով և իւր
խուլոտ ձայնով ընահլա՛ւ վո գոռալով վազում էր դէպի վրանը:

—Խփէ՛ք, տղերք...

Թէ ինչպէս էին այդ երեք մարդիկ հանդիպել միմիանց, դա շատ երկար չէ. Խաթ-Սաբան Երզրումում Գրիգոր աղայի մօտ հանդիպել էր Գէորգին, որը Խաթ-Սաբային ուշադրութեամբ լսելուց յետոյ, ասաց:

—Գնա՛նք, մայրիկ, ես պիտի կուեմ այն ցեղի համար, որ քեզ պէս մի քաջ գլխաւոր ունի:

—Եւ հեծել էր ձին ու Զիւինի դիւզն էին զնում: Արտօսի մօտ Ալէքը հանդիպեց նոցա, ամեն ինչ պատմեց և երբ մտածում էր թէ ի՞նչ պիտի անել, Գէորգը մօտեցել էր նրան և յանկարծ հարցրել.

—Ի՞նչ կանցի Ալէքը չե՞ս...

Եւ նոքա եկել էին, համոզել զիւղացւոց և յարձակում գործել բէգի և զինւորների վերայ...

Երբ լուսացաւ, Զանգաղի գետի եզերքին դեռ ևս մխում էին խօտի դէզը և վրանի սիւները, իսկ նոցա մօտ ընկած էին արիւնի լճակների մէջ բէգի, գրազրի, հարկահանի և տասն և երեք զինւորների զիւղներ...

Յօթ զինւոր կարողացել էին անցետանալ:

—Տղե՛րք, ասաց Գէորգը տխրութեամբ—լուրը Հասան-ղալա հասաւ, էգուց Զանգաղը կը պաշարեն...

ԺԳ.

Փ Ի Ր

Սորանից մի քանի տարի առաջ մի հայ ճանապարհորդ, որը շրջում էր Թորթում գաւառում, մի գիշեր հիւրընկալեցաւ մի բլրակի գլխին գտնուող հայ բոշանների վրաններում:

Հայ բոշաները, որովհետեւ ամառ էր, թողել էին իրանց զիւղը և 40-ի չափ վրաններ էին կանգնեցրել այդտեղ: Ճանապարհորդին կերցրին, յետոյ յայտնեցին, որ իրանց գիւղապետի վրանի մօտ ամեն երեկոյ մի հեքիաթ ասող գեղեցիկ հեքիաթներ է պատմում և հրաւիրեցին նորան, եթէ կուզէր, լսելու պատմողին:

Այնտեղ, գիւղապետի վրանի առջև խոտերի վերայ փռած

շրջան էին կազմել բոլոր բոշաները, նստեցրել էին մէջ տեղ մի բոշայի և պատրաստում էին լսելու նորան։

Փչում էր մի զով քամի. երկինքը պարզ էր և լուսինը պայծառ լուսաւորում էր, հեռում տաւարների պահապանը երբեմն երբեմն շւայնում էր և պլպլացնում իւր չիբուխի կրակը, ցածում խոխոջում էր գետակը, իսկ իրանք բոշաները մէջքի վերայ պառկած կամ թիկն տաւած ծխում էին... վրանների ներսում փայլում էին աղօտ լոյսեր, երբեմն ճշում էր մի մանուկ, իսկ կանայք մեղմութեամբ միմեանց վրանն էին մտնում և շները խոտերի մէջ խշրտոց հանում։

Ճանապարհորդին տեղ տւին գիւղապետի մօտ. դա մի հասակաւոր անձ էր թաւ մօրուքով և թուխ դէմքով. պարզեց ճանապարհորդին իւր չիբուխը, յետոյ դարձաւ մէջ տեղը նստած պատմողին և ասաց հայերէն։

—Մելի՛ք, ա՛ մելիք, գոչեց գիւղապետը—աւելի լաւ կանես որ սրան Փրիի պատմութիւնը պատմես, գիտե՞ս, էֆէ՛նդի, դարձաւ նա ճանապարհորդին-Փրիի հեքիաթը շա՛տ լաւ հեքիաթ է, բայց ո՛չ ոք կարող է մեր Մելիքի պէս լաւ պատմել...

—Քէհեա՛, ասաց մի բոշա—Գրիգորը փող չ՛ածի՞ պարպանք։

—Տօ՛ հա՛, հա՛, ասաց քէհեա՛ն—դէ՛, Գրիգոր՛, վեր առ փողդ, էֆէ՛նդի, Գրիգորը լաւ փող է ածում, մերոնք էլ պար են գալիս... հայդէ՛, տղե՛րք, վեր կացէք...

Նւ սկսեց ածել մի վայրենի եղանակ սուր ելեէջներով, իսկ պարողը պարզեց. թւերը ոտները ծուռը գրած սկսեց թռչկոտել և աւելի վայրենի մի պար պարել, որից յետոյ երեք-չորս հոգի շրջապատեցին նրան և սկսեց խմբական տարօրինակ պարեր. նստածները երգում էին. ի՛նչ երգ... փողը ածում էր մի արագ չափերով և զիւ ձայներով կտոր, հետզհետէ իջեցնում էր մինչև 8 աստիճան ցածր և երբ նորից օգտալն էր թռչում, խումբը ցած ձայնով երգում էր նրա հետ. այդ կտորը նմանում էր արաբական «վա՛յ դիլէմ» երգի կտորին։

Յետոյ յանկարծ մի երիտասարդ նստաւ փող ածողի մօտ, հազաց և սկսեց երգել

Միրէվի, միրէվի (թա բը ասըր ¹⁾)

մի միրէմ ²⁾

Եւ փողը ածեց ու երիտասարդը շարունակեց

ամա՛ն գիլէմ ³⁾

Իսկ խումբը մռնչեց

վա՛յ գիլէմ... ⁴⁾

Արաբական երգն էին երգում, բայց որչա՛փ այլանդակած և ի՛նչ խուժատուժ պարէր, ի՛նչ ցատկոտուժներ, ի՛նչ ոստոստումներ, ի՛նչ քայլեր,

Երբ արաբական երգն էլ վերջացաւ, բոշայի մէկը եկաւ նստելու ածողի մօտ, հազաց. մի բան ասաց ածողին և բարձր ու բարակ ձայնով երգեց բոշայական մի երգ...

Եւ վերջացրին երգը մի կատաղի ձայնով «Ա՛խ լէվալ, ⁵⁾ լէվա՛լ, լէվա՛լ» խօսքերով...

Երբ լռեցին, բոլորն էլ տխուր էին, շատերը «ախ» քաշեցին, գիւղապետը դէմքը կնճռած լսում էր և ճանապարհորդը բոշաների հետ դեռ ևս երկար չը կարողացաւ երգի թողած տխուր սուգաւորութեան տակից դուրս գալ...

Հինգ րոպէի չափ լուրթեամբ ծխեցին բոլորը, յետոյ գիւղապետը շարժւեցաւ տեղից և դառնալով Մելիքին.

— Մելի՛ք, ասաց—պատմիր «Փիր»-ի պատմութիւնը:

Մելիքը եկաւ մէջ տեղ նստելու, հազաց նորից, բոլորին մէկ մէկնայեց, ժպտեց ճանապարհորդին և նորան ուղղելով խօսքերը սկսեց.

«Այնտեղ Զիւլինի սարերի վերայ, պատմեց նա—մի վայրենի վարդենիի մեծ թուփ կայ, որը տարին մի անգամ տալիս է սպիտակ բազմաթիւ անուշահոտ վարդեր, բայց ճիւղերը աւելի թանգազին և աւելի լաւ վարդերով են զարդարւած...»

Իւրաքանչիւր լոմ, իւրաքանչիւր հայ (այժմ սկսել են նաև իւրաքանչիւր այլազգ) այդ ծառի մօտից անցնելու ժամանակ, պահ

¹⁾ Գնում ես, դնում ես մինչև երեկոյ:

²⁾ Մեռնում եմ:

³⁾ Վա՛յ սիրտս:

⁴⁾ Վա՛յ սիրտս:

⁵⁾ Հալ բոշայի լեզւով նշանակում է «Աստուած»:

մի նստում է նորա հովանիի տակ, յետոյ կորում է իւր հագուստից մի կտոր, փաթաթում է նորա ճիւղերին, աղօթում է և յետոյ հեռանում...

Դա Փիրոսի գերեզմանն է. այստեղ թաղւած է մի կին, մի քաջ, մի խելօք կին և իւրաքանչիւր լոմ, երբ հանդիպում է այդ քարակոյտներից կազմւած գերեզմանին և կամ հեռւից տեսնում է նորա վերայ բուսած այդ վարդենին, չէ կարողանում չը յիշել «Փիրոսին»... լոմերի քաջ գիւղապետուհուն, հրաշալի լոմ-Հասանի կնոջ՝ իմաստուն Խաթ-Սաբային...

Քաջ էր Խաթ-Սաբան, իմաստուն էր նա, նորա պէս կին դեռ չի ծնել աշխարհի մէջ և բոլորը այլ ևս նրան կոչում են «Փիրոս»¹⁾։

Հեռու Աջեմիստանից եկաւ լոմ-Հասանը իւր ցեղի հետ, մի կուր մէջ վերջին անգամ կոտորեց 101 քիւրդ և երբ մեռաւ, Խաթ-Սաբան էր, որ ցեղապետ եղաւ լոմերի վերայ, որոնց նա կառավարում էր իմաստութեամբ. նա քսան անգամ ազատեց իւր ցեղին կորստից, քսան անգամ աշխատեց թափառականութիւնից ազատել, զիմեց վաշաչին, զիմեց սուլթանին, բայց այս երկրի մէջ ոյժից բացի ուրիշ միջոց ի գործ դնել անկարելի է... և Խաթ-Սաբան ոյժ էլ գործ դրեց։

Եւ գնաց նա Երզրում, գտաւ երկու հայ, եկաւ Զանգազ, կոտորեց զինւորներին, կրակ տուաւ նրանց վրանները, սպանեց Հասան-ղալայի գազան բէգին...

Փաշան զօրք ուղարկեց գիւղի վերայ. զօրքը կրակ տուաւ գիւղը և Խաթ-Սաբան քաշեց իւր ցուպը, կոտորեց 100-ից աւելի զինւոր, գիւղացւոց բոլորին էլ ազատեց, նրանց առաջն ընկաւ տարաւ ուստի հողը։

Զօրքը ընկաւ նորա ետեւից. Խաթ-Սաբան անցաւ Հասանի գիւղից, քարուքանդ արաւ և բարձրացաւ լեռները։

Երբ Զիւլինի գլուխն էր հասել, արդէն ճանապարհին թողել էր իւր խումբից շատերին, սակայն իրան հետևող զօրքը կէս էր եղել։

Եւ գիշերեց խումբը Զիւլինի գլխին, Խաթ-Սաբան այդ գիշեր երազ էր տեսել, որ լոմ-Հասանը կանչում էր իրան։ Նա զգաց որ

¹⁾ Սուրբ։

մեռնելու էր, կանչեց աղջկան, բռնեց նորա ձեռքը տալա կանցի Ալեքին, օրհնեց և ասաց.

—Հող ունենա՛ք, իմ որդիներ՛րս...

Կանչեց լոմերին, խրատեց նրանց և ասաց.

—Հող ունեցէ՛ք, զաւակներս—ձեր փրկութեան և հանգստութեան միջոցը հողն է...

Գիշերը յանկարծ զօրքերը պաշարեցին խումբին. Խաթ-Սաբան վերցրեց ցուպը և ընկաւ նրանց մէջ, իւր չորս կողմը դիակներ փռեց և երբ զօրքերը յետ էին փախչում և խումբը մոնում էր ռուսի հողը՝ Խաթ-Սաբան վերք ստացաւ կուրծքից...

Կէս գիշերին Խաթ-Սաբան մեռնում էր. կանչեց նորէն բոլոր լոմերին և երբ հաւաքուել էին, նա բարձրացաւ տեղից, բոլորին մէկ մէկ օրհնեց և ասաց կրկին.

—Հող ունեցէ՛ք...

Եւ մեռաւ «հող» բառը բերանին...

Լոմերը թաղեցին նրան մի բլրակի ստորոտում. Օղիշուն պոկեց ուրիշ տեղից մի վարդի թփիկ և տնկեց նորա գերեզմանի վերայ, լոմերը իրանց շորերից մի մի կտոր կապեցին նորա ճիւղերին, լացին իրանց հերոսուհու վերայ...

Եւ գնացին...

Անցա՛ն տարիներ, Խաթ-Սաբայի իւրաքանչիւր քաջութիւնը մի մի հեքիաթի նիւթ դարձան, որը ես ձեզ պիտի պատմեմ միշտ, կը պատմի իմ որդին, կը պատմի իմ թոռը, կը պատմի իւրաքանչիւր լոմ... նորա դէստէնը ¹⁾ կ'երգի իւրաքանչիւր շաիր ²⁾, իւրաքանչիւր լոմի մանուկ, կ'երգի Գրիգորը, կ'երգեն քարերը, իսկ այժմ էլ իւր քաղցր ձայնով կ'երգի Մարկօն, կը լսեն լոմերը և կը պարծենան ու կը պատմեն իրանց աղջիկներին, կը լսեմ և ես, ձեր ծերունի հեքիաթ պատմողը և կը ցնծամ...

Եւ լռեց Մելիքը. Մարկօն, որը մի լաւ ձայն ունէր, մօտեցաւ Գրիգորին և նստեց...

Փչում էր զով քամին, փայլում էր լուսինը, հովիւը պլպլաց-

¹⁾ Երգի մի տեսակ է, որ գովում է մասնաւոր քաջ անձերի:

²⁾ Բանաստեղծ:

նում էր իւր չիբուխի կրակը, հեռում խոխոջում էր գետակը,
խշխշում էին խոտերը...

Մարկոն սկսեց, նորա ձայնը հնչում էր որպէս տաւիղ, դողում
էր որպէս լար և խօսքերը արտասանում էր այնպէ՛ս մեղմ, որ
սարսուռ էր ազդում...

Նա երգում էր:

Զիւինի՛ թուփ, ղուրբան վարդիդ

Ո՛ր վ կը հասնի քո փառքիդ

Թող, որ նախանձեմ արմատիդ...

Փչում էր քամին, փայլում էր լուսինը, խոխոջում էր գետակը,
խշխշում էին խոտերը և խումբը զօրեղ ձայնով ու գէմքը Զիւինի
լեռներին դարձրած՝ երգում էր:

Զիւինի թուփ, ղուրբան վարդիդ

Ղուրբան «Փիր»-ին ծածկող հողիդ...

ՈՐԲԵՐ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԱՐԾԻԻԵԱՆԻ

Մի լար, քոյր իմ... դառն արցունքով,
Եղբորդ սիրտը մի այրիլ.
Մեր խղճուկ մօր դու լաց-սուգով
Նորից կեանք չես պարգևիլ:

Անգուլթ մահը նորան անդարձ
Խըլէց մեզնից յաւիտեան,
Եւ մեզ անտէր, մօրից զրկած,
Մատնեց կեանքի դառնութեան:
Բայց դու մի լար... քոյր իմ անգին,
Յիշի՛ր մեր մօր սուրբ խըրատ,
Որ նա մահւան տխուր ժամին
Մեզ կտակեց իբր տւանդ:
«Սիրէք միմեանց» — նա մեզ ասաց —
«Անվէրջ սիրով, իմ որդիք,
«Սիրէք անկեղծ ու անձնուրաց,
«Որ միշտ լինէք երջանիկ»:

Մի լար, քոյր իմ... այսուհետեւ
Թող այդ սէրը կեանքի մէջ
Լինի մեզ մայր, թիկունք ու թև,
Նա մեր ցաւին կտալ վերջ...

ՆԵՆԳԱՌՐԻՆ

ԱԼԷԳՍԱՆԴՐ ԱՐԾԻԻՆԱՆԻ

Քանի քո շուրջ տգիտութեան
Դեռ իշխում է խօլ խաւար.
Եւ սուրբ լոյսը ճշմարտութեան
Հալածում է չարաչար—
Քո դիմակը դըժոխային
Միշտ կը փայլի, կը շողայ,
Եւ կեղծաւոր քո սև հոգին
Աչքից անտես կը մնայ:

Բայց երբ կը գայ ցանկալի օր
Պայծառ լուսոյ յաղթութեան,
Եւ խաւարը էլ քեզ հզօր
Զի լինիլ զէնք ու պաշտպան,—
Այն ժամանակ, ո՞վ նենգամիտ,
Կը մերկանան մեր աչքին—
Ե՛ւ դիմակը զազիր դէմքիդ,
Ե՛ւ քո խաւար, սև հոգին...

ԲՈԾԱՆԵՐԸ

ՀԱՄ ԱԴԻՐԻԱՆՑ ԿՈՂՈՉԻՍԴ

I

Բռնաների ծագումը և զարգացումը պատկանում է այն բազմաթիվ էթնոգրաֆիական և սոցիոլոգիական խնդիրներին, որ նորագույն գիտութիւնը դեռ ևս բաւարար կերպով չի լուծած:

Կարելի է համարձակ ասել, որ բռնա լինելու համար պէտք է բռնա ծնւել, որովհետև չի կարելի բռնա դառնալ: Արեան աղնուլթիւնը, որի շնորհիւ նոքա միւս ազգերին ոչ մաքուր կամ հառամ են համարում, այս հանգամանքը, որ նոքա բոլորովին չունին հակումն՝ հետեողներ գտնել, վետոյ աչն, որ նոքա, ինչ դրութեան մէջ էլ որ են՝ ստրուկ, թէ տէր, անազատ թէ ազատ, լուսաւորւած թէ ոչ լուսաւորւած՝ նոքա միշտ շարունակում են իրանց զուտ անհատական կեանքը, գուցէ գնահատում են լուսաւորութիւնը, բայց ազգ կողմից ամենևին զուրկ նախանձի զգացմունքից, մեծ մասամբ թափառող և չաճախ անօթութեան դէմ կռւող, և եթէ ոչ իսկապէս բաղդաւոր, գոնէ ազատ և նոյնքան համարձակ և արհամարող կեանքի անպատեհութիւնները, որքան ուրախ բաղդաւորութեան մէջ, — անհա բռնաների ընդհանուր գծադրութիւնը:

Բայց ազգ կաստային հպարտութիւնը չէ միայն, ինչ մեր ուշքն է գրաւում: Դորանից շատ աւելի հետաքրքրում են մեզ կեանքը և պատմական վիճակը այս տարօրինակ և ամենուրեք թափառող ժողովրդի, որը փոփոխակի երբեմն տխուր, երբեմն ուրախ է տրամադրում, երբեմն վախեցնում է և խղճալ է տալիս, երբեմն ծիծաղ չարուցանում:

Ահա ինչով պէտք է մեկնել և աչն, որ, նայած գրողի բնաւորութեան, շատ մարդիկ զբաղւել են մարդկային ազգ ցեցով, տալով երբեմն ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ բռնաների ժողովրդական կեանքի մասին, սկսած նոցա ծագումից մինչ նոցա ներկայ դրութիւնը, իսկ երբեմն սահմանափակել իրանց ուսումնասիրութիւնը կեանքի լոկ մի քանի կող:

մերով, որպէս են նոցա երաժշտութիւնը, երգեցողութիւնը, պարը և այլն։ Թէ որքան մեծ է գրականութիւնը բոշաների մասին, այդ երևում է արդէն Գւիդա Կորա-Տուրինի վկայութիւնից, որը, իւր մի լօղածում բոշաների մասին, հրատարակած «Գաս Աուլանդ» (Das Ausland—«Արտասահման») երկրաբանական և ժողովրդաբանական շաբաթաթերթի ալստարաւ 31, 32, 33, 34 և 36 համարներում, վկայում է, թէ բոշաների մասին ինքնուրոյն ուսումնասիրութիւնների թիւը հասնում է 500 հատի, իսկ մանրերի հետ միասին մինչ 1000-ի։ Եւ չը նաչած դորան, դեռ այդ աղբը կամ ցեղը լրակատար կերպով ուսումնասիրւած չէ՞ր մինչ վերջին տարին, երբ լոյս տեսաւ Ադրիանո Կոլոջիսի գիրքը՝ «Բոշաները։ Մի թափառող ազգի պատմութիւն»¹⁾, որը թէ եղած պակասութիւններից շատերը լրացրեց և թէ միւսների վերաջ մատնանիչ եղաւ։ Այսպիսի մի գործ գրելու համար հեղինակը մեծամեծ պատրաստութիւններ ունէր, անձամբ ծանօթ լինելով թէ Արևելքի և թէ Արևմուտքի բոշաների հետ և ունենալով գրեթէ լրակատար տեղեկութիւն բոշաների մասին գրած թէ հին և թէ նոր գրականութեան մասին։ Իւր թարմ գրած և գիտնականօրէն մտածւած գրքով Կոլոջիս լաջողութեամբ մի խնդիր է ուսումնասիրում, որի մասին Իտալիայի գիտնական գրականութիւնը ունէր Գրանչիսկօ Պրիդարիի գիրքը²⁾ դեռ ևս կէս դար մեղնից առաջ, որը անկասկած նպաստեց նիւթի աւելի խորը և ընդարձակ ուսումնասիրութեան։ Հետևեալում մենք կը հիմնւենք գլխաւորապէս վերոյիշեալ Կոլոջիսի բացատրութիւնների վերալ, հետևելով Կորա-Տուրինի լօղածին և սկսելով բոշաների ծագման խնդրից։

II

Բոշաների ծագումը։

Բոշաների ծագման խնդիրը պատմաբանների և էթնօլոգների կուսահատ խնդիրներից մէկն է։ Հները նոցա ծագման մասին ոչինչ չեն խօսում և ոչ էլ նոցա ցրելու պատճառների մասին։ Ներկայիս քննադատութիւնը և համեմատական լեզուագիտութեան այնքան արդիւնաւոր հետևանքները նմանապէս չ'առաջացրին մի հաստատ պատասխան այդ մասին։ Այդ պատ-

¹⁾ Adriano Colocci, Gli Zingari, Storia d'un popolo errante. Turin 1880. 8°—430 էրես, մի քարտէզով և բազմաթիւ նկարներով։ Գիրքը ներած է Նորին Կալս. և Թալ. Բարձրութիւն արքիդուքս Յովսէփին, որը իւր ուսումնասիրութեան առարկայ է չինել Ունդարիայի բոշաներին և սոցա մասին թէ արտաքուստ և թէ բովանդակութիւնով հաւասարապէս չքիղ գիրք է հրատարակել։

²⁾ Francesco Predari, Origine e vicende degli Zingari. Միլան, 1841 թ., 288 էրես, նկարներով։

ճառով էլ ահա երեք դարից ի վեր ամենազանազան և չաճախ ամենաանմիտ կարծիքներ ևն չափունեւ բռնաների ծագման մասին: Ամենից առաջ աչքի են ընկել այն անունները, որ կրում են բռնաները՝ բոմ, սինտի, ցիգան, ջիտանոս, բոհեմիեն, չինգիանէ, բոչա և այլն:

Չը խօսելով նոցա մասին, որոնք բռնաներին միջօլոգիական ծագումն ևն չատկացնում, չիշենք աչտեղ Բատալար'ին ¹⁾, որը քառասուն տարիներից ի վեր պնդում է, թէ սկսած բրոնզի դարեշրջանից՝ բռնաները կենալիս են եղել Նւրոպայի հարաւարեւելեան մասում, Փոքր-Ասիայում և հիւսիսային Աֆրիկայի մի քանի մասերում, ուր նոքա խառնուում էին միւս ցեղերի հետ: Բայց Բատալար'ի այս հակադրը հաւատ չի գտնում նոյն լսկ Ֆրանսիայում:

Աւելի տարածւած են այն հետազոտողների կարծիքները, որոնք պատմական փաստերի մէջ են մնում: Հերոդոտի և Ստրաբոնի այն տողերը, որոնք վերաբերում են սիգլինացիներին (Sigynnai), հիմք ծառայեցին մի քանիսներին (որպէս նաև Բատալարին), թէ բռնաները ծնունդ են առնում կովկասեան երկիրներից, փոքր Ասիայից և Թրակիայից: Բայց մեծամասնաբար հետազոտողները կանգ առան ֆիլոլոգիական և լեզուաբանական համեմատութիւնների վերայ և գտան որ բռնաները ցեղակից են հնդկական Սինթ ցեղի հետ: Այս կարծիքի պաշտպաններից մանաւանդ պէտք է չիշել անգլիացի ճանապարհորդ կապիտան Բլւրտոն'ին ²⁾: Բայց զիտական տեսակէտից կշիռ ունին մանաւանդ Գօլէ, Հելանդ, Միկլոդիշ և Ասկոլի, որոնք հաստատում են բռնաների լեզուի աղբակցութիւնը նորարիտական լեզուների հետ:

Այս բոլոր հետազոտութիւնների հիման վերայ՝ կոլոչին գալիս է այս եզրակացութեան, թէ բռնաները ծագում են Հնդկաստանից և որ աչտեղից նոքա իրանց գաղթը երկու ճանապարհով են կատարել, որոնցից մէկը ծովափնեայ է, միւսը՝ ցամաքով: Նրբ նոքա անցել են Հնդոս գետը, որը բոլոր արիական գաղթականութիւնների գլխաւոր երակն է եղել, ծովափնեայ ճանապարհը ուղղւել է դէպի Բելուջիստանի ծովափը, դէպի Պարսից ծոցը, Արաբիայի ափերը, Կարմիր ծովը, Սիրիայի եղերքը և Արիսիլադոսի կամ Նգեյեան ծովի կղզիները: Այդ ճիւղին են պատկանում բռնաները Նուբիայի և Նգիպտոսի, Բիդարի, Էլիբիի և Մուրի, չետոյ Կրետայի Կաիմ-բռնաները և Սիրիայի Կուբբատները: Յամաքով գաղթածները պէտք է անցած լինեն Պարսկաստանը, Միջագետքը և Փոքր-Ասիան և դարձած լինեն դէպի Կասպից ու Սև ծովերը, ուր նոցա մի մասը հան-

¹⁾ Paul Bataillard.—Les Tsiganes de l'âge de bronze. Paris 1876 և նորա բաղմաթիւ ալ գրածքները:

²⁾ Richard Francis Burton, Sindhi and the Races that inhabit the valley of the Indus. London 1851.

դիպել է ծովով եկածներին. մնացածները ծռած պիտի լինեն ճանապարհը դէպի հիւսիս-արեւելք և հասած լինեն Ռուսիայի հիւսիսային պրովինցները և Սիբիրիան: Սև ծովի մօտ իրար հանդիպելը մեկնում է բոշաների խիտ բնակութիւնը Բալկանեան թերակղզում, Բումինիայում և Հալաստանում և մեկնում է մինչ մի կալտնի աստիճան Պասպատի'ի ¹⁾ դիտողութիւնը, թէ ինչու Թիւրքիայի նահանգներում երկու տարբեր տիպերի բոշաներ են բնակւում: Նոքա իրարից տարբերում են թէ լեղումը և թէ բարքով և իրար սաստիկ ատելու զգացմունքով: Դոցանից մէկերը բնակւում են քաղաքներում և Բոսֆորի և Արխիպելագոսի ափերում և հաստատաբնակ են. միւսները ըմբռնում են Յապարի'ի վայրենի ցեղերը և բնակւում են ներքին նահանգներում և լեռներում:

Մեծ մասը իսպանական Զիտանոսների (բոշաների) և Ալժիրիայի բոշաները պէտք է պատկանում լինեն ալն ճիւղին, որը ծովի ափով գաղթեց, թէև նոցա մի մասը միմիայն շատ լեռու, 15-րդ դարի առաջին կիսում, դուքս Միհալի'ի աւաղակալին խմբերի հետ Իսպանիա գաղթեց: Մի վիպական ժամանակագրութիւն կարլոս V-ի ժամանակներից, ուրեմն 16. դարու առաջին կիսից, ակնարկում է բոշաների Ներպա գաղթելը երկու ճանապարհով. մէկերը՝ Արարիայի և Նգիպատոսի եղրներով, որով նոքա սարացիների զորքերի հետ իսպանական ափերը իջան, իսկ միւսները՝ ուղեկցելին տաճիկների մուսքը Ունգարիա և Բոհեմիա: Բայց այս հաստատ է, որ, տաճիկների վարձակումներից առաջ, բոշաներ կալին Բալկանեան թերակղզում: Վկայութիւններ կան, որ բոշաները Յունաստանում գիւղ ևս 14-երորդ դարում կալին. և երևի նոյն ալք ժամանակ վալախների և Ալբանացիների գաղթականութիւններին հետևելով՝ հաստատւելին Թեսալիա, Նպիրոս, Նաուպլիա և Կորֆու կղզու վերայ, որպէս նաև Արխիպելագոսի կղզիների և Կիպրոս կղզու վերայ: Նաև Իստալիա պէտք է բոշաները եկած լինեն 1422 թականից առաջ, երբ դուքս Անդրաշ'ի խմբերը Բոլոնիայում և Երևացին, որովհետև նոցա մէջ դեռ 1382 թականին ծնեց մի երևելի բոշանկարիչ՝ Անտոնիօ Սոլարի անունով:

III

Բոշաների ծագումը ըստ նոցա անթրոպոլոգիկան-էթնոգրաֆիական նշանների:

Մինչ այժմ դեռ ոչ մի անթրոպոլոգ չի հաւաքել, քննել և դասաւորել ալն Նիւթերը, որ կան բոշաների ֆիզիքական, անատոմիական և ֆիզիոլոգիական առանձնապատկութիւնների մասին, որ կան անթրոպոլոգիական և էթնոգրաֆիական ընկերութիւնների և ճանապարհորդական հրատարակութիւնների մէջ: Բայց ալն մի քանի անթրոպոլոգիական և էթ-

նօգրաֆիական տեղեկութիւնները, որ կան ալսօր բոշաների մասին, պրոֆեսոր Կորա-Տուրինի ասելով, հաստատում են ալն ինչ գտել է համեմատական լեզուաբանութիւնը, ալն է, որ բոշաները եկած են Հնդկաստանի Սինթ (Sindh) երկրից: Բլումենբախի նկարագրութեան համեմատ, բոշաների արտաքինն է՝ կաշւի աւելի կամ պակաս մուլթը գոլնը, ազուաւի սևութեան մագերով և աչքերով, երեսը երկարաւուն է, ճակատը նեղ և վերը թռչող, քիթը փոքր ինչ առաջ ընկած և երբեք տափակ, աչքերի կոպերի մէջ տեղի տարածութիւնը նեղ. ունին սպիտակ ատամներ: Ի. Կոպերնիկի համեմատեց 83 հնդկական դանդեր 15 բոշաական դանդերի հետ և գտաւ շատ նմանութիւններ և շատ փոքր զանազանութիւններ: Նորա դուրս բերած միջին թւերը բոշաների գանգի մեծութեան համար, 77,40 սանտիմետր է տղամարդկանց և 80 սանտիմետր կանանց համար: Աքել Հովըլաք համեմատել է երկու տիպի բոշաներին, մէկը աւելի սուր գծագրութիւններով, միւսը աւելի կոպիտ բալց աւելի սիրուն դժերով և գտել է, որ ալն երկու տիպերն էլ գոյութիւն ունէին երբ նոքա Հնդկաստանից դադրեցին: Գան. գաբանական հետազոտութիւնների ընդհանուր հետևանքը ալս է, որ բոշաները գտանում են, դիտութեան մէջ ընդունւած խօսքերով ասած՝ մեծատիկեֆալիալի և սուբդոլիսոկեֆալիալի սահմանի վերայ և լեպտորիններ են:

Մարմնի մեծութեան չափումները ցոյց են տալիս, որ բոլոր նոքա միջակ են, մարմնի անդամները կանոնաւոր, բալց շատ աչքի է ընկնում կանանց ստինքների ոչ սովորական մեծութիւնը: Շատ քիչ են նոքա մէջ մեծ փորաւորներ, կլաւորներ, կոլրեր և այլ պակասութիւններ ունեցողներ: Ոչ քամին և ոչ խոնաւութիւնը, կամ ցուրտը, որքան էլ լանկարծակի կերպով նոքա հանդիպելու լինի, ոչ մի վնաս չի հասցնում նրանց: Թէպէտ և տաքութիւնը զերադատում են, բալց և ամենամեծ ցրտերին նոքա թափառում են բաց գլխով և միայն մի պատուած շապիկով, ոչ ուեմատիգ մից և ոչ ալ չարիքից վախենալով:

Նոքա մարմինը, որ ինքն ըստ ինքրան ուժեղ է և կոշտ, ալսպէս ասած՝ վալրենի կրթութիւնով աւելի ևս պնդանում է: Յալանի է թէ ինչպէս մի քանի ամսեկան երեխաներին չալակած տանում են նոքա մալրերը: Երեք տարեկան երեխան արդէն զրկւում է ամեն խնամքից և ոտով ուղեկցում է հասակաւորներին: Ամառաւ չոքերին երկսան շարունակ են թարկւած է արևին, իսկ ձմեռը փակւած է ծիտով լքուած խրճիթի մէջ: Մալրերից մի քանիսը սովորութիւն ունին իրանց փոքրիկներին ճարպ քսել և լետոյ կրակի տաքութեան կամ արևին ենթարկել: Արմատացած սովորութիւն է երես չը լանալ: Ալս բոլորը, ասում է Պրեդարի, օգնում

¹⁾ Alex. Paspatis, Etudes sur les Tschinghianés ou Bohémiens de l'Empire ottoman. Constantinople 1870.

է, որ բոշաները պահպանեն իրանց բառուկ զեղնաւուն-սեաւուն կաշակոյնը: Այս ամենը նմանապէս ցուց կն տալիս բոշաների հնդկական ծաղու-մը, բայց զեռ կս դրական ապացոյցներ չեն, թէ նոքա չետադաներն են Ձատ աղղի, որը երեւի թէ Նախաարիական բնիկներից ծաղած մի ազգէ շնդկաստանում:

IV

Բոշաների տարածելը Աւրոպայում:

Մենք արդէն մի քանի խօսք ասացինք բոշաների Աւրոպա տարած-ւելու մասին և տեսանք, որ 15-երորդ դարից առաջ նոքա արդէն անցել էին Աւրոպա: Նոցա տարածւելը մանաւանդ Միջին-Աւրոպայում կատարւեց 1417-1418 թւականին: Այդչի, հիմնւած հաստատ տեղեկութիւնների վե-րայ, գտնում է հետեւեալը: Իրանց տարածւելու ժամանակ Աւրոպայում, նոքա բաժանւած էին խմբերի («լաի») բաղկացած 70 մինչ 200 զլխից ամեն մէկը: Իւրաքանչիւր խումբ ունէր իւր առաջնորդը («պոլզար»), իւր դատաւորը («ազլը») և իւր պատաւորները («ջամադարի»), որոնք, նախած իրանց կարեորութեան, կոչւում էին թաղաւոր («պալո») կամ իշխան («ուջա»), իսկ Աւրոպայում կոչւում էին դուքս կամ կոմս:

Գլխաւոր խումբը, Սինդել թագաւորի, Միհալի, Անդրաշ և Պանուէլ դուքսերի, իօն կոմսի և Պետրոն ասպետի առաջնորդութեամբ, երեաց Ռեկարիայում և դիմեց գէպի Օֆեն քաղաքը: Մի մասը նոցանից մնաց ալը երկրում Գանուր և Քեյս գետերի ափերին: Մնացածները բաժանւեցին երկու մասի, մէկը՝ գէպի արեւմուտք, միւսը, գէպի հիւսիս ուղեորւելով, անցաւ Կարպատեան լեռները և հասաւ Բոհեմիա, Սաքսոնիա, Հանովեր և Մեկլենբուրգ և Բալթիան ծովը: Այնպէս որ 20 տարւալ ընթաց-քում նոքա արդէն ցրւեցին Աւրոպայի մի մեծ մասում և մի դարւալ ըն-թացքում նոքա մասն նաեւ Շուտլանդիա, Գանեմարք, Շեկվիա, Լեհաստան և ալ տեղեր: Այդչի բերում է ան թւականներ, թէ երբ և որտեղից ա-ռաջին անգամ երեացին բոշաները Աւրոպայի ալ և ալ քաղաքներում: Իսպանիայի մասին արդէն ասուց, որ բոշաները ալդտեղ զեռ 14-երորդ դարուց առաջ եկան:

V

Բոշաների հալածանքը և ազատումը:

Այդչի զրքի երրորդ և չորրորդ գլխերները ալ խնդրին են վե-րաբերում:

Միջին դարերում բոշաները շարգւած էին, համապատասխան ալդ եպոքի ոգուն, որը հրաշքների և կախարդութիւնների հաւատում էր: Շատ

բնական է ալդ պատճառով, որ բոշաները գրաւելու ուժ ունէին: Ապսար-
դութեան արհեստի թափառող վաճառականներն էին նոքա ալդ ժառա-
նակ, ասում է Կոլոշի: Շնորհիւ իրանց ծանօթութեան բժշկական խոտերի
հետ, մի քանի աստղաբաշխական երևութիւնների հետ, շնորհիւ այն ծանօ-
թութեան, որ նոքա ունէին մետաղների խառնուրդների մասին, չէտոյ խա-
ղաթղթերի գործածութեան և Արեւելքում սովորած թւերի գիտութեան
մասին. չէտոյ շնորհիւ գուշակութիւնների և ծանօթութեան հիպնոտիական
երևութիւնների հետ, նոքա աւելի ու աւելի ընդունելութիւն գտան և ահի վերաջ
հիմնաւած պատուի արժանացան:

Բայց երբ նոքա սկսեցին ճանաչել որպէս խաբւրաներ, երբ մու-
րացկանը գող դառաւ, թափառականը՝ աւաղակ, զամբիւղ շինողը՝ տուն
կրակող, կախարդունէին դառաւ մեղքերի թողութիւն սուղ, երբ վերջապէս
նոքա սկսեցին իրանց մօտ ընդունել ամեն տեսակ չարագործներ և խա-
բւրաններ և աչալխով ստեղծեցին մի ընդարձակ միութիւն չարագործների,
որոնք հրապարակական խաղաղութիւնը խանգարում էին և սեպհակահու-
թեան սպառնացող դառան, այն ժամանակ Եւրոպայում, կրօնական և սո-
ցիալական պատճառներով, նոցա դէմ մի ընդհանուր ատելութիւն բացեց:
Փողովորդական նախապաշարմունքը լարեց նոցա դէմ, որպէս հրէաների
դէմ: Նոքա սկսեցին հալածւել և օրէնքից դուրս մարդիկ ճանաչել, նոցա
կապում էին խարոյկների վերաջ, նոցանից խոստովանանք լսելու համար
կատարւած չարագործութիւնների մասին և ալն:

Հալածանքների սկիզբը եղաւ Իսպանիայում, 1492 (նոյն ալն տարին,
երբ Ամերիկան գտնւեց). դորան շուտով հետեւեցին Իտալիան, Ֆրանսիան,
Ֆլանդրիան, Գերմանիան, Թուրքիան և Մոլդաւիան, Անգլիան և Շոտլան-
դիան, մինչդեռ Եւրոպայի ալն մասերում, ուր ալդքան խոտախիտ չէին
դէպի նրանց, խիստ օրէնքներով նոցա դատաւարտեցին երկիրը թողնելու:

Գորա հակառակ, բոշաները Եւրոպայում մի երկրորդ հալածանք գտան
Ունդարիայում, ուր նոքա, շնորհիւ Սիզիամունդ թագաւորի պաշտպանու-
թեան, դեռ 15-րդ դարու սկզբում հաստատուեցին: Ալդտեղ նոքա պահպանե-
ցին իրանց աղատութիւնը և բարիքներ վալեյեցին, և սակաւ դէպքերում
միայն զրդեցին իրանց դէմ տէրութեան և ժողովրդի խոտութիւնները: Մի
ալ գթառատութեան օրինակ ստացաւ Եւրոպան Ռուսիայից, ուր բոշա-
ների դէմ երբէք հալածանքներ չեն եղած, ալ կառավարչութիւնը աշխա-
տած է նոցա տեղական բնիկների հետ խառնել և հաստատարնակ դարձ-
նել: Գրեթէ ամբողջ Եւրոպան երեք դար շարունակ հալածեց բոշաներին
մարակով, երկրից միւնտելով, կախաղաններով և խարոյկներով, որ նոցա
ջնջի, բայց իղուր: Եւ երկար ժամանակ տեւեց ալն հալեացքը թէ նոքա սկի
մարդիկ չեն, ալ վալրենի կենդանիք, որոնց դէմ մինչև անգամ որսորդու-
թիւններ էին սարքում:

Բայց ալդ բոլորով չը կարողացան նոցա ջնջել: Հենց որ կատարու-

թիւները անցնում էին, մէկ էլ տեսնէք բոշաները, դուրս գալով իրանց լեռնալին ապաստարաններից, պարզ ցերեկ օրով ներկայացան քաղաքի և գիւղի փողոցներում, լիքը լուսով և վստահութիւնով իրանց բաղդի վերայ:

Վերջապէս հասկացան, որ հալածանքով բան չի դառնալ, այլ որ մարդասիրութեամբ պէտք է վարել նոցա հետ: Դորա առաջին օրինակը տեց Աստուրիայի Մարիամ Թերեզայի և իշխան Կառլիցի լուսաւոր կառավարութիւնը, որը իւր վերայ առաւ ոչ թէ հալածելը, այլ դործնական հաստատութիւններով նոցա կրթելը: Ունդարիան շարունակեց իւր մեծահոգի վարմունքը դէպի բոշաները, թէև սոքա սկզբում չէին ուզում հպատակել նոցա համար տաած օրէնքներին, օրինական կեանքը մի տեսակ ստրկութիւն համարելով: Բայց և այնպէս նոքա սկսեցին սովորել հաստատաբնակութեան, թէ գիւղերում, թէ քաղաքներում, ուր նոքա սեպհական թաղեր ունեցան: Աւելի հակառակ դէպի արհեստները, բան դէպի հողագործութիւնը, նոքա շարունակեցին իրանց հին արհեստները՝ կաթնա չինդ և ձիերի բժիշկ, երաժիշտ և պարող, արհեստաւոր և երգիչ: Նոր իւրացրին նոքա մի քանի տեղերում ոսկի աւաղ մաքրելը, որի համար նոքա առանձնաշնորհումներ ստացան: Մի քանի տեղերում անգամ նոքա սովորեցին երկրագործութեան: Կանաչք, սովորելով աւելի կանոնաւոր կեանքի, տիպերի այնպիսի գեղեցկութեան հասան, որով Ունդարիան ալփի էլ հռչակած է: 1782 թւականին, բացի հաստատաբնակներից, հաշւեցին դեռ 46.683 ուրիշ բոշաներ:

Աստուրիա-Ունդարիայի օրինակին հետեց Խալանիա, որ անցեալ դարի վերջերքից սկսեց մտածել նոցա հաստատաբնակ դարձնել: Բոշաները, տեսնելով տէրութեան ծառայողների կողմից սիրալիր վարմունք, ուրախութեամբ բնակութիւն էին հաստատում գիւղերում և ապրում էին օրէնքների համաձայն: Ռուսիան, ուր բոշաները երբէք հալածւած չեն եղել, էներգիայով ձգտել է բոշաներին բարոյապէս բարձրացնելու: 18-երորդ դարի վերջերքից նոքա՝ Վոլիւնի նահանգում և ամբողջ հարաւային Ռուսիայում բնակւելով, մնացին աղատ և անկախ և եթէ օրէնսդրութիւնը նոցանով զբաղւել է, ալք եղած է նորա համար, որ նոցա օգտակար հպատակներ դարձնէ:

Մեծ-Բրիտանիայում անդլիական մարդասիրութիւնը բոշաների նկատմամբ արթնացաւ միայն ներկայ դարու սկզբին, բայց նա հիմնւած էր մի քանի մարդասէրների անձնական գործունէութեան վերայ, որոնք 1827-ին Սոցիալական մի մարդասիրական ընկերութիւն հիմնեցին բոշաներին վարենութիւնից քնտ սովորացնելու և նոցա բարոյապէս բարձրացնելու համար: Շուտով նա իւր գործունէութիւնը ընդարձակեց և պատական հետնանքների ունեցաւ:

Բումբինիայում երկար շարունակեց բոշաների վատ վիճակը և անգամ օրէնքներով ալք վիճակը աւելի վատացաւ: Մի քանի անձերի ձեռք-

սուսներով միայն սկսեց նոր ուղղութիւն նույն համար և վաղախիակն կառավարութիւնը միջոցներ ղիմեց, որպէս Ալէքսանդր Գիլկաս, որը 1837-ին 4000 բոչաների ազատութիւն տուց, 1844 և 1855 թւականներին ամբողջ վաղախիակութիւնը վերացրեց բոչաների ստրկութիւնը, որին հետեւեց և Սոլդաւա:

Այսպիսով 1856 թւականին վերջապէս վերջացաւ ամբողջ Ներսարում բոչաների ճորտութեան կամ ստրկութեան արատը: Արեւմտեան Ներսարում ազդ ազատութիւնը բոչաների փրանսիական մեծ չեղափոխութեան սկիզբունքների տարածելուց: Բայց մինչ այժմ էլ ստորութեան զրուցիւնը մի տեսակ չտակացրած է բոչաներին և այժմ էլ խաղաղութիւնը բոչաներ անունը բառական է համարւում զողի տեղ ընդունելու համար:

VI

Բարոյական բնաւորութիւնը, ոգեկան ընդունակութիւնը, երաժշտութիւնը, բանաստեղծութիւնը և պարը:

Հանրամասնութիւնը ունեւարացի երաժշտագէտ և կոմպոզիտ Գրանց Լիստը նա է, որ ամենավարպետ կերպով նկարագրել է բոչաների բարոյական բնաւորութիւնը և նույն արեւմտադիտական և մանաւանդ երաժշտական ունակութիւնները: Նորա հեղինակութիւնը ազդ նկատմամբ ընդհանրապէս ընդունւած է ¹⁾:

Փամանակը և տեղական հանգամանքները, որոնք առհասարակ մեր աշխարհում աչքի աչքի են թաղում, բոչաների վերաջ կամ ոչինչ կամ շատ քիչ ներդրումութիւն են արել: Ներսարումը երկուսու օրից մինչ աչքի նոքա մնացել են, ինչ որ էին և որտեղ էլ նույն պատահէր, Հիմալայի ստորոտներում մինչ Պարսկաստան, Լեհաստան և Ռուսարիա, Ալպերի ստորոտում և Ասորիքում, Բերբերիայում, Իսպանիայում թէ գուցէ և Բրազիլիայում, մենք նույն ամենուրեք նույն ենք գտնում, կարծես նոքա իրարից հեռացած չը լինէին՝ ամենուրեք բաժանւած իրանց չըջապատող ազգերից, միշտ ձգտող, որ իրանց աչք առանձնութիւնը խիստ պահպանել և լեռ քաշող «գալան» ներքի և «բուլան»-ների հետ չվաւելուց: «Գալան» մի խօսք է, որ, Պատգամովի ասելով, ծնունդ է առել Տրապիզոնից և նշանակում է ոչինչ մարդ, կամ մի աննշան արժէքի մարդ: Դա մի արհամարական խօսք է, որ բոչաները բանեցնում են օտարների համար: «Բուլան» խօսքը ունեւարական է և գործ է ածւում ունեւարական և խոյանական բոչաներից:

¹⁾ Fr. Liszt, Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie. Paris 1859. Թարգմանւած է նաև գերմաներէն 1861 և 1881 թւականներին:

Ինչ դրութեան մէջ էլ որ լինի նա, բոշան պահպանում է իւր սովորական և շարատե անդդալութիւնը, երբէք նա չի երևում աղաղակի համար չոք քաշող, միշտ սուրում է օր օրի վերադ անպաւան մտաւոր անշարժութեան մէջ: Կառավարչութիւն, օրէնքներ, կանոններ, սկզբունքներ, պատիւ գլխացմունք՝ այս բոլորից ամենատարօրէնակ աղղութեան անտանելի բաներ են: Պարտականութիւն և սեպականութիւն առած բաները նրանց անծանօթ բաներ են նոյնպէս: «Պէտք է» խօսքը նորա չունին, խոկ տունենալ՝ բալը նորա ունեցած են (terava), բալց զոնէ եւրոպական բոշաներից մոռացւած է: Իւր սեպական անձնաւորութիւնը, իւր «կա»-ը զգալ և ալն էլ ամենախորը կերպով զգալ, աղ է, ասում է Կոլչի, բոշալի ամենաներքին և ամենարեւատուր ձգտումը, կարօտը: Այդ անսահման անկախութեան կարիքը, որը բոշաների բնատուր նշանն է դառել, նորա ստանում են ալն մի առաւել մշտնջենական արեւոցութիւնից, որի մէջ դնում են նորա բնութեան հետ միշտ չփակուց: Որովհետեւ նորա երբէք բնութեան անմիջական ներդրութիւնից չեն հեռանում, բնութիւնից նրանց ներշնչւած ոգևորութիւնը ալն աստիճան սովորութիւն է դառնում, որ նորա ալն ևս չեն կարողանում ապրել առանց ալդ շարատե գործող գղացողութեան: Նորա աշխարհքում չեն ձանաչում մի բան, որ հաւասարէր ալն հաճուքներին, որ նորա իրանց մարմնի բոլոր ծակոտիներով և գղացողութիւններով ներս են ծծում բնութեան գոգից: Ամբողջ երկիրը նորա համար հայրենիք է. միայն թէ իրանք իրանց ազատ զգան՝ ամեն կլիմա նոյա համար շարմար է: «Ուր լաւ, անդ հայրենիք» — ահա թէ ում համար է առած:

Թախտական կեանքը ոչ մի նոմադի համար այնքան անհրաժեշտ կարիք չի դառել որքան բոշաների համար: Դորանից է և բնաւորութեան փոփոխութիւնները, անհանդիստ լուզւածութիւնը:

Չը նալած որ բոշան լռելիալն պաշտում է բնութիւնը, բալց Աստուծոյ, իբր տիեզերքը ղեկավարող, ոգու գաղափարը նրան անպաւն է: Նորա ոգին երբեք չի կարողացել բարձր իղէպների հասնել: Հանդիսակալ կեանքի գաղափարը նրան ծիծաղելի է երևում: Նորա կրօն չունին: Նաեւ նոյա երգերի և պատմութիւնների մէջ, որոնցից ոմանք շատ հին են, հաւատի լիութե անդամ չը կալ, չը նալած որ նորա, իրանց անձնական օգտի համար, բալց առանց որ և է համոզմունքի, մի որ և է կրօնի պաշտամունք ընդունում են, մի փաստ, որ նկատւած է ամենուրեք, թէ քրիստոնէական և թէ մահմեդական աշխարհում: Աստուածութիւնը նոյա համար ալն է, ինչ իրանց օգուտ է և դուրեկան: Այս է նկատւում, երբ նոյա դիտում էք, չը նալած որ Աստուած խօսքը նորա ունին (Devel): Բալց ալդ խօսքը, ծաղալ լինելով ուսնակրիտական «Կեւա»-ից, ընդհանուր է բոլոր հնդկա-եւրոպական ցեղերին:

Որպէս կրօն չունին, չունին նաքա նաեւ ոչ հայրենիք և ոչ իրանց

աղդի պատմութիւն: Նոքա չունին ոչ մի զրաւոր արձանագրութիւն, անգամ չունին բերանացի աւանդութիւններ: Այդ բոլորի տեղ նոքա ունին մի կիրք, որը նոցանում ամենաուժեղն է՝ մի բարձր հպարտութիւն իրանց սեպական խղճութեան վերայ, որը կրթւած մարդու բոլոր ուժերին ընդդիմադրում է:

Բայց այդ հասարակական ընտանիքից դուրս, այդ ժողովուրդը մի ունի անորոշ արեւատգիտական զգացմունք, որը արտայայտւում է նորա ազգային երաժշտութեան մէջ: Այդ է, որ նրանց Լիստը անուանեց *sentiment bohémien* (բոչավի զգացմունք) գեղարւեստի մէջ: Ողու աղ գիծը երևում է իբր մի կարօտ դէպի անսպասան աղատութիւնը միացած ձևի անկասութեան հետ: Երաժշտութեան մէջ, որպէս բոչաների ընաւորութեան մէջ, ամեն բան կարօտ և պահանջ է արտայայտում: Բայց այդ բոչավի պահանջը աշխատաւոր մարդու, կամ մտասողի և հետադատողի պահանջը չէ, այլ երկխալի անկարգ պահանջն է: Բոչան չաւիտեանական երկխալ է:

Բոչաների ոգեկան, մանաւանդ գեղարւեստական ունակութիւնների մասին վկայութիւն են տալիս այն զարմանալի առաջադիմութիւնները, որ նոքա միշտ անում են երաժշտութեան մէջ և այն բազմաթիւ գեղարւեստագէտները և երաժշտագէտները, որ նոցա միջից դուրս են եկել թող չիշեն միայն Սուչաւա, Բարբա, Բարնա Միհալի, Յիհարի, Սուդոր, Բաչար, Սարկիւզի, Կեչկեմետի, Չինկա, լետոյ Պաննա՝ մի ջութակ ածող կին, որը վիեննայում ամենափալտուն չաղթանակներ էր տօնում, և ամենից առաջ Բիհարի (1769 մինչ 1827), որը ճանաչեց որպէս ջութակիստ: Ների թաղաւոր և փալեց որպէս ընչական արեւստի, Նոյնպէս և կլասիքական երաժշտութեան մէջ: Վերջապէս թող չիշի ալտտեղ երեւելի Նկարիչ Անտոնիօ Սուլարի, որը երևի մի վենետիկական բոչա էր (ծնւած 1382-ին), իսկ մտածողների մէջ՝ Ջոն Բունիանս, որ մեծ ձիւքերով գրող և քարոզիչ էր, ծնւած 1628-ին և վախճանւած 1688 թ. Լոնդոնում¹⁾:

Բայց բոչան ուրում է իսկապէս միայն երաժշտութիւնը, որպէս Լիստն է ասում: Աւ չը կաթ թերես մի ալ անկիրթ ազգ, որ ըիջմի այնքան ճշտութեամբ և էլեգանցով նւագել կտրողանար, որպէս ալ չատուկ է բոչայական գործիքաւոր երաժշտութեան, որին ալ իսկ պատճառով Լիստը չատկացնում է մի իսկապէս ազգային գիւցտոյներգութեան հշանակութիւնը: Նոցա գործիքների ախորժ հնչիւնը դեռ ևս գերազանցած չէ, ածելու ուժը անհաւատալի է, և այն, ինչ ամենից շատ զարմացնում է,

¹⁾ Միտախքական գրող և հեղինակը իւր փամփայտ շատ կարգացած և անթիւ անգամ նոր տպւած և թարգմանւած գրքի՝ «The pilgrims progress from this world to that which is to come». London 1678—84, երկու հատոր:

ալ՝ ունդարացի բուշաների օրքեստրն է, թէ պարի և թէ պատերազմական եղանակներում:

Նոցա երգերը, որ կարճ երգեր են և ընտրենքներ, նոյն բարձրութեան վերաջն են կանգնած: Եւ որքան էլ մի քանի գրողներ գոված են բոլոր երգչուհիներին, բայց նոքա,—Վիտտի ասելով, չեն հասնում գործիքատերերին. նոքա աւելի զիւթիչ են որպէս Երեսկի տարփաւորներ, քան որպէս լաւ գեղարուեստագէտներ: Մոսկուպի բուշուհները երգում են միայն որպէս զրդող և նախապատրաստող պարի համար, իսկական երաժշտութիւնը ալդ պատճառով նոցա համար երկրորդական է: Նա վերջանում է մի բաքոսական շրջապարով, որը զգացողական լուզմունքը հասցնում է գազախնակէտի:

Բանաստեղծութիւնը, բուշաների մօտ, նմանապէս ծառայում է միայն որպէս պարի դաշնակցող: Մանաւանդ իսպանական ջիտանոսները (բուշաներ) կուպլետները և ընտրենքները երգում են միայն պարի համար: Հիւսիսում բուշան աւելի պատմիչ է: Բուշական բանաստեղծութեան մէջ, հակառակ տարածւած կարծիքի, չատ անդամ բարդական և սիրալին զգացմունք է լատնում: Կոլոնի իւր զրքի մէջ ալդպիսի օրինակներ է բերում:

Կալ մի տեսակ ժողովրդական բանաստեղծական բանաստեղծութիւն իսպանիայում, որ կոչւում է *poesia flamenca*, կամ *Cantos flamenca*, մանաւանդ Անդալուզիայում: Դա իսկապէս բուշական չէ, բայց բուշական ոգով ներշնչւած անդալուզական երգեր են, որոնցից պրոֆեսոր Մախադօ ի ԱլԷարեզ Սեւիլայում մի ժողովածու հրատարակեց ¹⁾:

Ըստ Վալլանի (*Vaillant*), Արեւելի բուշաները ունին մի քանի պատկերացնող և սիմբոլական պարեր, որ նոքա կրօնական տօների աւելիով ներկայացնում են, և նա զոցանից մէկը նկարագրում է, ալն է Խաչի պարը, որը տեղի է ունենում ի պատիւ քրիստոնէական Զատիկի: Բայց բոլոր բուշական տօներին, բոլոր («Կակաւա»)ներում նոցա պարերը ամեննին կրօնական բնաւորութիւն չեն կրում: Նոքա, որպէս ասեց Մոսկուպի պարողուհիների մասին, զարթնացնում են իրանց պարով միայն զգալարանական: Թէ անցեալում և թէ ներկայումս բուշաների աղջիկները հուշակած են որպէս պարողներ: Եւ որպէս աղջիկներ, նոքա զեռ 17 դարում Ֆրանսիայում չատ սիրւած էին: Իսպանիայում նոքա պարում են «զարանդէօ» և «չորոնգօ», Արեւելքում «բոմաիկա» կամ «տարանգա», որը նախն է թէ հնդկական բուդդիզմի և եգիպտական ալմենների ու զաւաղիների պարը:

Լեզուի մասին լեռն, բայց բուշաները ցոյց են տալիս ոգու մեծ սրութիւն և ոչ սովորական ճարպիկութիւն, միացած չատ կենդանի երեսակական ուժի հետ: Ունդարական ուսումնարաններում ընդունւածներից մի

²⁾ *Collección de Cantos flamencos, recogidos y anotados per Demofilo. Sevilla 1881.*

քանիսը մինչև անգամ ընդունակութիւն են ցոյց տուել աւելի բարձր ուսման համար: Բայց ընդհանրապէս ասած, հասունութեան նոքր չեն հասնում և միշտ ձգտում են դէպի իրանց նախկին կեանքը, իրանց խրճիթը:

VΠ

Լ ե զ ու ն:

Բուշաների լեզուի մասին ամենադանդաղան կարծիքների կալին մինչ անցիալ դարի վերջերքը, չը նպատ որ դեռ 1732 թ. ին Ռուդիդեր բուշերէնը համեմատեց նոր հնդկական բարբառների հետ: Մինչև անգամ մինչ մեր դարուս միջերքը հին կարծիքը իշխող էր, որ իւր թէ նոցա մէջ նմանութիւն չը կալ: Երկար ժամանակ դեռ ինդիւր կար, թէ արդեօք բուշաները մի որ և է լեզու ունին թէ ոչ, որովհետև շատերը ընդունում էին, որ բուշաները ոչ թէ իսկական լեզու, այլ մի զոդալին լեզու ունին, պալմանական լեզու, նման Խոալիալի լինգուէ ցերգա, գերմանական ռոտվելչ: Փրանսիացոյ լանգ փիլիսոփաներէն: Եւ կամ ընդունում էին, թէ նոցա լեզուն մի տեսակ կուտակումն է ուրիշ ազգերից վերցրած բառերի:

Բայց երբ կամաց կամաց դտան ազգակցութիւն բուշերէնի և հնդկական լեզուի մէջ, որպէս ամենից առաջ Ռուդիդերը առաւ, և շնորհիւ նրան, որ անգլիացիք (1773-ին) և պորտուգալացիք (1778-ին) մտցրին հնդկական քերականութիւններ, պարզեց, որ բուշերէնը մի իսկական լեզու է, հիմնւած հնդկական բարբառների վերայ: Գրեւմտեւ 1782 թ. ին առաջինը կարգի բերաւ բուշական քերականութեան և բառարանի տարրերը: Մեր դարու առաջին քսան տարիներում նպատեցին ինդիւր առաջնալուն Ռիսարդսոնի, Գրաբերգի Հեմդ-ի, Երւինի և Պլախմալերի ուսւածքները: 1827-ին Բիշոֆ հրատարակեց մի բուշերէն-գերմաներէն բառարան: 1832-ին հուշակաւոր Մեցցոֆանտի գտաւ բուշերէնի առանձին բնաւորութիւնը և կարեւորութիւնը, 1837-ին Բորրով թարգմանեց Ղուկասի աւետարանը Չիտանոնների բարբառով, որից երկու տարի առաջ Գրաֆ-Փունդեր էրֆուրում հրատարակեց բուշերէնի մի նախաշաւիղ, ուր նա հաստատեց, որ բուշերէնը, թէև նա ալ և ալ ազգերից բառեր է փոխ վերցրել, բայց իւր քերականական կազմին և առանձին բնաւորութեանը հաւատարիմ է մնացել: Հետևեալ տարիներում հրատարակեց արդէն քանիցս վերւած Պրեդարիի գիրքը. նաև սա պարունակում է մի համառոտութիւն և մի բառարան բուշերէնի: Գրան չաջորդեց Պոտտ'ի վերին աստիճանի հետաքրքրական աշխատասիրութիւնը ¹⁾, որը ապացուցեց ազգակցութիւնը բուշերէնի և ղենդի:

¹⁾ Pott, Die Zigeuner in Europa und Asien. Halle 1844 bis 45.

Կտրուի նկատում է, թէ որպէս շատ արդիւնաւէտ են եղել բոշաւերէնի ուսումնասիրութեան համար 1850—1870 թեականները: Այդ ժամանակաւ միջոցում ուսումնասիրեցին՝

Դիերկս և Բորքովոն—բասկերի բոշաւերէնը.

Բորքով—խաղանակաւ (շխտանոս) և անգլիական (Դիպուպս) և

Ջիբենրուրգի բոշաւերէնը:

Վալլան—բուսանական բոշաւերէնը.

Բժնալինդ—ռուսական բոշաւերէնը,

Սմարա—կրկին անգլիական բոշ.,

Կամպուլցանո—իսթմենից—խաղանակաւ,

Դորինո—պարսկական բոշաւերէնը,

Բուզգե - զերմանական բոշաւեր.

Նիւբուրգ—եգիպտական բոշաւերէնը:

Միննոն ժամանակ երկացին աւելի կատարեալ աշխատութիւններ, որպէս Ասիլի—Հալլէլում, Միտրովիչ—Պրազում, Լիբիւս և Սէ-Լալլըման-Լապպիգում և Ֆրիդրիխ Միլլեր՝ վիեննայում:

1870 թեականից մինչ ալժմ բոշաւերէն բառագրականութիւնը ահա-գին լառաջադիմութիւններ է արել. Բորքով, Սմարա և Կրոֆտոն աւելի երկու շատ լաւ բառարաններ անգլիական բոշաւերէնի (gipsy—dialect). Քլենդալէ աւելի մի բառարար բառարան իսպանական բոշաւերէնի. Պաուպատի հրատարակեց Վ. Պոլսում իւր ուսածքները չինգիանէնների մասին, որը մի առանձին արժէք ունի և Միկլովիչ վիեննայում հրատարակեց իւր անհամեմատելի աշխատութիւնները: Այդ միջոցին բոշաներին շարունակ ուսումնասիրեցին Ռենդարիայում՝ Բորքով, Հոլանդիայում՝ Գօէլէ, Ռու-մանիայում՝ Կոնստանտինոսիւս, Իսպանիայում՝ Դիերկս, Սլովակիայում՝ Կալինա, Անգլիայում՝ Չարլս Լիւանդ, Ջիբենրուրգում՝ Շէիկեր, Անգրկով-կասում՝ Պատկանեան: Վերջապէս երկաց ունդարական բոշաների մասին Աւստրիա-Ֆենդարական արքիդուքս Յովսէփի աշխատութիւնը ունդարա-կան բոշաների մասին և ալժմ ահա Կտրուի աշխատութիւնը, որի մէջ կան վիշտակաւ՝ զեռ ուրիշ նիւթեր բոշաւերէնի ուսումնասիրութեան մասին: Մեր վիշտակածները—ամենազլուորներն են:

Բոշաւական բարբառներից հին լիզուին ամենահաւատարիմ մնացած են Բալկանեան թերակղզուներ, Խաալիայներ և Վալիսիներ, միւսները շատ աւելի են վրիտ առած օտար բառեր, դարձածներ և ալէն, որպէս իսպա-նիայում, Անգլիայում:

Ըստ Կտրուի՝ Ներպայում հետազօտած բոշաւերէն բարբառները բաժանուում են 14 զլխաւոր տիպարների՝ 1) լուսական-տաճկական բոշա-ներ կամ չինգիանէ, 2) ռումանական, 3) ունդարական, 4) սլաւոնական, 5) զերմանական, 6) լեհական—լիտովական, 7) ռուսական, 8) ֆինական, 9) սկանդինաւական, 10) անգլո-սաքսոնական կամ ջիպուպս (gipsies), 11)

վելչական, 12) խալական, 13) բասկիական, 14) խապանական բոշաներ կամ Զխտանոս: Բացի այդ եւրոպականներից, իւր բարբառներով ամենահարուստներից մէկ են է նաև Ասիական բոշաների լեզուն, որը մինչ արժմ քիչ է ուսումնասիրւած: Աֆրիկայի և Ամերիկայի բոշաների բարբառները կամ քիչ կամ բոլորովին չեն ուսումնասիրւած:

Այդ բարբառների կազմելու մէջ անկասկած է, որ դեր են խաղացել նաև գաղտնի (յոդերի) լեզուները: Բայց չը նայած որ այդքան տարբեր տարրեր խառնել են այդ բարբառների մէջ, նոցա կազմը միևնույն է, իւր աղնութիւնով, Ասկուլի ասելով, նա քերականցում է անդամ պալիական լեզուն:

VIII

Բոշաների թւահամարը

Վերջացնում ենք այս խօսածը, մի կողմ թողնելով Կոլոչի'ի զրքի ալն գլուխները, որ վերաբերում են բոշաների բարբին, սովորութիւններին, նիստ ու կացին, ապրուստին, զբաղմունքներին, նոցա արեստներին, ամուսնութեան, թաղման սովորութիւններին և այլն, և մեր ընթերցողների առաջը դնելով Կոլոչիս'ի հետեւալ վիճակագրական ցուցակը բոշաների թւի մասին, Եւրոպայում, Նախագրուչացնելով սակալն, որ այլ թւերը միայն մօտաւորապէս պէտք է ճիշտ ընդունել՝

Յունաստան	19.000
Թիւրքիա	67.000
Բուլղարիա	50.000
Բոսնիա-Հերցեգովինա	18.000
Սերբիա	34.000
Մոնտենեգրո	500
Ռումանիա,	250.000
Աւստրիա-Ունգարիա՝	
Աւստրիա	16.000
Ունգարիա.	150.000
Ռուսաց կայսերութիւն՝	
Ռուսիա.	58.000
Լեհաստան.	15.000
Շեցիա և Նորեգիա	1.500
Գանեմարք և Հոլանդիա.	6.000
Գերմանիա.	2.000
Իտալիա.	32.000
Ֆրանսիա	2.000

Մեծ-Իրիտանիա	12.000
Իսպանիա	40.000
Հնացեալ Եւրոպան	15.000
	779.000

Նոյն աղբիւրից մենք իմանում ենք, որ առաջաւոր-Ասիայի նկատմամբ մօտաւորապէս չափերի են հետեւեալ տեղերի համար բռնաների թւի մասին՝

Անդրկովկաս	3.000
Ասիական Թուրքիա	67.000 ¹⁾
Պարսկաստան (1866-ին).	13.000
Հնդկաստան {	
Սիբիրիա	20.000 (?)
Աֆրիկա {	
Ամերիկա	166.000 (?)
Աւստրալիա {	

Դւիդո-Տուրինի կարծիքով, սակայն, բռնաների թիւը պէտք է 2 միլիոնից շատ պակաս չը լինի:

¹⁾ Սոցա մեծ մասը Փոքր-Ասիայումն են և Տաճկա-Հայաստանում: Այդ թիւը տալիս է Կոլսէի:

ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԵՒԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ

Յ. ՍԱՂԱԹԷԼԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն)

ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԵՒԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ:

Այժմ մենք անցնում ենք մեր յօդածի իսկական առարկային, որի վերաբերմամբ նախընթաց զլուխները անհրաժեշտ յառաջաբանութիւն էին: Մենք առաջ պէտք է աշխատենք համառօտ կերպով նկարագրել համայնքի կազմակերպութիւնը Երևանի նահանգում և ապա անցնել նորանում տիրապետող հողատիրական կարգերին, որովհետև ուսումնասիրել վերջինս անկախ առաջինից, դա միևնույն է թէ ուսումնասիրել հետևանքը անուշաղիւր լինելով դէպի պատճառը: Համայնական հողատիրութիւնը համայնական կազմակերպութեան յատկանիշներից ամենազլխաւորն է և վերջինս՝ ծագում է առաջինից: Ի միջի ալլոց դորան ապացոյց կայ և հայկական համայնքում: Մեր նկարագրելը համայնական կազմակերպութեան մենք նմանապէս անհրաժեշտաբար պէտք է ասենք ընդհանուր և պատմական տեղեկութիւնների հիման վերայ, որովհետև մեզ հետաքրքրող առարկան, ինչպէս առաջուց մի քանի անգամ նկատել ենք, ընդհանուր մարդկային հիմնարկութիւնն է, որի վերաբերմամբ այժմ զխտութիւնը ունի որոշ եզրակացութիւններ, որոնց օգնութեամբ միայն կարելի է հետազօտել և լուսարմանել նոյն երևոյթը մի դեռ. ևս չ'ուսումնասիրւած երկրում: Պատմական տեղեկութիւններ անհրաժեշտ են նորա

1) Տե՛ս «Մուրճ»-ի № 3 և 7:

համար, որ թէև համայնքը ընդհանուր մարդկային հիմնարկութիւն է, բայց իւր ձևերով, ընթացքով միշտ զտնւում է տեղական-ազգային գործիչների ազդեցութեան ներքոյ և դորա համար միշտ կրում է ազգային (национальный) կերպարանք:

Համայնքը Երևանի նահանգում, կամ առհասարակ է ասել հայկական համայնքը իւր կազմակերպութեան զլրատւոր հիմքով նոյնն է, ինչ որ է այդ հիմնարկութիւնը միւս ազգերում, որոնք ունին, կամ յայտնի է որ այն ունեցել են: Այն զլրատւոր սկզբունքը, որի վերայ նա հիմնւած է և որից բխում են նորա միւս յատկութիւնները, դա իրաւունքների և պարտականութիւնների հաւասարութեան սկզբունքն է: Այդ սկզբունքը համայնական կեանքում կայանում է նրանում, որ նա (համայնքը) աշխատում է իւր անդամներին զոյութեան կռում հաւասար պայմանների մէջ դնել: Բնութեան այն բարիքները, որոնցից կախւած է մարդու զոյութիւնը և որոնց պիտանիութիւնը կախւած է մարդուց, ինչպէս օրինակ հողը, ջուրը, անտառը, արօտը և բոլորը ինչ որ կայ նրանցում, համայնքը աշխատում է հաւասար չափով մատչելի անել իւր անդամներին, ինքը որոշելով այդ բարիքներից օգուելու չափը և ձևը: Այս առարկայի մի կողմն է. տալով իւր անդամներին հաւասար միջոցներ զոյութեան կռում, նա գնում է և նրանց վերայ հաւասար պարտականութիւններ, որոնցից խուսափել ոչ ոք չի կարող, եթէ չը ցանկանայ անգամ օգուել համայնական բարիքներից: Այս իրողութեան հաստատ ապացոյց կայ հայկական համայնքում, որի մասին խօսելու ենք յետոյ: Այն պարտականութիւնները, որ համայնքը գնում է իւր անդամների վերայ, նոյնչափ բարդ են, որքան նորա տւած բարիքները և ծագում են կամ համայնքի կարիքներից, ինչպէս օրինակ ջրանցքներ և ջրամբարտակներ կառուցանելը, համայնքի պաշտպանութիւնը և այլն, կամ տէրութեան կարիքներից, ինչպէս օրինակ հարկերը, տէրութեան պաշտպանութեան հետ կապւած պարտականութիւնները և այլն: Եւ ամենախորհրդաւորը այս ղէպքում այն է, որ այդ բարդ և հոյակապ հիմնարկութիւնը, որին կարելի է համեմատել տէրութեան հետ միայն, արտադրութիւն է մարդկային իմացական դործունէութեան, այլ ծագել է ժամանակի ընթացքում, օրդանաբար համանման ձևերից փոփոխւելով, որոնց մէջ ամենանշանաւոր տեղը

բռնում է տոհմային կազմակերպութիւնը, որի յատկանիշն է խաշնարածական կեանքը: Իրաւաբանութեան մէջ այդ վարդապետութիւնը, որը պատմական է անուանում և որը յաղթող հանդիսացաւ միւսների վերայ, իրաւաբանական ոչ մի երևոյթի մէջ չի կարող այնքան ապացոյցներ գտնել իրան ճշմարտութեան համար, որքան համայնքի ծագման և զոյութեան մէջ: Թէ որ աստիճանի համաձայն մարդկային պահանջներին և ոչ ի վնաս անհատական զարգացման իրազօրծում է համայնքը հաւասարութեան սկզբունքը, զորաւ ամենալաւ ապացոյցը նորա զոյութիւնն է դարերի ընթացքում: Այդ անփոխարինելի հիմնարկութեան օգտաւետութիւնը ճանաչած է այն պետութիւններից, որոնցում նա զոյութիւն ունի և նա այժմ դարձել է օրէնսդրութեան պաշտպանութեան առարկայ, ինչպէս օրինակ Ռուսաստանում, այդ համայնական կեանքի հայրենիքում, որի համայնքը— „Миръ“—ը համայնական կազմակերպութեան ամենանշանաւոր մոմենտներից մէկն է ներկայացնում, որին հայկական համայնքը շատ է մօտենում:

Մենք ասացինք, որ ներկայ հայկական համայնքի գլխաւոր յատկանիշը, ինչպէս իւրաքանչիւր համայնքի, իրաւունքների և պարտականութիւնների հաւասարութիւնն է: Բայց այդ սկզբունքը զանազան համայնքներում կամ միւսնոյն ազգի համայնքում զանազան ժամանակ հաւասար չափով չէ իրազօրծւում. այդ սկզբունքի տարածութեան չափով կարելի է որոշել համայնական զարգացման աստիճանակէտը:

Մարդկային հասարակութիւնների կեանքը սկսում է այդ սկզբունքի վերիշխանութիւնով. այդ ժամանակ բոլոր միջոցները, որոնցից կախած է մարդու զոյութիւնը, առանց բացառութեան հաւասար չափով է բաժանում համայնքը իւր անդամների մէջ, նոյն չափով բաժանում է և պարտականութիւնները: Այդ ժամանակ մինչև անգամ համայնքի սահմանում կատարւած ոճրազօրծութիւնների համար պատասխանատու է ինքը համայնքը: Համայնական այսպիսի կարգերը ժամանակակից են տոհմական կենցաղին և ծագում են վերջնիցս: Այդ ժամանակ մարդ ապրում է տոհմային համայնքի մէջ, որտեղ մասնաւոր սեպականութիւնը համարեալ բացակայ է: Մոնգոլական մի քանի ցեղերում ոչ թէ արօտատեղերը

միայն, այլ մինչև անգամ խալիւնները պատկանում են տոհմին, ցեղին: Հիւսիսային Ամերիկայի մի քանի ցեղերում, որտեղ որսորդութիւնով և ձկնորսութիւնով են ապրում, ոչ թէ միայն որսալու տեղերը, այլ և որսի գործիքներն անգամ պատկանում են համայնքին: Բայց հաւատարութեան այդ ծայրայեղ տիրապետութիւնը ժամանակի ընթացքում հասարակութիւնների զարգացման պատճառով, հանդիպում է թէպէտ հին, բայց արդէն զօրացած գործիչի (ֆակտոր) անհատականութեան, որը, քանդելով համայնքի տոհմային հիմքը, արենակցական խումբերը (համայնքները) դարձնում է զրացիական խումբեր և միևնոյն ժամանակ սկսում է ընդարձակել մասնաւոր սեպհականութեան ասպարէզը: Հասարակութիւնների զարգացումը չի լինում մի կողմից միայն. անհատականութիւնը անխուսափելի կերպով յաջորդում է մտաւոր և տնտեսական զարգացման. արդիւնաբերութիւնը ժամանակի ընթացքում, սկսում է մեծ կախում ունենալ աշխատանքի յատկութիւնից և նորա մի քանի տեսակները պահանջում են, բացի անմիջական աշխատանքից, նաև նախընթաց տարիների աշխատանք, ինչպէ՛ս օրինակ այգիները և առհասարակ ծառատունկերը:

Այդ դառնում է հիմնաքարը մասնաւոր սեպհականութեան, որը հետզհետեւ իւր ծաւալը ընդլայնում է: Միևնոյն ժամանակ տոհմային կենցաղի կորուստը անհրաժեշտ է դարձնում ազգային այնպիսի կազմակերպութիւն, ուր հարկաւոր է լինում իշխողների մի ամբողջ դասակարգ, որոնց գոյութեան համար համայնքները ստիպւած են լինում յատկացնել իրանց աշխատանքի և ստացւածքի մի մասը: Նրբ քայքայւում է տոհմը, այլ ևս իւրաքանչիւր անհատին չի պաշտպանում ամբողջ տոհմը և վրէժ խնդիր լինում նորա ֆնատի կամ կեանքի համար: Տոհմի այդ հովանաւորութիւնը իրան է յատկացնում մի նոր և զօրաւոր հիմնարկութիւն — տէրութիւնը (государство), որը իւր գոյութիւնը հաստատում է աւելի լայն հիմքի վերայ քան թէ տոհմը կամ ցեղը, միացնելով բոլոր տոհմերը, որոնք լեզուով և ծագումով մի են, այսինքն ամբողջ ազգը, կամ աւելի լաւ է ասել՝ ազգութեան կազմելու ընդունակ տարրերը: Տէրութիւնը իւր կոչումը իրագործելու համար — ներքին և արտաքին խաղաղութիւնը պահպանելու համար, կարիք է ունենում մի

դասակարգի, որի գոյութիւնը ստիպւած է լինում ապահովել հաս-
տատ միջոցներով: Տէրութիւնների ծագումը ժամանակակից է նա-
հապետական արդիւնաբերութեան, երբ ամեն մի արդիւնաբերող,
բացի իրանից, ուրիշ սպասող չունի, այդ պատճառով արդիւնքների
փոխանակումը կամ վաճառականութիւնը համարեայ բացակայ է,
հետեւաբար և վերջինիս գործիքը՝ փողը, — իբրեւ էկւիւալենտ
տնտեսական արժէքների: Այդ ժամանակ ապրուստի և հարստութեան
միացնակ աղբիւրը ներկայացնում է հողը և նորա արդիւնքները:
Հասկանալի է որ տէրութիւնը յսկամալից պիտի այդ աղբիւրից
վարձատրի իւր ծառայող դասակարգին: Նա տալիս է նրանց կամ
ուղղակի հող կամ պարտաւորացնում է համայնքներին իրանց ար-
դիւնաբերութեան յայտնի տոկոսը յատկացնել այդ դասակարգի ներ-
կայացուցիչներին, որոնց միջոցով նա կառավարում է երկիրը: Այս-
պիսով ծագում է կալաժատիրութիւնը, որը ժամանակի ընթաց-
քում ոչ թէ միայն կլանում է համայնքների հողային իրաւունք-
ները, այլ և նոյն իսկ զիւղացիների տէր է դառնում: Ծագում է
ճորտութիւնը:

Այդ վերեւ նկարագրւած պրոցեսը, որը յայտնի է պատմութեան
մէջ Ֆէօդալիզացեայ անունով, որը ազատ զիւղական համայնքները
վերջ ՚ի վերջոյ հասցնում է ճորտութեան, ընդհանուր երևոյթէ
բոլոր հնդկա-եւրոպական ազգերի մէջ, չնչին բացառութիւններով
միայն, ինչպէս օրինակ Զւիցերիան: Այս դէպքում բացառութիւն չի
կազմում իւրցեղակից եւրոպացի ազգերից և հայկական ազգը: Նրա-
նում համոզւելու համար, բաւական է միայն ուշադրութիւն դարձնել
այս առարկային վերաբերեալ հայոց պատմութեան մէջ պատահող
տերմիններին, ինչպէս օրինակ, իշխան, նախարար, ազատ ռաբի,
անազատ, — և այն գէրերին որ կատարումէին այդ կոչումները
կրողները: Բայց Ֆէօդալիզացեան այն աստիճանակէտում, որը մենք
պատահում ենք եւրոպացի ազգերի մէջ, չի ծագում միանգամից,
սկզբից մինչև այդ աստիճանը հասնելը, նրան հարկաւոր են շատ գա-
րեր: Սկսելով համայնքների իրաւունքների դեռ աննշան սահմա-
նափակումից, նա անընդհատ սակաւ առ սակաւ, շատ անգամ հա-

մարեայ անդգալի կերպով գրաւում է համայնքի ամեն նշանաւոր իրաւունքները, վերջապէս նորա բոլոր իրաւունքները և զօրանում է այն աստիճանի, որ ղուգընթացաբար հակումներ է ցոյց տալիս և շատ անգամ յաջողում է իրան յատկացնել և պետական իրաւունքներ և բաժանում է ազգը շատ թոյլ կապով կապած քաղաքական համարեայ անկախ մասերի: Իսկապէս կալածատիրութիւնը վերջին յատկութիւնը ունենալով միայն կրում է ֆէօդալիզմ անունը: Բայց ֆէօդալիզացիան այս կամ այն ազգի մէջ անընդհատ սահուն ճանապարհով չի ընթանում և միշտ չի յաջողում նրան իւր զարգացման վերջնակէտին հասնել, ինչպէս օրինակ Գերմանիայում էր: Նա շատ անգամ պատահում է զօրեղ խոչնդոտների, որոնք ընդհատում են նորա զարգացումը և երբեմն մինչև անգամ ոչնչացնում նորան: Ֆէօդալիզմը, թուլացնելով ազգը, քաղաքական անջատւած մասերի բաժանելով, նորան անընդունակ է դարձնում պաշտպանելուն, երբ նա ստիպւած է լինում ընդհարում ունենալ դեռ նահապետական ազգերի հետ, որոնք հեշտութեամբ, թէև կարճ ժամանակով խմբւում են մէկի առաջնորդութեան ներքոյ, ինչպէս օրինակ Եւրոպայի վերայ արշաւող բարբարոսները մեծ գաղթականութիւնից սկսած՝ հոնները, ալանները, ունգարները և թիւրքո-թաթարները, — կամ այն տեսակ ազգերի հետ, որոնց պետերին յաջողւել է յաղթել ֆէօդալներին: Երկու դէպքումն էլ յաղթւող ազգը, եթէ թշնամին ընդունում է նորա գոյութիւնը, իւր բոլոր կազմակերպութիւնով յարմարեցւում է յաղթողին: Եթէ վերջինս բարբարոս է, ֆէօդալիզմը ոչնչացնւում է, տեղի տալով իւր մանկական նախնական աստիճաններին. այս դէպքում միևնոյն երկրում սկսւում է կրկնութիւն միևնոյն հիմնարկութեան. — իսկ եթէ յաղթողը կուլտուրական ազգ է, ֆէօդալիզմը ենթարկւում է այն աստիճանի կրճատման, որ աստիճանի ենթարկել է նորան յաղթողը իւր երկրում: Առաջին տեսակի հետևանքը մենք տեսնում ենք, ինչպէս ասացինք, Եւրոպացիների կամ առհասարակ կուլտուրական ազգերի ընդհարումների ժամանակ բարբարոսների հետ, իսկ երկրորդ տեսակինը — Եւրոպացիների իրար մէջ: Ուրեմն այսպէս, ֆէօդալիզմը իւր կորստեան արմատները կրում է իւր մէջ. Թուլացնելով ազգը, զանազան քաղաքական մասերի բաժանելով, դարձնելով նորան հեշտ զոհ աշխարհակալների, զոհ է

դնում և ինքը: Այս դրութեանը և այս դերում մենք գտնում ենք հայկական Ֆէօդալիզմը իւր օրհասի ժամանակ: Թէ որ աստիճանի իրաւագոյնութեան էին հասել հայկական համայնքները Ֆէօդալիզմի միջոցով, հայ ազգի պատմութեան այժմեան դրութեամբ դժւար է վճռողաբար որոշել: Բայց միևնոյն պատմութիւնից պարզ կարելի է տեսնել, որ Ֆէօդալիզմը իւր միւս կողմից—ժողովրդի կամ նորա ներկայացուցչի՝ թաղաւորի պետական իրաւունքների յափշտակելում (ուզուրպացիա) հասել էր իւր զարդացման ծայրայեղ աստիճանին, որը ազգի գոյութեան համար չէր կարող անվտանգ մնալ: Երբ մահւան ոգին շնչում էր Հայաստանի վերայ, երբ նորա ճակատագիրը մօտեցել էր, հայ ժողովուրդը նմանում էր մի ողբերգական հերոսի, որի ձեռները և ոտները կաշկանդւած էին: Այդ կաշկանդողը հայկական Ֆէօդալիզմն էր:

Զընայելով, որ վտանգը վերաբերում էր ժողովրդի ոչ թէ միայն քաղաքական իրաւունքներին, այլ նոյն իսկ գոյութեանը, հետեաբար և Ֆէօդալներին, վերջիններս այնու ամենայնիւ անընդունակ գտնեցան գէթ իրանց պաշտպանութեան համար մի անալու, և միասին պատերազմի դաշտ տանելու այնպիսի մի պատերազմող և ընդունակ ժողովուրդ, որպիսին հայկականն էր: Եւ այնպիսի խառնիճազանձ և վայրենի հրոսակներ, որպիսին ներկայացնում էին թիւրքոթաթարները, որոնք, ինչպէս ասում է Կիւրակոս, անասուններին անգամ չէին խնայում, չը պատահեցին միացած հայ ժողովրդին, այլ գործ ունեցան նորա անջատւած մասերի հետ, որոնք առանձին առանձին իրանց նախարարների առաջնորդութեամբ ուզում էին պաշտպանել: Այդպիսով հայկական Ֆէօդալիզմը—աղնւականութիւնը կորստեան հասցրեց հայ ժողովուրդը. բայց այս անգամւայ հարւածը աւելի վտանգաւոր էր իրան Ֆէօդալիզմի համար, նա վերջացաւ վախճանով, թաղւելով իւր հայրենիքի փլատակների տակ, որի կորստեան ղլխաւոր պատճառներից մէկը ինքն էր, եթէ ոչ ամենաղլխաւորը: Հայ աղնւականութիւնը ի հարկէ կը շտապէր զլուխ խոնարհեցնել նոր տիրոջ առաջ, ինչպէս նախնիների, եթէ նրան մնային նորա արածութիւնները, բայց այս թշնամին բոլորովին արտասովոր թշնամի էր: Նա տիրած երկիրը գերադասում էր անապատ և արօտատեղի դարձնել: Նա չէր ընդունում հայ տարրի գոյութիւնը, հե-

տեարար և հայ ազնւականութեան, ուր մնաց թէ վերջինիս արտօնութիւնները: Այսպիսի աղետալի կերպով վերջացաւ հայ ազնւականութիւնը, համարեա ամբողջովին սրի ծարակ գնալով: Կոտորածից զերծ մնացածները կամ պիտի ուրանային իրանց կրօնը և ազգութիւնը և իրանց հայրենիքի թշնամիների շարքը անցնէին կամ թէ ռամիկ դասակարգի հետ հաւասարէին: Եւ այսօր մէկը չը կայ բազմութիւ հայ ազնւականներից, որոնց մէջ կային այնքան նշանաւոր տներ, ինչպէս Ամատունիների, Բագրատունիների, Մամիկոնեանների և այլն:

Հայ ազնւականութեան գոյութիւնը կազմում էին այն արտօնութիւնները, որոնք գոյացել էին դարերի ընթացքում՝ հայ համայնքների հողային, վարչական և անձնական իրաւունքների սահմանափակումից: Հայ ազնւականութեան վերջանալուց յետոյ այդ արտօնութիւնները ի՞նչ եղան, վերադարձեցան համայնքներին, թէ՞ թիւրքո-թաթարները համանման դասակարգով փոխարինեցին հայ ազնւականութիւնը: Իսկապէս ոչ այս, ոչ այն պատահեց: Լինելով կոլտուրական ամենաստոր աստիճանների վերայ, նոքա ապրում էին ցեղերով, որոնց պետերը (ցեղապետները) իրանց պահանջների թւով և յատկութիւնով չէին զանազանում ամբոխից, միայն աւելի շատ խաշիներ ունենալով: Անընդհատ պատերազմները, որոնց համար միայն կարծես նոքա ապրելիս լինէին, տալիս էին նրանց աւելի աւար, քան թէ այդ հարկաւոր էր նոցա ոչ բարդ պահանջների համար: Հողագործութեան արդիւնքների մէջ նոքա մեծ կարիք չունէին և այդ չնչին կարիքը նոքա հեշտութեամբ մատակարարում էին կամ լուծի կերպով՝ հպատակ իրաւագունի ժողովրդից, կամ թէ իրանց արդիւնաբերութեան հետ փոխարինում: Բացի անմիջական սպառումից հողագործական արդիւնքները ուրիշ արժէք չ'ունէին, որովհետեւ մեծ քաղաքները համարեայ բոլորը աւերեցան, ինչպէս օրինակ Անին, Մանազկերտը և այլն, որոնց աւերակներն են միայն մնացել, իբրեւ վիաներ մեր ազգի մրրկալից անցեալի: Իսկ արտաքին արտահանութիւն նոյնպէս չէր տեղի ունենալ, որովհետեւ բոլոր շրջակայ երկիրները նոյն վիճակին էին ենթարկւել, ինչ որ Հայաստանը: Իրանը, Միջագետքը, Փոքր-Ասիան նոյն դրութեան մէջն էին, ինչ որ մեր երկիրը: Ուրեմն հասկանալի է, որ հողը թիւրքո-թաթարների աւքում, եթէ

մի որ և իցէ նշանակութիւն ունէր, այն էլ միայն իբր արօտատեղի, իսկ վերջինիցս ունէին այնքան, որքան կամենում էին, կարող էին ընդարձակել, կոտորելով բնակիչներին: Հետեւաբար նոքա կալւածատիրութեան հաստատելու առ այժմ կարիք չունէին: Չ'ունենալով համանման տարր, նոքա, ոչնչացնելով հայկական ազնւականութիւնը, նորան չը փոխարինեցին: Ուրեմն վերադարձա՞ն հայկական համայնքներին նրանցից զրաւած իրաւունքները: Պատասխանը այս դէպքումն էլ բացասական է և պատճառը պարզ է: Համայնքների ոչ թէ միայն իրաւունքները, որոնք դարձել էին հայկական ազնւականութեան արտօնութիւնը, նրանց չը վերադարձեցան. այլ նոցա բոլոր մնացած իրաւունքները զաղարեցին գոյութիւն ունենալուց: Համայնքների ոչ թէ միայն հողային իրաւունքները, այլ բոլոր ստացւածները, նոյն իսկ նորա անդամների կեանքը, ընտանիքը, դարձան նոր տիրապետողների կամակայութեան առարկայ: Այդ իրաւունքները գոյութիւն ունէին մինչև այն ժամանակ, երբ թշնամին կարիք չունէր զիւլել նրանց: Կարճ այսպէս կարելի է որոշել իրերի դրութիւնը Հայաստանում թիւրքո-թաթարների արշաւանքներից յետոյ. — հայկական տարրի բոլոր ստացւածները, իրաւունքները, նոյն իսկ անհատների կեանքը մնում էր նրան այն չափով, որքան այդ պէտք չէր տիրապետողներին: Այդ հարստահարութիւնը նորա վերաբերմամբ կատարում էր ամբողջ տիրապետող տարրը զլխաւոր ամիրայից, խանից սկսած մինչև փոքրերը և մինչև տիրապետող տարրի բոլոր անդամները: Համոզելու համար, որ իրերի դրութիւնը այսպէս էր չաստանում թիւրքո-թաթարների արշաւանքներից յետոյ, բաւական է կարդալ այդ անցքերին ժամանակակից պատմագիրներին, որոնք ողբացին իրանց հայրենիքի կորուստը: Այս տեսակ դրութեան հետքեր այժմ լիովին կարելի է գտնել Տաճկաստանում: Մինչև մեր օրերը այդ երկրի քուրդ խաշնարած ցեղերը, որոնք միշտ յաղթողի կողմը անցնելով, մասնակից են նորա աւարին, ձմեռւայ պատրաստութիւն չէին տեսնում թէ իրանց և թէ խաշինների համար: Այլ ձմեռը գալուս նոքա գնում էին հայ զիւղերը և տեղաւորւում հայերի տներում, ապրում վերջիններիս հաշուով իրանց խաշիններով մինչև գարունը, ապա նորից գնում թափառելու լեռները, նորից սկսելով իրանց սիրած գործը՝ աւաղակութիւնը: Բայց ինչպէս առաջուց նկա-

տել էինք, անարխիան Հայաստանում ժամանակի ընթացքում ենթարկեց փոփոխութեան դէպի լաւը, երբ այդ հակաքաղաքակրթութեան տարրը երկու պետութիւնների լուծեց՝ Օսմանեան և Պարսկան: Պարսկական այստեղ ի հարկէ լոկանուն միայն պէտք է հասկանալ. այս պետութիւնը սկզբում նոյնպէս զուտ թիւրքա-թաթարական էր, ինչպէս Օսմանեանը: Բայց վերջ ի վերջոյ պարսկական հանձարը և կուլտուրան յաղթեց և այժմ իշխող տարրը պարսկականն է: Այդ պետութիւնների ծագումից յետոյ, որոնք շարունակ մեծ պատերազմների մէջ էին, հետեւաբար մեծ կարիք պիտի ունենային հողագործական արդիւնքների իրանց զօրքերի և վարչութիւնների համար, հողագործ դասակարգը, թէպէտ շատ դանդաղ կերպով, այդ պետութիւնների հողատարութեան առարկայ դարձաւ: Ընդհանուր անգուսպ հարստահարութիւնը փոխարինեց աւելի տանելի դրութեան—ծանր հարկերի, որոնց մատակարարելուց յետոյ հողագործին հաղիւ մնում էր այնքան, որ նորա զոյութիւնը հնարաւոր լինէր: Այդ ժամանականից համայնքների կազմակերպութեան մէջ նոր փոփոխութիւններ մտան, որոնք կազմում են հիմքը և անցեալը ներկայ համայնական կազմակերպութեան:

(Կը շարունակւի)

ՀՈՍԱՆՔՆԵՐ ԱՅԺՄԵԱՅ ԲՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՖԻԼՈՍՈՓԱՅՈՒ- ԹԵԱՆ ՄԷՋ

Ա. ԲԱՐԵԼԵԱՆԻ

Ես կարծում եմ, թէ «Մուրճ» ամսագրի մանաւանդ ամենահարցասէր մասին դո՛ւնակութիւն պատճառած կը լինեմ, մի ամիտի չօղածում ներկայացնելով նորա առջև ալն բոլոր ուղղութիւնները, որոնք աչժմ գոյութիւն ունին զիտութեան մէջ՝ բնական երևոյթների բացատրութեան համար, օգտւելով վերելի վերնագիրը կրող պր. Կեօնիզի մի չօղածից, որ հրատարակեց նորերումս գերմաներէն լեզուով: Այս ասելով ես մանաւանդ ի նկատի ունիմ ալն բոլորովին բացառիկ հետաքրքրութիւնը, որով թէ պատանեկական և թէ մանաւանդ երիտասարդական հասարակութիւնը կրում է դէպի բնագիտական ֆիլոսոֆալութեան սխտեմները: Նկարագրութեան կարօտ չէ, թէ ինչ ազահութեամբ, ներեցէք ասելս, ինձ կատաղի ոգևորութեամբ, կարդացել են ամեն մէկը իւր ժամանակ և կամ բոլորն էլ միաժամանակ Օգիւստ Կոնտի, Բիւխների, Մալեշօտի, Գարւիճի, Հեկկելի, Կարլ Ֆոդտի, Հարտմանի և շատ ուրիշների գրածները: Ամեն մի նոր գիրք, որ իւր հետ բերել է մի որ և է նոր բացատրութիւն բնական երևոյթների սկզբնապատճառի մասին,—նոյն ալ գիրքը կամ նորա հեղինակի աշխարհայեցողութիւնը առհասարակ տեղ է բռնել թէ եւրոպական, թէ ռուսական և թէ զորա հետ նաև հայկական մանաւանդ համալսարանական երիտասարդութեան կեանքի ընթացքի մէջ: Բնագիտական ֆիլոսոֆալութեան հետ միասին՝ հասուցանող մատաղ սերնդի ուշքն ու միտքը զրաւող գիտութիւններից պէտք է, ի հարկէ, լինել քաղաքա-տնտեսական և սոցիալական գիտութիւնները, որոնք աչնքան և աչնքան սիրւած առարկաներ են թէ մասնագիտութեան և թէ ընթերցանութեան և ուսումնասիրութեան ներկածների համար, և ոչ միայն համալսարանական շրջաններում, ալ և նոյն իսկ գաւառական երիտասարդութեան և առհասարակ ինտելլիգենցիայի շրջաններում, ուր ալ գտնի:

տակութեան համեմատ չը կան համապատասխան միջոցներ հեղինակների գաղափարներին մօտ ծանօթանալու համար:

Համարձակ կարելի է ասել, որ, քաղաքակրթած ազգերի իրար չափորոշող սերունդները, անցեալ և մանաւանդ ներկայ դարում, դտնել են բնադիտական ֆիլոսոֆալութեան և սոցիալական գիտութիւնների մէջ տիրապետող հոսանքների հզոր ազդեցութեան ներքոյ և որ ալը երկու գիտութիւնները որոշել են ամեն մի սերունդի աշխարհայեցողութիւնը, դորա հետ նաև նոցա՝ մէկ կողմից ողու ուղղութիւնը, միւս կողմից՝ հասարակական գործունէութեան բնաւորութիւնը:

Եւ ալն, ինչ ես ասում եմ ալստեղ, ալը իւր վերաջ տեսել է և փորձել մեղնից ամեն մէկը, որ անց է կացել մեր աշխուս զպրոցներով սկսած միջնակարգից մինչ բարձրագոյնը: Եւ որ բնադիտական ֆիլոսոֆալութեան և սոցիալական գիտութիւնների մէջ երևան եկած և շարունակ չալտնող հոսանքները մեծ տեղ պէտք է բունեն մեր նորարողող երիտասարդութեան կաղմելու և նորագոյն գրականութեան զարգանալու, դորա հետ նաև հալկական աշխ գոլութիւն ունեցող խմբերի և կուսակցութիւնների ստեղծելու պատմութեան և գործունէութեան մէջ,—ալը մի կէտ է, որ կարող էր խոյս տալ մեր «երիտասարդութիւնը» առաջին անգամ ուսումնասիրող Բաֆֆիլից, բալց որին անշուշտ իւր տեղը կը տալ մեր գրականութեան և հասարակութեան ապագալ պատմաբանը:

Անցնենք, սակալն, բուն խնդրին: Բնադիտական ֆիլոսոֆալութեան մասին մանաւանդ վատ գաղափար ունէին ճիշդ հետաղոտողները, նոքա, որոնք ֆիլոսոֆալութիւնից ոչինչ չէին ուղում լսել, ալը խօսքի հետ կապելով լիշողութիւն ֆիլոսոֆալական շրջաններում արդէն վաղուց մոռացւած գերմանական իղէալիզմի ջանքերի մասին, որոնցով ուղում էին բնութեան բոլոր երևոլթները զուտ գաղափարական, ալսպէս կոչւած՝ դիալեքտիքական ճանապարհով բացատրել: Ֆիլոսոֆալութիւն խօսքի հետ կապելով մի ալըպիսի գաղափար, փաստերի վերալ հիմնող բնագէտները իւր ժամանակին պատերաղմ մղեցին ալը անունի դէմ: Կարլ Ֆողա, Բիւխեներ և ուրիշներ, որոնք մանաւանդ չալտնի են իրանց ալը բանակուով, կարելի է ասել զուր կերպով ալըքան վրղուլեցին, որովհետև ալթմ բնագէտների մեծարոլն մասը հալտել է ալը խօսքի հետ: Անղլիացիք ասում են natural philosophy և դորանով նոքա հասկանում են ուղղակի՝ գիտութիւն բնութեան մասին: Մինչդեռ գերմանացիք մանաւանդ առաջ ջուկում էին զուտ փորձնականը և ճիշղը՝ լոկ գաղափարականից և սղիկուլատիւից: Ալթմ ալը խտրութիւնը ալը ես առաջւալ նման չի անում, որովհետև մի՛ խօսքիս խիստ իմաստով՝ գ ու տ փորձնական (էմպիրիկական) գիտութիւն չը կալ և չի կարող լինել: Ուլ փորձնական (էմպիրիկական) հետաղոտութեան

մեթոդների հետ քիչ ու շատ ծանօթ է, նա գիտէ, որ ալգալիսի հետադատութիւն չի կատարուում և չի կարող կատարուել առանց մի քանի աքսիոմական ենթադրութիւնների, իսկ աքսիոմական են կոչուում այն ենթադրութիւնները (հիպոթեզ), որոնք չեն բղխում փորձից, այլ ստիպւած ընդունում ենք իբր ճիշդ, թէև ապացուցել անկարելի է: Բնական գիտութիւնների մէջ, որպէս Հելմհոլցը այնքան հիանալի կերպով ցոյց է տւել, ամեն մի փորձի (էքսպերիմէնտ) գլխաւոր հիմունքը կազմում է այս աքսիոմը, թէ երևոյթների շատ անգամ առ երևոյթ անկանոն ընթացքի մասնաւորութիւնները իրարից կախումն ունեն: Այդ այն է, որ կոչուում է պատճառի սկզբունք և կամ, որպէս բոլոր եւրոպական լեզուներում կոչուում է՝ կառուցալարինցիալ (causa=պատճառ): Արդ, բնական գիտութիւնը, ունենալով իբր հիմունք մի ալգալիսի աքսիոմ, չի կարող այդ լսնդրով չը զրադւել. իսկ ալգալիսի զբաղմունք տանում է դէպի ֆիլոսոֆալոթեան ճանապարհը:

Միմիայն երբ մի աշխարհահայեցողութիւն, ֆիլոսոֆալոթիւն՝ հակառակ բաներ է պնդում, քան ինչ փորձնական հետազոտութիւնը ցոյց է տալիս, ուրեմն երբ նա հաշիւ չի առնում փորձով հաստատուած ճշմարտութիւնը,—այն ժամանակ միայն բնական գիտութիւն և բնագիտական ֆիլոսոֆալոթիւն իրար հակառակ դադափարներ կը լինեն: Խօսելով բնագիտական ֆիլոսոֆալոթեան հոսանքների մասին, մենք ուղում ենք խօսել այն ուղղութիւնների մասին, որոնք չալտնւել են երևոյթների սկզբնապատճառների բացատրութեան նկատմամբ: Եւ որ այդ մասին ոչ մէկ՝ ալ զանազան ուղղութիւններ կան, այդ ամենալաւ ապացոյց է, որ նոյն իսկ փաստերը այնքան պարզ չեն, որ ամենքը միատեսակ ըմբռնեն և որ այն, ինչ մենք փաստ ենք անուանում, նորա ինչ լինելը մասամբ կախած է մտածելու եղանակից:

Որպէս իշխող և ամենանշանաւոր բնագիտներից մինչ ալժմ պաշտպանած բնագիտական փիլոսոֆալական հալեացք կարելի է վիշել մեքենաչական ատոմալին թեօրիան: Այդ թեօրիալի գլխաւոր իմաստը, ինչպէս չալտնի է, այն է, որ նա ընդունում է թէ բնութեան մէջ ինչ որ կատարուում է, ոչ ալ ինչ է, եթէ ոչ չարժողութեան պրոցեսներ, ալոինքն բոլոր առերևոյթ չատկուած փոփոխութիւնները միայն երևում են ալգալէս, բայց որ իսկապէս չատկութիւնները չեն փոխւում, ալ էլեմենտների դասաւորութիւնն է փոխւում, էլեմենտներ, որոնք իրանք անփոփոխ են մնում:

Որպէս անփոփոխ և երևոյթների զանազանակերպ խաղերը արտադրող էլեմենտներ՝ նկատուում են ատոմները, որոնց գլխաւոր չալոթիւնը այն է, որ նորա ներկալացնում են մի որոշ մասսա և ընդունակութիւն ուրիշ իրանց նման ատոմներին չարժողութիւն հաղորդել: «Բնութիւն ճանաչելը», ասում է Բերլինի պրօֆեսոր ֆիլլիօլոգ Դիւ Բուա-Բէյժօն (Du

Bois-Reymond), «ճշանակում է մարմնական աշխարհի փոփոխութիւնները բացատրել ատոմների շարժումներով, որոնք նոցա՝ ժամանակից անկախ ուժերով արտադրում են, որ նոյնն է թէ բնութեան երևութները ատոմների մեխանիկայի վերածել¹⁾»:

Արդ, եթէ բոլոր ալն բնական երևութները, որոնք որ և է ֆիզիքական կողմ ունին (և ալդ ունին բոլորը), բղխում են ատոմների դասաւորութեան փոփոխութիւններից, ուրեմն պէտք է որ կարելի լինէր ֆորմուլների մի սխեմէմ ստեղծել, որով բոլոր բնական եղելութիւնների ընթացքը առաջուց կարելի կը լինի հաշուել: Բայց ալդ մի իդէալ է, որին բնութեան մեխանիքական թեորիան ոչ միայն չի հասել և, մաթեմատիքական հիմունքներով՝ երազային է, ալ դեռ խնդիր է, թէ որքան ալդ ատոմական (կամ մեխանիքական) թեորիան ճիշտ է, որովհետև նորա դէմ կան չափոնւած ամենալուրջ կասկածներ, որոնցից կարևորագոյնները մենք կը շուսիենք ալստեղ:

Թէև բնական գիտութեան զանազան մասերի համար ալս ենթադրութիւնը, թէ մարմինները ատոմներից են բաղկացած՝ շատ օգտակար ծառայութիւններ է արած, բայց մինչև ալժամ անկարելի է եղած ատոմի զաւարտարը վերջնական կերպով որոշել, եթէ միայն ատոմ ասելով հասկանանք ամենասկզբնական մասնիկը կամ իսկական վերջին անբաժանելի իրը: Ֆիզիքոսի համար ամենավերջին էլեմենտները մոլեկուլներն են: Բայց քիմիկոսը իրան ստիպւած է տեսել ալդ մոլեկուլները ատոմների բաժանել, որով բիմիկոսը կարողանում է բացատրել քիմիական երևութները: Բայց ալժամ երևութներ կան, որոնց բացատրութեան համար ատոմային բաժանմունքը բաւարարութիւն չի զաւրտ, որովհետև չափոնի փաստերը ջերմութեան վերաբերակ ենթադրել են տալիս, որ քիմիական ատոմները պէտք է ընդունել որպէս աւելի ևս փոքրիկ մասնիկների գրուպպաներ: Զերմութիւնը ալժամ բացատրում է մեխանիքական թեորիայով, որը ընդունում է գազերի սկզբնամասնիկները իբր առաձգական, ուրեմն նա ընդունում է ալդ մասնիկները իբր ընդարձակւած, մինչդեռ ֆիզիքայի միւս բաժիններում նկատւած են մարմինների էլեմենտները որպէս տարածւելու կամ ընդարձակւելու անընդունակ կէտեր կամ որպէս ոչ ժի կենտրոններ: Նոյնպէս ցալժամ հաստատ չէ, թէ ալդ էլեմենտները իրար խփելով են իրար վերալ աղղում, թէ գուցէ հեռաւորութեան վերալ էլ իրար քաշում են կամ իրար վտաւում: Մէկերին ալդ «ներդործութիւնը հեռաւորութեան վերալ» անհասկանալի է, որովհետև նա չի կարողանում ընդունել որ մի մարմին, չեղած տեղից, կարող է ներդործել, մինչդեռ միւսները չալտնում են, թէ իրար

¹⁾ Naturerkennen ist Zurückführen der Veränderungen in der Körperwelt auf Bewegungen von Atomen, die durch deren von der Zeit unabhängige Kräfte bewirkt werden, oder Auflösung der Naturvorgänge in Mechanik der Atome.

հետ չվեւելը ամեննին գոյութիւն չ'ունի, քանի որ միեւնոյն կէտում չեն կարող երկու մասնիկներ լինել: Կարձ ասած, ատոմի գաղափարը դեռ ևս միանգամայն անորոշ է և աստանդոզ:

Յիշատակենք սակայն և այս, որ ճորերումս փորձ են անում միա-
նիքական աշխարհայեցողութեան սկզբունքը պահպանել, իսկ «նիւթի
ատոմիստական կաղմը» դէն զցել: Հելմհոլցի հետազոտութեան հիման
վերաջ շարժումների մասին միատեսակ իրար ճնշելու անընդունակ
հեղուկների մէջ՝ Թոմսոնը միտք չղացաւ՝ մարմնալին աշխարհի սուբս-
տրաաը իբր մի՝ որոշ ատոմութիւններով օժտւած շարունակող մեղիում
նկատել, որի մէջ ալն, ինչ ատոմ են անուանում, միայն շարժողութեան
ձևեր են: Բաց զորա դէմ արդէն ալն կարելի է ասել, որ մի միատեսակ
և անսահման մեղիումի մէջ շարժողութեան գաղափարը կորցնում է ամեն
մի նշանակութիւն, քանի որ մի շարժողութիւն կարելի է կրակակալ մի-
միայն, երբ նիւթական կէտեր կամ ուղղակի ասած՝ նիւթ կալ:

Աւելի ևս կասկածներ է լարուցանում մեխանիքական թեօրիան, երբ
չաջորդական կերպով մեխանիքական սկզբունքները ուղղում ենք օրգանա-
կան աշխարհի վերաջ անցկացնել: Եթէ բնութեան բոլոր երևութները ա-
տոմների մեխանիքայի վերաջ են հիմնւած, պէտք է որ դորանից բացառու-
թիւն չը կազմէ նաև օրգանական կեանքը: Եւ իրօք, ֆիզիօլոգիայի ամենանշա-
նաւոր ներկայացուցիչները, սկսած ֆրանսիացի Կլօդ Բերնարից (Claude
Bernard), իրանց պաշտօնն են համարել, նաև կեանքի երևուցութեան բոլոր
իրանց ամբողջ ծաւալով ֆիզիքական—քիմիական պրոցեսների, ուրեմն
միջապէս ատոմների մեխանիքայի վերաջ հիմնել: Բաց զորանով արդէն
նաև հոգեկան կեանքը անխուսափելի կերպով կը կապակցւի մեխա-
նիքական օրէնքներով կատարուող բնական երևուցութեան հետ և
ուրեմն բոլոր մեր գործողութիւնները պէտք է երևան իբր որոշ-
ւած ֆիզիքական պատճառներով, ալնպէս որ ներքին շարժառիթ-
ները ալք ֆիզիքական պատճառների կշտին ոչինչ նշանակութիւն չեն
կարող ունենալ:

Ալք բանի նկատմամբ ամենից առաջ նշանաւոր է օրէնքը էներ-
գիան պահպանելու մասին: Գործողութիւնը ենթադրում է էներգիա
(որոշ ուժ): Իսկ որտեղից է ծագում էներգիան: Պատասխան—էներգիան
ամբարւած է ջրերի (մուսկուլ) մէջ, և ուղեղից առած զրդումով նա նոյն
ձևով աղատուում է կամ լուծւում է բոլորովին ալնպէս, ինչպէս շողեմեքենան
գործունէութեան մէջ է գցւում իւր կառավարչից: Բաց ալք զրդումը
նշանակում է կրկին մի, թէկուզ որքան էլ լինի փոքր, աշխատանք:
Ճանք, ուժ, ֆիզիքական էներգիայի սպառումն, որ չի կարող կատարել
առանց ֆիզիքական պատճառի: Կարձ ասած, աներևակալելի է, որ ուղեղի
որ և է կէտում (կամք) ասած բանը իբր ֆիզիքական պատճառ գործու-

նեութեան մէջ դնէ մարմնալին մեքենան, թէ չէ պէտք էր ընդունել, որ հոգեկան էներգիան ոչնչից ստեղծւեց: Բոլոր փորձերը ¹⁾ որ արւած են այդ եզրակացութեան ճշդումից ազատելու համար, ապարդիւն են անցել: Պէտք է նկատած, որ էներգիա այստեղ նուաճանչան է շարժողութեան հետ. պարզ է ուրեմն, որ շարժողութեան ոչ մեծութիւնը և ոչ ուղղութիւնը չեն կարող փոխել ալլ բան ֆիզիքական պատճառներով:

Այսպիսի աշխարհակցողութեան մօտ չի կարող լի հարկէ խօսք լինել կամքի ազատութեան մասին, քանի որ մեխանիքական հակացքի համեմատ՝ ողեկան կեանքը մի միանգամայն անգործոն երևութ է և արտափալումն է ֆիզիքական կեանքի: Նթէ բոլորը, ինչ կատարուում է, մի արդիւնք է նիւթական էլեմենտների (տարրերի) փոխադարձ չարաբերութիւնների, ուրեմն իրերի ընթացքը ոչնչով չի փոխւիլ, եթէ այն ինչ անուանում ենք զգացողութիւն, մտածողութիւն և կամք՝ բոլորովին աշխարհից անկախացած երևակալենք և այս պէտք է բնութեան մէջ մի աւելորդութիւն երևար, որ նա հոգեբանական գրութիւնները կապել է ուղեղի մէջ ֆիզիոլոգիական պրոցեսների հետ: Պարզ է, որ մեխանիքական թեօրիան աչնպէս, ինչպէս մենք վերը բացատրեցինք, բաւարար կերպով չի պատասխանում այդ հարցերին. նա դժարութիւններ է չարուցանում ողեկան կեանքը պարզարանելու նկատմամբ:

Ահա, այդ դժարութիւններն են, որ աշխատում էր բառնալ աչնպէս կոչւած «մոնիստական» ուղղութիւնը, բալց անլաջող կերպով: Նուաբէ, Հեկէլ և ուրիշները քարոզեցին, թէ զգալու ընդունակութիւնը պէտք է ընդունել իրր ատոմների սկզբնական չափութիւններից մէկը, այսինքն, որ մարմնալին աշխարհի էլեմենտները երբէք և ոչ մի տեղ չեն «մուծած նիւթ», ալ առանց բացառութեան նոքա կենդանի են, այսինքն թէ նոցա արտաքին, մեխանիքական փոխադարձ ներգործութիւնների հետ կապւած են ներքին հոգեկան գրութիւններ, որոնցից զարգանում է հոգեկան կեանք, երբ ատոմները որոշ դասաւորութեամբ են իրար հետ կապւած (օրինակ, աչնպիսի դասաւորութեամբ, ինչպիսին կալ կենդանիների ուղեղի մէջ):

Նման հալեացք մենք գտնում ենք նաև Ֆեխների և Յօլմերի մօտ: Բալց այդ մարդկանցից և ոչ մէկը չը կարողացաւ ցոյց տալ, թէ ինչպէս իրարից բաժան ատոմների մէջ խաղացող հոգեկան գրութիւնները կարող են միանալ՝ մի ընդհանուր հոգեկան կեանք արտադրելու համար:

Պարզ է, որ քանի որ ատոմիստական կամ մեխանիքական թեօրիան դեռ ևս չի կարողանում մեղ բացատրել բոլոր՝ բնական երևութները, նա ուրեմն դեռ ևս կրում է ֆիլոսոֆիական-ենթադրական կամ սոյնիւլա-

¹⁾ Յիշատակենք միայն Նուաբէի (Noiré) փորձերը՝ նոքա «Doppelnatur der Causalität» գրքում և Բուսինէի (Boussinesq) փորձերը (տես Compte rendu de l'Académie des sciences morales 1878 թ.), որի դասողութիւնները չափազանց սրամիտ են:

տիւ բնաւորութիւն: Չը նպած դորան, սակայն, գիտութիւնը այդ թեօրեան պինդ պահում է: Հարցը սա է, թէ ինչ է դորա պատճառը, ինչ տրամաբանական հիմունքներ այդ թեօրեան ստեղծեցին և ինչու գիտնականները մեծ հաւատով են վերաբերում դէպի նա:

Այդ նորանից է, որ նա՝ փորձից քաղած փաստերի բացատրութեան համար մեծ բաւարարութիւն է տալիս: Այդ թեօրեալով է միայն հասկանալի դառնում, թէ ինչու զանազան նիւթեր իրար հետ քիմիապէս միանում են միմիայն որոշ ծանրութեան կամ քաշի չարարելութիւններով (օրինակ, ջրի մէջ՝ մի քաշ ջրածնի հետ միանում են միայն երկու քաշ թթւածին և ալլը): Այդ կարելի է ըմբռնել միայն, երբ ընդունենք որ նորա ատոմները զոյգ-զոյգ կամ առհասարակ որոշ քանակութեամբ են երևան գալիս: Այդ թեօրեալով է, որ մենք կարողանում ենք ըմբռնել լոյսի ճառագայթի շեղումը չափնի դէպքերում և ալլը: Առհասարակ մենք կարողանում ենք բնութեան մի երևոյթ միայն աչքեանով հասկանալ, որքան մենք կարողանում ենք այդ երևոյթը վերածել մաթեմատիքական—մեխանիքական չարարելութիւններու: Իսկ դորա համար անհրաժեշտ է, որ չատկուծիւն ասած բանը ընդունենք իբր քանակութիւնների չարարելութիւններ, այսինքն պէտք է ընդունենք, որ մի երևոյթ, մի իր փոխեց, որովհետև նորա ատոմների չարաբերութիւնները փոխեցին, օրինակ, նոքա իրարից հեռացան, կամ աւելի մօտեցան կամ ատոմների դասաւորութիւնը փոխեց և ալլը:

Ահա ինչու գիտնական մտածողութիւնը մեզ ստիպում է երևոյթները ըմբռնել և բացատրել մեխանիքական կերպով: Բայց, ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, մեծ դժուարութիւնների ենք հանդիպում այդ ճանապարհի վերայ: Ահա, հենց այդ դժուարութիւններն են և ալլը անկարելիութիւնը երևոյթների սկզբնապատճառները պարզ ըմբռնել, այս հարցին տեղիք սուեց, թէ արդեօք որքան հեռու կարող ենք գնալ այդ ճանապարհով և առհասարակ որքան արդարացի է մեր պահանջը՝ փաստերը ըմբռնել: Եւ ահա քանի գնաց այնքան աւելի ձայներ լուեցին, որոնք սկզբունքով հերքում էին այդ տեղեկեցիան, որը նոքա չափաբարեցին որպէս անիրագործելի: Առաջին անգամ այդ մտքով իւր ձայնը բարձրացրեց Փրանսիացի ֆիլոսոֆայ Օգիւստ Կոմտ (Auguste Comte) դեռ քառասնական թւականներին, հիմնադիրը այն շկոլալի, որ նորա որոշմամբ կոչւում է դրական (սոցիալիստ): Նորա հետևողները կոչւում են պոզիտիւլիստներ, իսկ նորա ուղղութիւնը կամ դպրոցը կոչւում է պոզիտիւլիզմ:

Ըստ պոզիտիւլիզմի, բոլորը, ինչ կարող է անել դիտուելիւնը, այն է, որ նա մասնաւոր երևոյթները պէտք է հիմնէ ընդհանուր օրէնքների վերայ, այս վերջիններն էլ դուրս ևս առաւել ընդհանուր օրէնքների վերայ և ալլը, բայց որ ամենաբարձր, ամենաընդհանուր օրէնքները գիտութեան կողմից անհրաժեշտ կերպով պէտք է մնան չը բացատրւած և

ըմբռնած: Նիւտոնը մեր պլանետային տիասէմի բոլոր երևութները բացատրեց մի ընդհանուր օրէնքով, որ է մարմինների ձգողութեան (գրաւիտացիայի) զօրութիւնը: Նա մաթեմատիքապէս դուրս բերեց, թէ ինչ կերպով մարմինները իրար ձգտում են: Բայց թէ ինչու աչդ օրէնքը աչդպէս է՝ դրան պատասխանել անկարելի է: Յետոյ՝ եթէ մեխանիքական գործողութեան օրէնքը մենք մանաւանդ ըմբռնելի ենք գտնում, և աչդ պատճառով բոլոր երևութները դուրս վերաջ ենք ուղղում հիմնել—աչդ միայն թւում է մեզ աչդպէս, որովհետև, օրինակ, չիտումով շարժողութիւն հաղորդելը մի նոյնքան անհասկանալի փաստ է, որպէս մի որ և է սւրիշ ֆիզիքական երևութ, և միայն ամեն օր աչդ ասելով ու սովորելով՝ մենք կարծում ենք թէ աչդ մեզ համար աւելի հասկանալի է: Բայց դորանից բնական երևութների մեխանիքապէս բացատրելը ենթադրել է տալիս մի անշոշափելի սուբստրատ (ատոմներ, եթեր և ալն), որով ֆիզիկոսը ընկնում է մետաֆիզիկոսի կամալական կոնստրուկցիաների մէջ: Աչդ պատճառով էլ զիտութիւնը պէտք է թողնէ աչդ հարցը՝ երևութների արտադրող պատճառների մասին, և պէտք է բաւականանա՞լ որոշելով անմիջապէս նկատուող կանոնաւորութիւնները (օրէնքի համաձայն ընթացքը):

Աչդ է պողիտիւսիստների միտքը: Նոյն աչդ միտքը չաւտնել են Նաև զանազան գերմանացի բնագէտներ, բայց ոչ աչդքան սուր կերպարանքով: Այսպէս, Կիրխհոֆը (Kirchhoff) ¹⁾ ուսուցանում է, թէ թեօրիական գիտութեան պաշտօնն է միմիայն մանրամասնաբար նկարագրել բնական երևութները և որ ֆիզիքան չի ճանաչում ուժեր՝ իբր արտադրող պատճառներ: Նոյն կերպ չաւտնում է և Մախ (Mach) ²⁾, որը ասում է՝ «Այս մի բանը ուղղում ենք մենք հաստատ պահել, որ բնութիւնը հետադատելիս բոլոր խնդիրը նորանումն է, որ երևութների իրարից կախումն ունենալը ճանաչենք: Ինչ որ աչդ երևութների լիտև մենք մեզ ներկայացնում ենք, միմիայն մեր խելքի մէջ գոյութիւն ունի և պէտքական է միայն իբր մի միջոց ֆորմուլաները լիշողութեան մէջ պահելու...» Նոյն կերպ խօսում է և Հարնակ (Harnack) ³⁾, որը հերքում է թէ կարելի լինի չատկութիւնների փոփոխութիւնները քանակութիւնների փոփոխութիւններով քացատրել:

Կոնտ և Նորա հետեողները ի հարկէ աւելի հեռու են գնում, քանի որ նոքա հերքում են գիտութեան իրաւունքը՝ բաղմատեսակ երևութները մի հիմնական երևութի, աչն է՝ շարժողութեան վերածել: Եթէ աչդ հակացքները աչն նշանակութիւնը ունին, թէ հետադատողները չը պէտք է իրանց գերի համարին մեխանիքական թեօրիակի—անկասկած պողիտիւստների իրաւունք ունին: Բայց ոչոք չի խանդարում մեխանիքական հակաց-

¹⁾ «Բնագիտութեան մաթեմատիքական ֆիզիքային, աւաջաբան»

²⁾ «Die Geschichte und die Wurzel des Satzes von der Erhaltung der Arbeit».

³⁾ Բնական գիտութիւն և բնագիտական ֆիլոսոֆիայութիւն, (գասախօսութիւն):

քի կուսակիցներին նորանոր ապացույցներ բերել իրանց հաւատքի օգտին. միայն թէ մինչև որ դեռ բաւականաչափ ապացույցներ չկան այդ թեորիան վերջնական համարելու համար՝ կասկածը իրաւունք ունի արտապաշտելու:

Բայց պողոտախառնների պահանջը, որ ձեռք վերցնենք «ըմբռնելու», «հասկանալու» ձգտումից, — այդ չամենայն դէպս անտեղի է: Ֆիզիքական երևոյթները բաւականաչափ բացատրուում են և ըմբռնուում մեխանիքական թեորիայով: Իսկ կենդանական աշխարհում, բիօլոգիական երևոյթների նկատմամբ՝ մենք դեռ չենք կարող ընդունել, թէ այստեղ ֆիզիքականից դուրս ուժեր կան գործող, քանի որ օրգանիզմների մէջ (բույսի թէ կենդանու) մենք գտնուում ենք նույն նիւթերը, որպէս և ոչ օրգանական աշխարհում (այն, ինչ անուանում ենք մեռած բնութիւն՝ հող, ջուր, քար, մետաղ և այլն): Իսկ եթէ օրգանական աշխարհը կազմած է նույն նիւթերից, մենք պէտք է նաև ընդունենք, որ թէ աշտեղ և թէ այստեղ գործիչ էլ էլ մենքները նույն օրէնքներով են գործում: Եւ քանի որ ամեն մարդկային գործողութիւն հիմնւած է ֆիզիքական էներգիայի սպառման վերաջ, ուրեմն մենք ստիպւած պէտք է ընդունենք, որ մարդկային գործողութիւնն էլ կատարւում է ֆիզիքական օրէնքներով:

Բայց ընդունելով հանգերձ մեխանիքական կամ ատոմական թեորիան, պէտք է արդեօք ընդունել, թէ նիւթը իրօք կազմած է շօշափուլի աւտոմներից: Ըստ երևոյթին դա ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է: Մի մարմին որ տեսնում ենք, ուրեմն գոյութիւն ունի, նորա վերջին մասնիկն էլ պէտք է իրական գոյութիւն ունենայ: Բայց այդ կը նշանակէր ընդունել, որ փոփոխուող երևոյթների հիմքը կազմում են անփոփոխ ատոմներ, քանի որ մենք տեսնք որ ատոմը անփոփոխ կարող է միայն երեւեկաւել: Բայց մինչ այժմ ոչ բնական գիտութիւնը և ոչ մեսոֆիզիքան կարողացել են հաշտել այս մտքի հետ, թէ պայմանականը (փոփոխուողը, երևոյթը) կարող է բղխել անպայմանից (անփոփոխ իրից կամ արտուտից): Ահա ինչու այդ անպայմանը, արտուտը ամենքից չպատարարւում է որպէս անհասանելի, անճանաչելի: Ահա այն եղրակացութիւնը, որին վերջ ի վերջոյ եկել է Գիւլիւս-Բոլա-Քիլիան և ուրիշները և ահա այն հիմունքը, որի վերաջ Հերքերտ Սպենսէր կառուցել է իւր ագնոստիցիզմի սիստէմը: Բայց հաստատ մնալ այդ սկսպտիքական տեսակէտին բոլորովին անհնարին է, որպէս այդ լաւ ցույց տւեց Սպենսերի ագնոստիցիզմի սիստէմի գործադրութիւնը:

Արդ, այդ լոգիքական անհնարաւորութեան պատճառով (երեւեկաւ մի իսկապէս գոյութիւն ունեցող ատոմ և պայմանականի հիմքում անպայմանը տեսնել), մի քանիսը իրանց ապաստարանը ուղղում են դտնել Կանտի վերանցական կամ քննադատական լոգէալիզմի մէջ (transcendentaler կամ kritischer Idealismus), որը նորագոյն բնական գիտութիւնների մի քանի ճիւղերի վերաջ արդէն մեծապէս ազդել է: Բայց թէ վերանցական լոգէալիզմը ինչ դիրք է բռնում այս ջօղաձում չարուցած խնդիրների մէջ և թէ ինչ միջոցներ է տալիս նա աշտեղ չիշած դժւարութիւնների առաջն առնելու համար, դա մի խնդիր է, որ մենք առաջմ բաց ենք թողնում:

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

«ԱՐԱՔԱ» պատկերազարդ հանդէս վեցամսեայ. 1890 թ. երրորդ տարի, Գիրք Ա, յունիս (եր. ժբ+180+գ+84+15). Ս. Պետերբուրգ տպար. Սկրոբիտովի: Բաժանորդագիրն է 3 ռուբլի, իւրաքանչիւր զիրքը 2 ռ. 50 կոպէկ:

«Արաքս»-ի ալս տարւալ առաջին զրքովը միջոց է տալիս բաւականին որոշ հասկացողութիւն կազմել ալ պատկերազարդ հանդիսի բնաւորութեան և ուղղութեան մասին:

Մի որ և է հրատարակութեան ուղղութեան մասին պարզ հասկացողութիւն ևն տալիս գլխաւորապէս նորա հրապարակախօսական լօղւածները զանազան հասարակական խնդիրների վերաբերեալ: «Արաքս»-ի ալս համարում «Հասարակական խնդիրներ» բաժնին պատկանում է առաջնորդող լօղւածն՝ «Ազգային-Նկեղեցական խորհրդածութիւններ»:

Այլ լօղւածում մի ազգափառ կարար առաջարկութիւն է անում: Ուղարկելով հետաքրքրող ընթերցողին կարգաւ ալ լօղւածը ամբողջապէս, որպէս զի նա հասկացողութիւն կազմի թէ ինչ է նշանակում մոլորի քառասական դրութիւն և հայտնիացուական ոճ, լօղկա ու աշ-

խարհակցողութիւն, մենք միայն չափենք լօղւածի միտքը. քաղաքականապէս ոչ զարգացեալ ժողովուրդների մէջ ի հարկէ (ասում է «Արաքս»-ի հրապարակախօսը) երեան են դալիս գործելու հասարակութեան առաջադէմ ոլժերը ¹⁾, որոնց մէջ նշանաւոր տեղ են բռնում կրօնի ներկայացուցիչները, որոնք մօտ առնչութիւն ունենալով ժողովրդի առտնին կենաց հետ, նորա միակ (?) մատչելի ոլժերն են ներկայացնում:

Համարելով մեր ազգութեան զըլխաւոր («խարխալ») հալ առաքելական եկեղեցին, «Արաքս»-ի հրապարակախօսը ասում է՝ «մեր համեստ կարծիքով ամեն մի հալ, ամեն մի գործիչ, ինչ կուսակցութեան էլ նա պատկանի, ինչ հայեացքներն տէր

¹⁾ Իսկ քաղաքականապէս զարգացեալ ժողովուրդների մէջ երեան չեն դալիս առաջադէմ ոլժերը:

էլ լինի, եթէ միայն նա ուզում է ղարթեցնել հալ մարդի մէջ ինքնաճանաչութեան և գիտակցութեան գաղափարը, եթէ, ճշմարիտ, նա ուզում է ծաղկած ու մշակած տեսնել հալ լեզուն ու գրականութիւնը, եթէ նա ցանկանում է նորան չատուկ չատկանիչները ղարգացնելով ազնիւ հալ տեսնել նորա մէջ, անշուշտ (?) ամեն մի աշխարհի գործիչը կամ ճշմարիտ հալը պարտաւոր է միջոցներ որոնելու ապահովել հալ ժողովրդի մէջ նախ և առաջ նորա ազգային եկեղեցական կեանքը: Թէ ինչ է նշանակում ալս վերջին նախադասութիւնը, մենք տեսնում ենք հետեւեալ խօսքերից՝ «Թող թուանալ ամեն մի կապ հալի կրօնական սրբատեղիերի հետ և չը չափաւորեալ հալ եկեղեցու վեհ վարդապետութիւնն ու նորա նշանաւոր ազգային հալ քաղաքներու, այն ժամանակ և ինքնին կը վերանան մեր ուսումնարանները, լեզուի, ազգային գրականութեան տարածումը հանդերձ մամուլով...» Եւ որպէս զի ալի թուացումը չը լինի, «Արաքս»-ի հրատարակախօսը առաջարկում է «սլարտ ու պատշաճ միջոցներ», բայց գլխաւորապէս՝ հալ հոգևորականութեան վերաջ ոտատիկ հսկողութիւն և գիտցիւլինա Էջմիածնի կողմից:

«Ձանաղան երկրներում ցիրուցան բնակութիւն հաստատած հալ ժողովրդի եկեղեցական գործերը պարտ ու պատճառ վիճակի մէջ դնելու և նորան աւելի սերտ կապով կապելու համար Ս. Էջմիածնի հետ, ասում է չօղածագիրը, անտարակոյս,

նախ և առաջ կարևոր է ղիմել հալ ժողովրդի ազգային — եկեղեցական կեանքի լուրջ ուսումնասիրութեան. Ռուսաստանում թեմական առաջնորդների միջոցաւ համաձայն եկեղեցու Պետից տրւած հրահանգին, իսկ Բուլղարիայ, Ռումինիայ, Աւստրո-Մաճառաստանի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի ու Իրանիւ ազգային-եկեղեցական ուսումնասիրութիւնը լանձնել Ս. Էջմիածնից ուղարկւած մասնաւոր ներակի Տաճկա-Հայաստանի կրօնական ուսումնասիրութիւնը, միանգամայն լանձնում է պ. չօղածագիրը Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին»: Յետոյ երբ ալի ուսումնասիրութեան նիւթերը կը հաւաքւին, կը կաղւել Էջմիածնում մի մասնախումբ (տեղեակ հոգևորականներից) որ կը մշակի միջոցներ, որոնք կը գործադրեն «համաձայն հալ առաքելական եկեղեցու և հալ ժողովրդի ազգային-կրօնական ամենակենսական շահերին»:

Յօղածը վերջանում է այսպէս.

«Յուսանք, որ վեհափառ Կաթողիկոս Տ. Տ. Մակարը կը բարեհաճէ ուշադրութիւն դարձնել, որդիական ակնածութեամբ արած մեր ալս առաջարկութեան վերաջ, որի գործադրութեամբ չաւիտեանս երախտադէտ կը կացուցանէ բովանդակ հալ ժողովուրդը դէպի հալ եկեղեցու ներկայ հովապետը»:

Դժուար թէ մէկը կասկածի որ անհնարին է բացի բարոյականից որ և է ալ կերպով կապել օտարերկրեալ և ցիրուցան եղած հայերին Էջմիածնի հետ: Էջմիածնի, եթէ մինչև անգամ նիւթական միջոցներ և պատ-

բաստ մարդիկ ունենալ մի աղ-
պիսի ուսումնասիրութիւն անելու,
աճեալմենայնիւ անգոր կը լինի
«Բիրմանիցից մինչև Աւստրո-Մա-
ճաւաստան» տարածել հաջողորա-
կանութեան վերաջ «հսկողութիւն և
դիտարկութիւն» և որ և իցէ կարգա-
դրութիւններ անել կրօնական շրջա-
նից դուրս օտար տէրութիւններում,
ուղղակի պալմանները արգելք են
դնում, Հեռաւոր երկիրներում, ուր
մի բուռն հաջ շրջապատում է բիւ-
րաւոր օտար տարրով և ազգային
ինքնուրոյնութիւնը միուցնող հասա-
րակական-քաղաքական պալմաննե-
րով անուանական «հսկողութիւն և
դիտարկութիւն» ոչինչ չեն կարող ա-
նել պահպանելու համար լեզուն և
ազգութիւնը:

Եթէ ոչ և միջոց ունենք դեռ
մեր շուրջը գործինք, մեր քթի տակ
տեսնենք, Թող էջմիածինը մտածի
ուսում-հաշիւի մասին, իսկ Պօլսի
Պատրիարքարանը ըմբռնի իւր մեծ
կոչումը ներկայումս և իւրաքանչիւրը
աղջ հաստատութիւններէից գործի իւր
շրջանակում հռանդով ու անձնւիրա-
բար և ալն ժամանակ հեռաւոր տե-
ղերում ցիրուցան հաշիւի սրտում էլ
կը վառւի ոգևորութիւնը, կը զգացւի
«ազգային կրօնական համերաշխու-
թիւն»...

Տեսնենք միւս լուծածները:

«Արաքս»-ը թուլատրում է ամեն
մի թիւրքահայի գրածք. ալապէս
չի կարելի հասկանալ թէ ինչպէս
աղջ հանդիսի էջերում, որ աչքան
«սուղ են» որ միշտ պ. խմբագիրը
գանդատում է թէ «ընդարձակ գրու-
թիւններ չի կարողանում սպել»՝ ալ-

նուամենայնիւ տեղ ևն գտնում պ.
Տոնապետեանի երկար ու ձիգ գրած,
միամիտ անհետաքրքրական ու չա-
փազանցադրած մանրամասնութիւն-
ներով առատ «կենսագրութիւնները»
և պ. *** ի «Հայր» գրածքի պէս
անմիտ և անբարոյականացնող «զըր-
ւազ»-ները:

Մենք պատրաստ ենք հաւատա-
լու, որ «Ստեփաննոս եպիսկոպոս ա-
ռաջնորդ Նիկոմիդիոյ» շատ գոր-
ծունեալ և ազգասէր մարդ է, սակայն
ինչ ընդհանուր հետաքրքրութեան
արժանի բան է «տարեգրական կար-
գաւ» պատմել նորա ամեն մի աննշան
գործը, խօսքը, շարժւածքը և ալն. 26
երեսում, դեռ ևս խոստանալով նոյնչափ
լետոյ, Այդ նկարագրութիւնը աչքան
միամիտ է ու անհամ որ մինչև ան-
գամ տեղ տեղ ծիծաղելի է դարձնում
սրբազանին: Ինչպէս երևում է
թիւրքա-հայերի մօտ շատ դիւրին
բան է եղել ընկերութիւններ կաղ-
մելը. օրինակ, Ստեփաննոս սրբա-
զանը, կենսագրողի ասելով, միայն
Նիկոմիդիայում «հիմնեց բազմաթիւ
օգտակար ընկերութիւններ, որպէս
ևն Ասքանաղեան, Աղքատախնամ,
Հակոնահան, Բարեգործական, Ու-
սումնասիրաց, Բարեսիրաց, Դպրաց
դասի, Թանգարանի և ալ ընկե-
րութիւններ... սակայն ամեն է
աւելի չի շատակութեան ար-
ժանի է Բարեսիրաց ընկերութիւնը
գոր կը կազմէ առաջնորդը ձկնոր-
ներ է և ալ համատրիճան տգէտ
մարդիկ են երէ, նպատակ (?)
ունենալով պարսպակ (!) և վա-
րկապէս դարդարել հալոց
ծառազարդ գերեզմանատուն, ուր

1877-ին առաջնորդի կամեցողութեամբ մեծ հանդիսիւ թաղեցան 6—7 երեւելի անդիւաջի զինուորականներ»։ Եթէ լիշատակութեան արժանին սա է, երեւակալեցէք միւսները։

Ձը բաւականանալով տղայոց և աղջկանց վարժարաններ շինելով իւր թեմում, սրբազանը բացել է Աղաբաղարում նաև «կիրականօրեայ լսարաններ կանանց համար»։ Եւ պ. Տօնապետեանցը, որ առանձին «արտօնութիւն» է ունեցել անձամբ տեսնելու աչք «լսարանները», հիացմամբ պատմում է թէ ինչ են անում աչք «նշանաւոր հաստատութեան մէջ, որի շնորհիւ այժմ բոլորովին կերպարանափոխ եղած է Ատախաղարի կանանց բարձր ու վարժք»։ 700 կին և աղջիկներ են հաւաքում։ Վարդապետը ընթերցում է «կանանց ամուսնութեան նշանակութեան և պարտաւորութեան մասին»։ Յետոյ նա դուրս է գնում և սկսում են բոլորը «ատամնադուրկ պառանները անդամ նւագել հոգեշունչ շարականներ, պատարագի ժամասացութիւն և կովկասեան շատ մը երգեր»։ Երգեցողութիւնը լաճախ ընդհատում է փոքրիկ աղջիկն երու բեմբասացութեամբ ալլ և ալլ նիւթ երու մասին (?)։ Մայրերն ու պառաններն ուրախութեան անսահման ժպիտով կը զիտեն իրանց դաւակներն... ևստոյ «կորաքամակ (?) պառաններն» խիլ դասեր կառնեն։ Վերջոսին կը թնդալ սրահն կանացի բարձրաթուիչ երգեցողութեամբ» և ալլն և ալլն։

Սակայն ինչպէս ցոյց է տալիս զմայլմամբ պ. Տօնապետեանը, սրբա-

զանը չը բաւականանալով կրթական եկեղեցական գործերով, մոտածում է նաև իւր հօտի զեղեցիկ սեռի առողջապահութեան մասին... և ձեռնարկում է բաղնիքի շինութեան (երես 49)։ Եւ մինչև անգամ ահա ինչպիսի հնարագիտութիւն է գործ դնում հարկաւոր գումարը լրացնելու։ Ծանուցանում է թէ այս ինչ օր այս եկեղեցում լսող միայն կանանց համար քարոզ է ասելու։ Երբ կանաք հաւաքում են, փակել է տալիս ժամի դռները և համոզում է նրանց տալ իրանց բոլոր ոսկիներն, մատանիներն և գոհարեղէնները բաղնիքի համար, թէ ոչ՝ մկրատով կը կտրի իւրաքանչիւրի զարդերը։ «Երկուեան քաղաքը կլիմանալ առաջնորդի խաղը և ամեն ոք խնդալէն կը ձաթի»։ Բայց աչք դեռ բոլորը չէ։

Ստեփան եպիսկոպոսը դէպի աղութիւնները բաւական անխտիր մարդ է երևում. օրինակ՝ այցելում է լաճախ թուրքերի ջամիները և քարոզ ասում. «մի անգամ ես այցելելով թուրքերի ճամին (մզկիթ), սարգի ոտտալնով պատած կը գտնէ պատերն, անմիջապէս երկար աւել մը բերել կուտալ և ինքն անձամբ կը մաքրէ սարդոտտալներն, և բռն քարոզով կը կշտամբէ զնոսա թէ ուղղափառ մուսուլմանի չի վալելէր որ այս աստիճան խարխուլ անմաքուր վիճակի մէջ պահէ իւր սրբավայրն» (երես 55)։

Թէ ինչ աստիճանի անքնական և սանտիմենտալ բաներ են պատմում առհասարակ՝ ապացոյց հետեւեալը։ 1886 թ. նոյեմբերի 22-ին Ասլանբէգ գիւղը ամբողջովին այրւում է։ Սրբազանը Պարտիզակ գիւղում հաց է փո-

դովում, բեռնում ձիերում վերալե քահանայի հետ դնում ալրած գիւղը: «Տղայի պէս կուլար, ամբողջ օր ոտքի վրայ էր և մօտ 30 ժամէ ի վեր նըստած չէր և ոչ ալ պատառ մը բան բերանը դրած ունէր»: Քահանան անօթութիւնից տանջւում է, վերջապէս լանդգնում է դիմել սրբազանին ասելով՝ մի քիչ բան ուտենք:

— Ո՛ւր է հաց որ ուտենք, պատասխանեց առաջնորդը բռն սրտով թեամբ (?):

— Հացէն աւելի ինչ կալ, ասում է քահանան, ամեն կողմերէ լեցուն հաց բերած են»:

— Այն մեր հացը չէ, չարեց առաջնորդը, ալլ ալս թշուառ մարդոցն է, իրաւունք չունինք պատառ մ'իսկ ուտելու»:

Եւ չէ ուտում 35 ժամ սոված մնալով, թէև հաց չատ կար և, վերջապէս, փողով կարող էր գնել:

Նոյն անհասարկութեան մանրամասնութիւններով շատախօսութեամբ և թեթևամիտ չափազանցութիւններով պատմում է պ. Տօնապետեանը «Ասպետն Աստուածատուր Զոհնդի» մասին:

Լաւ կարծիք չի կարելի կազմել «Արաքս»-ի խմբագրի դրական գեղարւեստական ճաշակի վերաջ նաև կարգալով այդ պատկերազարդ հանդիսի «սուղ էջերում» արնալիսի մի վավաշոտ գրածը, ինչպիսին է * * *-ի «Հայր գրածը մը թատրոնական կեանքէ» գրութիւնը, ուր դուրս են բերած երկու, իսկապէս անբարոյական մարդիկ, որոնց գործողութիւնների մէջ հեղինակը, կարծես, ինքն էլ անբարոյական բան չի գտնում

և մինչև անգամ ոգևորւելով մտնում է հերոսի դրութեան մէջ և մի առանձին ակորթակով նկարագրում վավաշոտ տեսարաններ: Կարգացէք ամբողջապէս այդ 15 երեսները և դուք չէք գտնի ոչինչ բացի մարմնական սիրուց: Ահա այս դրագի բովանդակութիւնը հեղինակի խօսքերով, դուրս ձգած միայն մի քանի անշան նկարագրութիւնները և ոչինչ աւելին չը պարզող նախադասութիւնները:

«Տասնութ տարեկան էր հիմա Արեգնազ (հերոսուհին), սովորած էր շատ մը բաներու սկզբունքները, սակաւն ձեռին արեւստ մը չ'ունէր, ոչ կար գիտէր, ոչ ձև. վարժուհի ըլլալ մտածել անգամ կը ստակար:

«Հայրը մեռած էր վեց տարի առաջ, ոչինչ ժառանգութիւն չը թողլով բայց միայն պզտիկ տուն մը ի Բերա, որուն մէջ կը բնակէին Արեգնազն ու մայրը: Չքաւորութիւն կը սաստկացնէր իւր մտատանջութիւնը: Մտքով կը գեղերէր դադափարի մը շուրջը՝ դերասանուհի ըլլալ»:

Եւ շնորհիւ իւր «կասկած աչքերու, նուրբ իրանի, երկայն մաղերի և քաղցրահոգակ ձայնի» ընդունում է դերասանական խումբում և «Դամէլիազարդ տիկին»-ի մէջ «Մարկրիթ Կօթիէ»-ի դերում հիացնում է մի երիտասարդ էֆէնդու՝ Վահանին: Ներկայացումից լետոյ, «դերասանական խումբը փոքր ինչ քաջալերելու համար, կազմւում է մի մասնախումբ մի ալսալիսի նպատակով՝ «Թատրոնը լեցնելու և մուտքի կրկին գիներ նշանակելու»: Այդ մասնախումբը կազմելու ընտրւում է Վահանը, որը

ալդ պաշտօնի շնորհիւ կարողանում է աւելի լաճախ տեսնել Արեգնաղին:

«Երկուքին ալ սրտերը ծարաւաւ էին սիրուի, երկուքին ալ զիրար սիրեցին... Երկուքն ալ զիրար սիրելու կոչում (?) ունէին:

«Ձմրան պարզ օրերէն մին էր: Պատուհանի հանդէպ կանգնած Վահան ու Արեգնաղ կը դիտէին Ասիական Վոսփորի մթնաշաղ տեսարանը: Վահան իւր ձեռքուն մէջ առաւ Արեգնաղի մատները ու տաք համբուրով պաղաւ ալդ բարակ մատները: Մեղկութեամբ ետ քաշել փորձեց Արեգնաղը: Վահան գրկեց անոր զլուխը: Կռքնցուց զան իւր կուրծքին վրայ: Ամբողջ մարմինը զրկին մէջ առաւ: պաղաւ Արեգնաղի ճակատն ու երեսներն և շրթունքներն հանգչեցուց անոր շրթունքներուն վրայ: Արակը երկուքին մարմիններու մէջ էր:

Մի օր Վահանը իմանում է հօրից որ «նոր գերասանուհի՝ Արեգնաղի աչքերը թաւուեր են», որովհետեւ մի կնաջ խորհրդով ինչ որ զեղ է քսել աչքերին. մի քանի կոծիծները հեռացնելու համար: Վահանը գնում է տեսնում որ ճիշդ է և ուղարկում է բժիշկներ բերեն. բայց արդէն չէր կարելի փրկել նորան. Արեգնաղը կուրացել էր: Վահան ալդ օրից դառել էր տան բարեկամ: «Ամենօրեայ ալդ ալցելութեան մէջ չը կար ու է անպատահութիւն» հանգստացնում է ընթերցողին հեղինակը:

Մի քարնանալին օր, կէսօրից անց, մտնում է Վահան կոյրի մօտ և «երկու սիրահարները նստան պատուհանին առջև, ծունդ ծունդի, ձեռք ձեռքի»:

— Կառքով պտուտ մը ընենք մինչև Շիլլի, ասում է Վահան և, առանց պատասխանին սպասելու, գնում գոց կառք մը բերում ու իրարու քով նստած դիմում Շիլլի ճամբէն:

Երբ հասնում են զբօսատեղին Արեգնաղ ասում է.

— Բաղմութեան մէջ չը նստենք, Վահան, առանձին տեղ չը կա:

Վահան ասում է թէ գիտէ «երթալիք տեղերն են» և թե՛ն առնելով Արեգնաղը ուղղւում է դէպի զւրիցեակն չալէ մը: Ազդուող բանալի տուց նա իւր համար մի մասնաւոր սենեակ և բերել տուց երկու գաւաթ գարեջուր, մի քանի ժամանակից չէտու նա կրկնել տուց դարեջուրը և սկսան խօսակցել:

«Իրիգնապահի զով հոյն սկսած էր թեթև թեթև փչել, Վահան ծածկեց Արեգնաղը իւր ձեռմակ շալովը, ձեռքերը կը զողալին զնա ծածկած բոպէին:

— Աերակուրծիս հոս ուտենք, Արեգնաղ, ըսաւ լանկարծ երիտասարդը:

...Երբ կէս գիշերէն երկու ժամ առաջ նոքա մեկնեցան Շիլլին երկուքին ալ արտերը կարմրած էին: Արտասուվոր ոգևորութիւն մը կը տիրէր իրենց սիրտը... Վահան, աչուկները կիսախուփ, խորասուզած էր հեշտ թմրութեան մէջ:

«Երբ տուն հասան, Վահան իւր վրայ առաւ լանցանքին բոլոր պատասխանատուութիւնը: Աղջկան մալր կանուխ պառկելու սովորութիւն ունէր, և միշտ վստահաբար ¹⁾ թու

1) Ի՞նչ հիման վերայ. նպատակով երբեք: Սահասկանալի է միանգամայն մօր

կոտար որ երկու երիտասարդները միաձայնակ մնան:

— «Օ՜Ֆ, Օ՜Ֆ, գինին շատ փախաւ, գլուխս կը դառնայ կոր, ըսաւ Արեգ-նազ, սա գիշեր կանուխ պիտի պառկիմ. ինծի անկողնիս քով տար և գիշեր բարի ըսէ: Աս օրւան պէս զբօսնած չունէի շատոնցէ ի վեր. որչափ շնորհակալ եմ քեզի, Վահան:

— Ըրածս բան մը չէ, ըսաւ Վահան, և կոյրին ձեռքէն բռնելով լուսիկ քովի սենեակը տարաւ:

Անկողինը հոն ձգւած էր, գետնի վրայ. սաւաճը կը պարզէր իւր ձիւնական ձերմակութիւնը. վերմակը մէկ քով ծալւած էր:

— Շնորհակալ եմ, ալ պէտք չունիմ քեզի... գիշեր բարի:

— Չէ, ալսչափ կանուխ մեկնել չեմ ուզեր: Եւ քեզի բան մը զրուցեմ ալս գիշեր խենդ փափագ մը ունիմ:

— Ինչ փափագ...:

«Արեգնազի չղի ըլլալը հաղորդեցին Վահանի հօրը և մօրը: Վահան կոտրած էր, տխուր:

Հալըրը:— Հիմա ի՞նչ պիտի ընես, պէտք է դարման մը գտնել:

Արդին:— Այո, ես ալ դարմանել կուզեմ, և միակ դարմանը ամուսնութիւնն է:

Հալըրը դէմ է ամուսնութեան գըլ-

անտաքերութիւնը գէպի աղջկայ վաքքը: Նա թոյլ է տալիս երիտասարդին իւր աղջկան միայնակ տանել զբօսատեղի, կէս զեշերին վերադառնալ, տանել ննջարանը, մնալ գիշերը, և այդ ըտլորը «չսառհա-բար»: Ծիծաղալին այն է, որ հեղինակը ինքն էլ հաւատում է որ այդքան տեղը կարելի է միամիտ լինել:

Խաւորապէս նորա համար որ ծախքը մեծ կը լինի կոյր կնոջ հետ ապրելու: Վահանը խորհելով, որ արդարեւ ինք չէ պատճառն որ Արեգնազ կուրացաւ... կարծում է որ Արեգնազ պէտք էր մինչև անգամ գոհ ըլլար, որ զաւակ մը պիտի ունենար. շնորհիւ ալդ զաւակին իւր ապագան, մօրն ապագան ալ ապահովւած է. դեռ ինչ կուզէ: Այս մտածութիւններ սփոփեցին զինքը ¹⁾։ Կարծեց թէ ծանր բեռ մը սրտին վրայէն մէկտի նետուեցաւ:

Բայց երբ զաւակը ծնւեց, նա մտածելով որ իւր որդին կեանքի մէջ «բիճ» կոչուելու է և որ մեծանալով նա իւր հօր վերայ վատ համարում պէտք է ունենալ, որ կոյր աղջիկ մը լլկած, մալր ըրած և լքած էր, վճռեց ամուսնանալ: Հալըրը վռնտեց նորան իւր տանից:

— Դու կ'ուրանաս մեծցած, հասած զաւակդ, ըսաւ Վահան հօրը, բայց ես չեմ կրնար ուրանալ իմ երկու շարաթւան զաւակս:

Ինչպէս տեսնում էք ոչ տիպեր, ոչ հոգեբանական անալիզ, ոչ իսկական սէր կալ ալս «դուագ»-ում և ոչ գաղափար կամ մի հարց կա հասարակական. և թէ հերոսը, թէ հերոսուհին, թէ նոյն իսկ հեղինակը լափչտակւած են միայն հեշտասիրութեամբ որ շատ միամիտ կերպով ալդ միակ փափագը աշխատում են սքօղել իրարից:

Եւ դեռ ալս քաղաճների միջից դուրս ենք թողել գրւածքի մի

¹⁾ Զի բանաստեղծի սիրտը կը կրէր Վահան (երես 94):

քանի մասերը, որոնց վեր արտադրելը ալտոնդ զրականապէս անկարելի եղաւ մեղ, ալն աստիճան նոքա բուրում են Պօլ դը Կօք'եան սօռնսով.

«Արաքս»-ում տպած մնացած գըրւածներէից ուշադրութեան արժանի են «Մուշ»-տեղագրական նկարագրութիւն, «Տաճկա-Հայաստանի արդի տնտեսական վիճակը», «Արձագանք մի Մշտ աշխարհէն» և «Հայաստան» լրագրից արտատպած Ներսէս Պատրիարքի հռչակաւոր ճառը որ 1878 թ. Իուլիսի 21-ին ազգային ժողովում էր արտասանած: Մատենախօսական բաժնում պ. Նուսիճի և պ. Գ. Խալաթեանի քննութիւնները, Խորէն ծ. վ. Ստեփանէի թարգմանած Մովսէս Խորենացու Հայկական Պատմութեան մասին 40 երեսում արած մանրամասն քննադատութիւնից պ. Գ. Խալաթեանը գալիս է համարեա ալն եղրականութեան ալդ թարգմանութեան մասին ինչ որ «Մուրճ» № 1 տպած գրախօսութիւնը ¹⁾, որը համարել էր ալդ թարգմանութիւնը՝ անաջող և ոչ միշտ հասկանալի, աշխարհաբար ու ժողովրդական (երես 104), չը արտալալտող Խորենացու կորովի, պերճ և ողորկ ոճը (երես 105) և չ'ունեցող գրական արժէք (եր. 106): Պ. Խալաթեանն էլ իւր քննադատութիւնը վերջացնում է հետեւեալ խօսքերով. «Խորենացու Պատմութեան աշխարհաբար թարգմանութիւնը անլաջող է և անգոհացուցիչ. պէտք է նորից թարգմանել նրան»:

Թողնելով մի կողմ թույլ ոտանաւորները և չ'երմոնտովից արած ծանր թարգմանութիւնը, դառնա՞ք նկարներին, որոնք, չի կարելի չը նկատել, որ շատ նուրբ և գեղեցիկ են դուրս բերած «Արաքս»-ում: Միմիայն ցանկալի է որ հայկական կեանքից աւելի շատ թուով նկարներ լինէին: Նոյն իսկ ռուսաց-Հայաստանի հալ ժողովրդի տնային կենցաղը, կանանց հագուստները, գիւղերի և խրճիթների տեսքը կարող են բաւական հետաքրքրական նւթ մատակարարել: Եւ ալդ դժւար չէ, քանի որ Կովկասում կարելի է գտնել բաւական լուսանկարիչներ, որոնք ունեն հանած հայկական կեանքից զանազան աւսարաններ. օրինակ Բօրնով, Երմակով և ալն:

Ահապէս ուրեմն տեսնում ենք, որ «Արաքս»-ի հրատարակախօսական մասը վերին աստիճանի թույլ է. դրական-գեղարւեստական մասը անդոյն, ծանր կամ ուղղակի անկարելի են («Հալր»): Պատկերները թէն նուրբ և գեղեցիկ են, բալց մասամբ հեռու են մեր կեանքից և մասամբ աննշան ու ոչ մի «կրթիչ նշանակութիւն» չ'ունեցող (օր. անտառ, Բախչիսարալի տեսարան, անտառալին հովերգութիւն). ցանկալի է «գեղարւեստական բաժնում» տեսնել գլխաւորապէս հալ նկարիչների նշանաւոր նկարները օրինակները, իսկ ընդհանուր եւրոպականից կամ ռուսականից միմիայն կլասիկական և հռչակաւոր ստեղծագործութիւնների օրինակները:

¹⁾ Տե՛ս «Մուրճ» 1990 թ. № 1, երես 102—106:

Описание Кавказской Выставки Предметовъ Сельскаго Хозяйства и Промышленности въ городѣ Тифлисѣ въ 1889 году. Выпускъ первый. Тифлисъ 1890 г. Типографія А. А. Михельсона, 4-аѣа. 400 երես, գիրը 2 րուբլի: (1889 թուի Կովկասեան արդիւնահանդէսի նկարագրութիւնը):

Կովկասեան արդիւնահանդէսը, որ տեղի ունեցաւ անցեալ տարի թիֆլիսում, մնացած էր մինչև այժմ առանց մասնագիտական նկարագրութեան և քննութեան: Կովկասի Գիւղատնտեսական Ընկերութիւնը այժմ լոյս է ընծաւել նկարագրութեան առաջին հատորը, որ բաղկացած է 400 երեսից: Շատ ուրախալի է այդ գրքի երևալը: Նա մի կողմից ներկայանում է հասարակութեան և պետութեան առաջ՝ իբրև մի տեսակ հաշիւ արած գործերի և մխած գումարների մասին, իսկ միւս կողմից նա տալիս է վաղուց սպասւած և ցանկալի գնահատութիւն արդիւնահանդէսի բաժնիներին:

Ցուցահանդէս կազմողները նպատակ էին դրել պարզելու տեղական գիւղատնտեսութեան և արդիւնագործութեան արդի դրութիւնը և կարծիքները, ծանօթացնելու հետաքրքրւողներին տեղական արդիւնաբերութեան օրինակների հետ, տեղական արդիւնագործողների մէջ շարժել հռանդ և մրցում և ծանօթացնելու այդ արդիւնագործողներին կատարելագործւած գործիքների և աւելի նուրբ ու կատարեալ արդիւնաբերութիւնների հետ:

Գիւղատնտեսական Ընկերութեան լոյս ընծաւած գիրքը պէտք է մա-

սամբ պարզի մեզ համար թէ մինչև որ աստիճան Ընկերութիւնը հասած է իրան համարում իւր մտադրածին:

Ներկայ առաջին հատորը պարունակում է հետեւալ գլուխները: Ա) Կովկասեան արդիւնահանդէսը կազմելու միջոցների տեսութիւնը: Բ) Կարգադրիչ Մասնաժողովի անձնական կազմութիւնը: Գ) Պարգևատացների ցուցակը: Դ) Պարգևների հանդիսաւոր հրատարակումը: Ե) Ճառասօսութիւնները: Զ) Արդիւնահանդէսի դրամական հաշիւը: Է) Հանդիսաբերների, ցուցառարկանների և պարգևների մասին վիճակագրական թւերը: Ը) Լեւնալին բաժնի նկարագրութիւնը: Թ) Անտառաբանական բաժնի նկարագրութիւնը: Ժ) Նրկրադործական գործիքների և մեքենաների բաժնի նկարագրութիւնը և փորձառական լանձնաժողովի ղեկուցումը և Ի) Այգեգործական ու պարտիզպանական բաժնի նկարագրութիւնը:

Առաջին չօղւածը պատկանում է Գիւղատնտեսական Ընկերութեան փոխ-նախագահ Կուչաւելին, որ աշխատում է կարճ կերպով ծանօթացնել արդիւնահանդէսը կազմելու նպատակների և նորան իրադործելու միջոցների մասին: Իւր չօղւածի վերջում նա բնորոշում է արդիւնա-

հանդէսը հետեւեալ ընդհանուր գծերով:

Առաջին կովկասեան դիւղատընտեսական և արդիւնագործական հանգէսը սղմած կերպով ներկայացրեց կովկասի բնական հարստութիւնները և նորա արդի արդաւանդութեան լիակատար և բազմեւրանգ պատկերը: Նորա ամենաշն մի բաժինը կրելով իւր վերայ առանձնակի բնաւորութեան կնիքը, միևնույն ժամանակ հպատակւած էր խիստ համակարգութեան:

Արդիւնահանգէսի կրթական նշանակութիւնը չէր սղաւուում ալն տեղեկութիւններով, որ իւրաքանչիւր լաճախորդ կարող էր ստանալ կատարելագործւած արդիւնագործութիւնը տեսնելուց, այնտեղ, բացի ալդ՝ մասնագիտական տեղեկութիւններ և գիտութիւն էին մատակարարում արդիւնահանգէսում տեղի ունեցած դասասօսութիւնները, զանազան բաժինները վերաբերեալ փորձերը և ցուցերը:

Չի կարելի ասել, որ կովկասեան արդիւնահանգէսը չունէր և իւր պակասութիւնները: Հանդիսաբերների կենդանի ինքնուրույնութեան օրինակներ արդիւնահանգէսը քիչ տւեց:

Գիւղական դասակարգերը բաւականաչափ հետաքրքրւած չէին արդիւնահանգէսի գաղափարով: Գորա պատճառը մասամբ ալն վճատութիւնն էր, որ տիրել էր երկրին՝ անբերիութեան, խաղողաորթի հիւանդութիւնների, կալւածքների պարտքի տակ ընկնելու և ուրիշ նոյնատեսակ հանգամանքների շնորհիւ, իսկ մասամբ բնիկների և առաւելապէս մահմեդականների սառնասրտութիւնը և

անշարժութիւնը: Մահմեդական ժողովուրդը, որ կազմում է Անդրկովկասի 40% և որին պատկանում է երկրի հողալին լաւ մասը, չառ է աւանդական իւր բոլոր գործառնութիւնների, իւր նիստ ու կացի մէջ, և ալդ հանգամանքի արտափալումն էին նորա հանդէս բերած ցուցաւարկաները:

Նշանաւոր են Զօրջաձէի խօսքերը կովկասի գինու արդիւնաբերութեան մասին. «Միտոս գեւ չնք կարող պարծենալ գինեգործութեան արդի դրութիւնով, սրովհետև մեր երկիրը, որ համարեա թէ հաւասար է Ֆրանսիայի գինեգործական մասին, արտադրում է տարեկան միայն 10 միլիօն վեղրօ գինի, մինչդեռ Ֆրանսիան, որ երկրագնդի բոլոր չափաներում պատւաւոր տեղ է բռնել իւր գինինքով, նոյն իսկ Ֆրանսիան երկաւուց լիտ, ունի տարեկան 300 միլիօն վեղրօ: Մեր երկիրն էլ կարող է հասնել ալդ 300 միլիօնին, և ալն ժամանակ ալդ խոշոր դոմարը կը բաշխւի մեր բոլոր երկրին և իւրաքանչիւր նոր բուրլին կը հասնի և մեր գիւղացուն: Երկրի համար մեծ բարիք է ալնպիսի արդիւնաբերութեան զարգացումն, ուր աշխատանք և դրամը չեն կենդրոնանում, ալ բաժան բաժան են լինում շատ աշխատաւորների վերայ»: — կովկասեան արդիւնահանգէսը ցուց տւեց, որ չեւրամապահութիւնը, որ գտնւում էր վերջին ժամանակներս ընկած դրութեան մէջ, ալժմ զարթնել է անշարժութիւնից և անում է նշանաւոր քաղերդէպի առաջ: — կովկասը, որ իւր բնական հարուստ արօտներով բռնում է

ախարհումս գուցէ առաջին տեղը, զեռ քիչ ունի բարեկարգւած կաթնատնտեսութիւն (իւղագործութիւն և պանրագործութիւն): Վերջինս կատարելագործւած ձկներ է ստացել միայն մի քանի դաստակերտներում, ինչպէս Կուչենքախի կալւածքում: Արդիւնահանդէսը ցուց տուց, որ Կովկասի ժողովուրդը չամենայն ղէպս սկսել է նկատելի կերպով հետաքրքրուել կաթնատնտեսութեան զարգացումի խնդրով: Ներկագործութիւնը, ալգեգործութիւնը և պարտիզանութիւնը, թէև տալիս են բազմատեսակ արմոիր, բայց քիչ են արդիւնաբերում ալնպիսի առարկաներ, որոնք մեծ վաճառաւորիւնագործական նշանակութիւն ունին:

Անմխիթարական է, որ արդիւնահանդէսի նպատակը լաւ չէր հասկացւած երկրի զանազան մասերում: Մի քանի գործակալներ ջանք էին զրկել ոչ ալնքան ժողովրդի մէջ հետաքրքրութիւն զարթեցնելու ղէպի արդիւնահանդէսի նպատակները, որչափ ժողովել ըստ կարելիութեան բազմաքանակ առարկաներ, չը բացատրելով ըստ ալնմ արդիւնաբերողների անունները և ցուցառարկանների ներքին տնտեսական բնակարարութիւնը: Այդ էր պատճառը, որ շատ ցուցառարկաններ ամենին զնահատութեան չ'ենթարկեցին, չատ ցուցառարկաններ ուղարկւած էին, շնորհիւ վատ կապելուն և տեղաւորցնելուն, փչացած, խանգարւած դրութեան մէջ, ալնպէս որ նոքա կամ հաճախ էին գնահատութիւնից կամ խաբու ոչնչացնում: Կովկասի մի քանի տեղից ուղարկւած ցուցառար-

կաների համար նշանակւած էին ալնպիսի մեծ գներ, որ նոցա գնող ամենին չէր կարող լինել արդիւնահանդէսում: Այդ տեսակ էին ի միջի ալնոց Նրեան քաղաքից ուղարկածները: Առհասարակ պէտք է նկատել, որ մի քանի տեղեր, որոնց թւում և Նրեանեան նահանգը, որ ալնպէս հարուստ է իւր բնութիւնով և ունի աշխատասէր ժողովուրդ, կարծես ձգտել էր իւր ցուցառարկաներով գործել կեղծ աղքատութեան և արդիւնագործական չբաւարութեան տպաւորութիւն, ինչ վերաբերում է գեղջկարհեստի առարկաներին, պէտք է ասել, որ թէև ուղարկւած էին մի քանի հազար կտոր արդիւնք, որ պատկանում էին գոնէ 800 անձի, բայց այդ քանակութիւնից շատ քիչն էր ուղարկւած ուղիղ արդիւնաբերողի ձեռքով, ալ ժողովւած էին տեղական վարչութիւնների միջոցով:

Կուչաեւը վերջացնում է իւր կարճ յօււածը խոսնելով ցանկութիւն, որ արդիւնահանդէսը դառնար գիւղատնտեսներին միմեանց հետ կապելու մի ող:

Առանձին բաժինների նկարագրութիւնը, որ ներկայացրած է գրքում, արժանի է մանրամասն ուսումնասիրութեան: Նոցա մասին լիակատար դադափար կազմելու համար, պէտք է սպասել գրքի երկրորդ հատորին, որ երևի շուտով տպագրութեան կը լանձնելու: Այստեղ առաջ բերենք մի աղիւսակ արդիւնահանդէսի մասնակցածների մասին, որի մանրամասնութիւնները ընթերցողը կը գտնի գրքի մէջ:

Ազգ. Ռուս	Ընդամենը				
	Անդրկովկ., Հիւս. Կովկ., Կովկասում, Կովկ. դուրս, Համագումարը				
	204	277	481	18	499
	953	496	1449	57	1506
Հայ	617	9	626	6	632
	1809	32	1841	9	1850
Վրացի	342	1	343	—	353
	960	14	974	—	974
Թուրք	553	32	585	28	613
	1505	89	1594	129	1723
Գերմանացի	100	39	139	21	160
	360	78	438	67	505
Ֆրանսիացի	28	—	28	—	28
	303	—	303	—	303
Յուդ	3	—	3	—	3
	5	—	5	—	5
Ընդամենը	1847	358	2205	73	2278
	5895	709	6604	262	6866

Թւանշանները աւստեղ նշանակւած են և գծից վերև և գծից ներքև. Գծից վերևները նշանակում են հանդիսաբեր անձերի թիւը, իսկ գծից ներքևները նոցա ուղարկած ցուցառարկաների թիւը:

Եթէ վարչութիւնների, ոստիկանութեան միջամտութիւնը չը լինէր, արդեօք, ինչ չափով ինչ աղ-գութիւն մասնակցած կը լինէր արգիւնահանդէսին:

ՔԼ.

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐՔԵՐ

1) DASHIAN, P. J., Mitglied der Mechitaristen-Congregation in Wien.-Zur Abgar-Sage. (Separatabzug aus der Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, IV. Band, Heft 1, 2, 3).

2) ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ քահանայ.—«Զարկեարի քնարը». բանաստեղծութիւններ. Երկրորդ տպագրութիւն, Բագու, տպարան Տէր-Յովհաննիսեանցի, 1890 թ., գինն է 60 կոպէկ:

3) КАЛАНТАРЪ, АЛЕКСАНДРЪ.—«Состояние Скотоводства на Кавказѣ». Рогатый скотъ. (Изъ II. тома «Материаловъ для устройства наземныхъ пастбищъ и для изученія скотоводства на Кавказѣ»). Типолицъ, 1890 г. Типографія А. Михельсона.

4) ՏԷՐ ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ՄԱԿԱՐ.—«Հալիական գեղագրութեան օրինակներ. Ս. Պետերբուրգ, 1890 թ. գինն է 35 կոպէկ:

5) ՏԷՐ ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ՄԱԿԱՐ.—«Օժանդակ կրթութիւններ հալիական գեղագրութեան օրինակներին»: Հայոց ուսումնարանների համար. Երևան, 1890 թ., տպարան Էմին Տէր-Գրիգորեանցի, գինն է 3 կոպ.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՄՍԻԱՅ ՔՐՕՆԻԿ

Մի աղնպիսի ժամանակ, երբ հասարակական կեանքը չի փալլում իւր արմատական փոփոխութիւններով, երբ մարդկային միտքը դժարութեամբ միայն կարողանում է արտայայտել առհասարակ, չնորհիւ ալն ապատիպի, որով արեւելեան հասարակութիւնները վերաբերում են դէպի խնդիրները առհասարակ, երբ արեւելեան դանդաղկոտութիւնը իւր նախկին մեծ իշխանութիւնից դեռ ևս ահադին արտօնութիւններ է պահպանել և հեշտութեամբ չի զիջանում իւր իշխանութիւնը նոր մարդկանց պահանջներին,—մի աղնպիսի ժամանակ, ասում եմ ես, քրոնիկեօրի պարտականութիւնը մեծապէս դժարանում է, քանի որ կատարւած եղելութիւնների թիւը և նոցա նշանակութեան ծաւալը այնքան փոքր է, որ հորիզոնի վերայ հազիւ-հազ նոցանով հասարակական կեանք է նշմարւում։ Այս խնդիրը գիտեմ որ արժանի է մի աւելի լուրջ ջօղածի, գիտեմ, որ այն բացատրութիւնը, որ ես կ'ուղեմ ալի տալ, կարող էր տեղ բռնել նաև «Մուրճ»-ի մի առաջնորդում, բայց ևս ոչ ոքին չեմ խանդարիլ, եթէ իմ պաշտօնիցս փոքր ինչ դուրս գալով, ալժմեանից իսկ իմ այս չառաջաբանիս նկատ չի նեմ նորան։ Ինչիցն է որ մեր հասարակական կեանքը խղճուկ է։ Ալն պատճառով, կասեմ ես, որ աշխատանքի կենտրոններ մենք չառ քիչ ունինք։ Աշխատանքի կենտրոններ—դա նշանակում է և կեանքի կենտրոններ։ Թիֆլիս և Բաքու—ահա ալժմեայ մեր աշխատանքի և կեանքի ընդհանրապէս ճանաչւած կենտրոնները։ Նրեան, Ալէքսանդրապոլ, Գանձակ, Շուշի, Շամախի, Հին-Նախիջևան, Նուխի, Կարս և այլն—մի տեսակ մեռած քաղաքներ են։ Սև իրօք, այդ քաղաքները եռանդուն գործունէութեան, եռանդուն աշխատանքի, ուրեմն և եռանդուն կեանքի կենտրոններ չեն դեռ ևս։ Եւրոպականութիւնը, իւր աշխատանքի նոր ձևերով, ուրեմն և իւր կեանքի նոր պահանջներով ալդտեղ դեռ մուտք չի դրած։ Հապա ինչպէս կարող են նոքա փալլել իրանց կենդանութիւնով։ Սև նոքա չեն էլ փալլում...

հարուստ խոշոր գործերով, աչքի ընկնող երևութներով: Իսկ առ ալժամ, մենք ստիպւած ենք գոհ լինել մեր «քեսիբիանի» հասարակական ասպրուտով:

Այս խորհրդածութիւնը մի պատասխան է մի քանի պարոնների հարցմունքին՝ թէ ինչու Ամսուլ Բրոնիկը ես կարճ եւ կտրոււմ, չեմ երկարացնում:

Դէ համաձայնեցէք, որ ես չեմ մեղաւոր, որ մեր Կովկասեան ամբողջ հայութիւնը չի ունեցել ոչ միայն այս վերջին ամսում, այլ և առհասարակ այս վերջին ամիսներում այլ հետաքրքրութեան առարկաներ, քան այցելութիւնը մեր երկրին մի արքեպիսկոպոսի կողմից, և ինչու ուսուցչական կոսպարները և թեմական վերաստեղծութեան վերահանդուժը. ալ չէ համագումարը աչն ամենի, ինչ որքան և իցէ խօսակցութեան առարկայ կարողացաւ դառնալ, և թէ չը խօսեկու լինենք մեռնօրհնութեան հանդիսից պատճառաւ հոսանքի մասին դէպի էջմիածին հալ գիւղ ու քաղաքների կողմից:

Կ. Պոլսից եկած Խորէն Նար-բէյ արքեպիսկոպոսը լաւտնի է որպէս մէկը Ներսէս պատրիարքի պատգամաւորներից, որ ուղարկւած էին մեծ պետութիւնների կաթինեհները ալցելելու և Բերլինի Վեհաժողովին թարգման լինելու Տաճկա-Հայաստանի մասին: Եւ հենց ալդ ժամանականից է, որ ես առաջին անգամ առիթ ունեցաւ ծանօթանալու հալ հոգևորականութեան ալժամու ներկայացուցիչներից մէկի հետ, որի անունը ծածկւած էր ալ ժամանակ Ներսէսի անունով: Եւ պէտք է ասած, Խորէն Նար-բէյի ամբողջ նշանակութիւնը, մեր հասարակութեան աչքում, սպառուում է հենց նորանով, որ նա Ներսէսի պատուիրակներից մէկն էր 1878 թւականին, Խրիմեան Հայրիկի հետ միասին: Ալդ ժամանականից դէս ես ոչինչ չեմ լսել, որ կապած լինէր նորա անունի հետ: Ոչ մի գործ, ոչ մի գործ: Որքան ես տեղեակ եմ, նրան առաջարկւած են եղել թեմական առաջնորդութիւններ զանազան ժամանակներում,—բալց նա չանձն չի առել գաւառը գնալու: Պոլսից շարժւելու: Այդպիսի վարմունքը մեզ հենց սկզբունքով չի կարող դիւր գալ, որովհետեւ առաջնորդի պաշտօնում չ'ուզենալ մալր-երկրի մէջ կառավարել և գործել,—դա ոչ մի բանի նման չէ: Նա գերադասեց մնալ Պոլսի Փեչիքթիաշ եկեղեցու քարոզիչ և հաճախ ալժամ Թիֆլիսի հասարակութիւնը առիթ ունեցաւ գնահատելու նորա քարոզների ուժը...

Կ. Պոլիսը և նորա հետ համալսն տաճկա-հայութիւնը մի խնդրի առջև է դրւած: Հրաժարական տւած Խորէն արքեպօ. Աշըղեանի տեղ պէտք է ընտրւի նոր պատրիարք: Ինչ կարող ենք խորհուրդ տալ աչսքան հեռուից: Մի բան միայն գիտենք՝ որ նոր պատրիարքը իսկապէս ղեր ունի կատարելու: Թող չը ստանձնի պատրիարքական պաշտօնը նա, ով գործի ալժմեալ բարձրութեան վերաջ կանգնած չէ: Նա, ով մի է ճանաչւած իւր ժողովրդի հետ, նորան է կանչում ժամանակը: «Բոլիդիգալի» ամենեկին ժամանակը չէ:

Մեր ուսումնարանական-վարչական կեանքի մէջ ալս ամառ ղզալի փոփոխութիւններ եղան. մէկ կողմից՝ մտցւեցին կոպարները, որոնց օգտակարութիւնը չի կարելի սկզբունքով հերքել, բայց ինչպէս ես անցեալ քրոնիկում առիթ ունեցալ ցոյց տալու, չեն չարմարեցրած ներկալիս պահանջներին: Միւս կողմից վերականգնեց թեմական վերատեսչութիւնը: Թիֆլիսի, Երեւանի և Ղարաբաղի թեմերը ունին ալժմ իրանց տեսուչները, որոնք ներկայանում են որպէս օգնականներ թեմական առաջնորդներին եկեղեցական-ծխական ուսումնարանների նկատմամբ: Յալտնի է, որ թեմական տեսչութիւնը գոյութիւն ունէր մինչ 1885 թւականը: Ուսումնարանները 1886-ին բացւելով, թեմական տեսուչներ չը նշանակւեցին, այնպէս որ բոլոր ուսումնարանական հոգսը բարձած էր թեմական առաջնորդներին վերաջ: Մի բան սակայն, ղտնաղանում է ալժմեալ տեսչութիւնը առաջւանից. մինչ 1885 թւականը թեմական տեսուչ նշանակւում էր թէ աշխարհականը և թէ հոգևորականը. ալժմ՝ միայն հոգևորականը: Անցեալ քրոնիկում ես արդէն նկատել էի, որ հոգևորականը գերիշխող է դառել հոգաբարձութեան մէջ 1889-ից դէս: Ալս տարի, կաթողիկոսի վերջին կոնդակի համաձայն, որ ամբողջապէս տուեց «Մուրճ»-ում, աւագ ուսուցչութեան պաշտօնի համար պէտք է դերազանցութիւն տրւի կրօնուսուցներին, որ նոյնն է թէ կրօնականներին: Ալժմ ահա և թեմական տեսչութիւնը հոգևորականների ձեռքին: Ինձ համար անկասկած է, որ, շուտով պէտք է տեսնենք թեմական տեսուչների պաշտօնում՝ քահանաներ կամ վարդապետներ, որից չեսող հերթը կը հասնի ուսուցիչներին...

Ընդհանրապէս խօսած, և դա մի բնորոշ երևոյթ է ժամանակիս համար, թեմական տեսուչներ նշանակւած են ոչ բարձրագոյն ուսում ստացած մարդիկ: Յոյս ունինք, սակայն, որ թեմական տեսուչները կ'աշխատեն իրանց եռանդով և չարգանքով դէպի հասարակաց կարծիքի արտաբայութիւնը արժանանալ շնորհակալութեան նաև հասարակութեան կողմից: Ուրախ ենք, որ ալժմեանից իսկ կարող ենք արդէն մի երկու բան արձանագրել ղոնէ Թիֆլիսի թեմական տեսչի ակտիւն՝ «Արձաղանք» չարաթաթերթի

ասելով, Թիֆլիսի թեմում աչս տարւալ ընթացքում նոր բացւած են 14 մի-
դասեան ուսումնարաններ: Թէև ամեն բան թւից չի կախւած, բայց մեզ
դեռ շատ է հարկաւոր որ ուսումնարանների թիւը աճէ: Պէտք է վերջա-
պէս մտքում դնել, որ ամբողջ ազգը պէտք է գրագէտ դառնալ և ոչ
միայն նորա առանձին մասերը: Դա մինչև անգամ անարդարութիւն է, որ
մի դարում, երբ ապրուստի միջոցները ի միջի ալոց նաև մեծապէս գրա-
գիտութեան մէջն են, որ, ասում եմ, ազգի մի մասը միայն օժտւած լինի
աղ զօրաւոր զէնքով: Յանուն հասարակական արդարութեան՝ ամեն տեղ
պէտք է աշխատել տարրական ուսումնարաններ բանալ: Ժամանակը աղ
կողմից աղաղակող է:

ԼՈՒՍԻՆԻ

ՆՍՐԱԳՐՈՒԹԵՆ ԿՈՂՄԻՑ

ՄԱՆԳԼԻՍԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ ՕԳՏԻՆ պր. Յովհաննէս Ստեփանեանցի ձեռքով ստացանք պր. Ղահրաման Էջեանցից 100 թուրքի արժողութեամբ չատակի տախտակներ, որ և անմիջապէս չանձնւեցին ուսումնարանին, և 5 թուրքի դրամով ալ և ալ անձնւրից: Առ ալժամ առձեռն ստացած է ուրեմն 271 թուրքի, որից 27 թուրքի մնում է մեզ մօտ:

ՈՒՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՆ Վերաբերեալ պր. Եղիշէ Մաղաթեանը միմասնաւոր նամակում, մեզ ուղղած, գրում է ի միջի ալոյց նաև հետևեալը: «Լաւ էր լինել արդեօք, որ օտար բառերում և անուններում, օրինակէն ըստ կարեւորէն ո գրէի: Օրինակ, չը գրել Դօն Կիրիստ, ալ Դոն Կիրիստ, չը գրել Կօնգօ, ալ Կոնգօ (օն պահել բառի վերջին և սկզբին), չը գրել Վիկտորիա, ալ Վիկտորիա, չը գրել Փիլօզֆիա, ալ Փիլօզֆիա: Բայց ի հարկէ, օֆիցերը օֆիցեր չի՞նչը ծածաղելի է: Պէտք է ասած, որ մեր նախնիք էլ քառերի միջում շատ քիչ են գործածել օ—[ուօք, ամօթ, ծանօթ, կարօտ, բօթ, մօտ, կրօն, ցօղ և ալն: Ես չիշեցի, ինչ միտս եկաւ, բայց կարծեմ թւով շատ չեն ալ ստակ բառերը: Օտար բառերը մեր նախնիք միշտ ուով են գրել, մինչև անգամ սկզբին՝ Ուլիպոս (Ουλιππος), Ուրիգենէս (Οριγενης), Պարփիւր, Պետրոս, Ռոմանոս, Մարկստոս և ալն: Միայն չունական մեծ օ (օմեգա)-ի տեղ գրել են ու, ինչպէս Մովսէս, Յակովբ, Յովսէփ, Յովհան, Հռովմ, Յովակիմ և ալն: (Ուրիշ բան է Պօղոս = Պաւլոս, Paulus)»:

Պր. Մաղաթեանի առաջարկած խնդիրը մենք գտնում ենք թէ տեղին, թէ ժամանակին և թէ ճիշդ: Եւ իրօք, օտար անունները և նոր ընդունած օտար բառերի նկատմամբ, մեզանում անխտիր կերպով գործ են ածում և ո և օ, մինչդեռ կանոնի հետեւը գերադասելի է: Մինչոյն զբաւածքում, կամ մինչոյն հրատարակութեան՝ լրագրի, ամսագրի մէջ, մենք տեսնում ենք, որ հետեւ մեզ աւանդած բառերը և անունները մէջ

« և օ տառերի գործածութիւնը մի ատեսակ է, մինչդեռ նոր գործածուող բառերի և անունների մէջ « և օ տառերի գործածութիւնը տարբեր է և իրար հակասող: Մէկը գրում է Տօմոսն, միւսը Տօմոսն, երրորդը Տօմոսն, չորրորդը Տօմոսն. մէկը գրում է Էսօլիւցիա, միւսը Էսօլիւցիա և այլն: Այսպիսի խառնաշփոթութիւն համբերել մի հրատարակութեան մէջ չը պէտք է ոչ միայն ընդհանրապէս լեզուն և ուղղագրութիւնը կանոնաւորելու տեսակէտից, այլ և հրատարակիչների, սրբաւորւնների և գրաչարների գործերը հեշտացնելու միանգամայն գործնական տեսակէտից, որը բոլորովին արհամարելի տեսակէտ է:

Բայց կանոնաւորել դեռ չի նշանակում պայմանաւորել: Չի կարելի պայմանաւորել, թէ արիք ու ամենքս գրենք « կամ օ բոլոր օտար բառերի և անունների համար, որովհետև ուղղագրութեան, սրբէս և լեզուի խնդիրներում, կանոնները ստեղծում են ոչ թէ զբաւոր կամ բերանացի և կամ լուրեւաչն ընդունւած պայմանների հիման վերաջ, այլ կանոնները պէտք է ստեղծեն խելացի հիմունքների վերաջ, թէ չէ գրողներից մէկի կամ միւսի անհամաձայնութիւնը կարող է խախտել արւատական կերպով ստեղծւած ամեն մի կանոն և նա կ'ունենայ նորնքան հետեւողներ, որքան պայմանաւորւած կանոնին հետեւողները:

Օ և օ տառերի գործածութեան համար հիմունքներ տալիս է հայոց լեզուի ուղղագրութիւնը: Այստեղ մենք տեսնում ենք որ, բառերի միջում, « տառի գործածութիւնը անհամեմատ աւելի մեծ է քան օ տառի գործածութիւնը և ոչ միայն դուռ հալկական, այլ և օտար բառերի և անունների համար: Բոլոր, մօլի, կօկոն, սափօր, հօլով, կօրով, Խօրեն, Լեօն, Գրիգօր և այլն: Ինչ հիմունք կալ, ուրեմն, գրել՝ Էսօլիւցիա և ոչ Էսօլիւցիա, Փօրտ և ոչ Փորտ, Գլադստօն և ոչ Գլադստոն: Ուրեմն, բառերի միջերջում, օտար բառերի և անունների համար, հնդհանուր կանոնի համաձայն, պէտք է գրել « և ոչ օ:

Ուրեմն, օ տառի գործածութիւնը պէտք է մնալ ճարահատեալ դէպքերի համար, արտասանութեան չփոթութիւնների առաջն առնելու համար, բոլորովին աջպէս, ընչպէս Վ տառի գործածութիւնը մենք վերապահում ենք միայն լայանի դէպքերի: համար (բառերի սկզբում և « տառից չետոյ):

Իսկ որոնք են այդ ճարահատեալ դէպքերը:

1. Բառերի կամ անունների սկզբներում, երբ բացարձակ կերպով օ նշիւնն է լուում՝ Օթելլօ, Օւնն, օրդան, Օգիւստ:

2. Բառերի միջհրքում ալն ժամանակ, երբ նա չաջորդում է մի ձայնաւորի՝

Ֆեօղալ, Կլեօպատրիա, Լէօնիդ, և ալլն, որովհետեւ եթէ ալլ գէպքում « գրենք՝ Ֆեօղալ, Կլեօպատրիա և ալլն, կարող ենք և պէտք է կարդանք՝ Ֆեօղալ, Կլեօպատրիա և ալլն, ինչպէս որ Լէօն անունը, Լեօն գրած կարդացւում է և գրւում Լեօն, Լեօնու-ը դառել է Լեօնա կամ Գեօնդ։ Ալլ հիման վերաջ է ահա, որ մենք պէտք է գրենք՝ Ֆիլիօկրատ, թիօրիա, Փիլիօկրիա և ալլն։—Մի գէպք կալ սակալն, որ պահանջում է առանձին բացատրութիւն։ «Մարծ»-ի ուղղագրութեան համաձայն, ռուսաց ՕԵ հնչիւնը կարելի է գրել ու և կամ ուլ և, արտասանութեան համար, նոյնն է թէ գրւի Լեօնոսուլ թէ Լեօմոսու։ Մի գէպքում «-ի պատճառով պէտք է գրւի Վ, միւս գէպքում «-ի պատճառով պէտք է գրւի օ։ Բայց գրել Լեօմոնտուլ—յորա համար ոչ հիմք կալ և ոչ անհրաժեշտութիւն։ Նոյն գէպքն է և ալլալիսի տեղերում՝ Գրովկը կամ Գրօւկը, Գովրալ կամ Գօւրալ, Ալլալ կամ Ալլօւ։ «Մարծ»-ի մէջ մենք թուլ ենք տալիս ուղղագրութեան ալս երկու ձևերն էլ։ Բայց խոտոխոնում ենք, որ ուլ գրելը նախագատելի է, քանի որ հալոյ լիւրւում ՕԵ հնչիւնը միշտ ուլ է գրւել, առանց չիփթութիւնների տեղիք տալու։

Գանք ալժմ « և օ-ի դործածութեանը բառերի և անունների վերջում, որի համար պր. Մաղաթեանը առաջարկում է « գրել։ Ալլ առիթով մենք պէտք է նկատենք հետեւալը։ Բառերի վերջում « գրելը—անհրաժեշտութիւն չի կարող համարւել, քանի որ Մկ, Կար, Յար, Բուալ քոլորովին նոյն կերպ են արտասանւում, որպէս սլս կերպ գրած ժամանակ՝

Մկօ, Կարօ, Յարօ, Բուալօ։ Հենքը կը գրէին՝

Մկոյ, Կարոյ, Յարոյ, Բուալոյ, որպէս գրւում է՝
 Ներքոյ, լիտոյ, կովածոյ, աստուածահաճոյ և ալլն։
 Ուրեմն բառերի և անունների վերջում անպալման կերպով « գրելը պայմանական բան է, թէև չի կարելի չը նկատել, որ « վերջաւորութիւնը ոչ միայն հին ուղղագրութեան ձև է, ալ և մեզ թւում է թէ նա հնացել է, դառել է արխաիքական։ Ալլ խի պատճառով, բառերի վերջում, առելի չարմար ենք տեսնում « գրել, որպէս և պր. Մաղաթեանն է։ առաջարկում։ Բնական է, որ, բառերի վերջում « գրելով, « տառը պէտք է պահպանենք նաև բարդ բառերում՝ էթնօ-լոգիա կամ էթնօլոգիա, Փիլիքօմաթեմատիքական և ալլն։

Սակալն բառերի միջհրքում ևս « գրելը ալն գէպքերում

պարտաւորիչ պէտք է լինի, երբ « գրեւով չփոթութիւն կարող է ծագել. օրինակ, պէտք է անպատճառ գրել թիօրիա և ոչ թեւորիա, որովհետեւ ալս վերջինս կարող է կարգացել որպէս թէւորիա, ինչպէս Լէոն մենք կարգում ենք Լեւոն և ոչ որպէս Լեօն: Նմանապէս պէտք է գրել Փիլիօլոգիա, թիօլոգիա և ալլը՝ Փիլիւլոգիա և թիւլոգիա չը կարգալու համար:

Մենք կարծում ենք, որ « և օ տառերի գործածութեան կանոնները ալս բացատրութիւններով հաստատ և խելացի հիմքի վերաջ որոշած պէտք է համարել: Այդ ուղղագրութեան կանոններին և կը հետեւենք մենք «Մուրճ»-ի մէջ, չափանելով միաժամանակ, որ ալդ ուղղագրութիւնը ընդհանրապէս գործադրւած ենք տեսնում նաև տաճկա-հայ գրականութեան մէջ:

ԼՈՒՆԵՑ ՅՈՒՆ ՇՏԱՅԵՆ, որի 50-ամեայ դոքտորական չորեկեանի առիթով «Մուրճ»-ը իւր ալս տարւալ № 5-ում մի ընդարձակ կենսագրական և գրական լօղած տեղ, սեպտեմբեր ամսին վախճանեց: Ամբողջ եւրոպական և ռուսական քաղաքական և հասարակական մամուլը ալդ առիթով հանդուցեալի չիշատակին շատ թէ քիչ ընդարձակ լօղածներ նւիրեց: Լուսինց ֆոն Շտայն մեռաւ 75 ամեայ հասակում:

«ՄՈՒՐՃ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԲԱԺԱՆՈՐԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1891 թւականի համար կը բացւի հետեւեալ № 11-երորդ համարը լոյս տեսնելու օրից: Այդ համարի հետ մենք կ'ուղարկենք մեր բաժանորդներին նաև բաժանորդագրութեան սովորական ծրարները: Պարոն ՊԵՐՃ ՊԻՕՇԵԱՆՑԻ «Բղղէի» լոյս տեսնելու առիթով, խմբագրութիւնս ստացաւ Ալեքսանդրապոլից մի արծաթեալ ոսկեղօծած թանաքաման հեղինակին լանձնելու համար: Թանաքամանը, որ կրում է փորագրութիւններ Բղղէի և հեղինակի 30-ամեայ գրական գործունէութեան չիշատակին նւիրած, դրած է մի պատշաճաւոր տուրի մէջ հեղինակի փոքրազիր լուսանկար պատկերով զարդարած:

«ԽԱՌ-ՍԱԲԱ» պատկերը պ. Փափաղեանցի, որ վերջանում է ներկայ համարում, ալս ամսալ ընթացքում լոյս կը տեսնի նաև առանձին դրբով:

ԵԱՂԻԿ, լրագիր աղագին, քաղաքական և գրական, հրատարակում է Կ. Պոլսում, շաբաթ օրերը: Բաժանորդագին տարեկան 45 դրուշ, Ռուսիայի համար 5 ռուբլի, ուրիշ երկիրների համար 12 ֆրանկ: Տնօրէն-հրատարակիչ Յովհան Գ. Փալադաչեան: Հասցէ՝ Պոլիս, Էսկի-Չապիթէ, Պէրպէրեան սուլարան:

Շնորհակալութեամբ ընդունելով չիչեալ թերթի առաջին համարը, պարտք ենք համարում չափանել, որ ալդ առաջին

համարը մեզ վերադռնելու նպատակով տալուց չհրա-
չք ճակած որ խմբագրութիւնը ծանուցանում է, որ «սիրա-
չօթար չըջապատած են զմեզ մեր որտակիցք, և իրանց պա-
ւաքեր զործակցութիւնը մեզ նւիրած են ազգին ամենէն
տաղանդաւոր և հոգակապ գրագէտք, չորաց ոմանք
կ'երևին ալս առաջին թւոյն մէջ իսկ»:

Թերթը դնում է իրան իրր նպատակ՝ ժողովուրդը դար-
գացնել՝ միշտ ճշմարտութեան ուղիղ ճանապարհին վրայ ա-
ռաջնորդելով զալն:

Մենք ալ առաջին թւում մի նմուշ ենք դնում, թէ
արդեօր ինչպէս է «Ծագիկը» հասկանում ճշմարտութեան ճա-
նապարհը:

Մի ազգային նմուշ մենք դնում ենք քաղաքական տե-
սութեան մէջ, որ բոլորովին լրջօրէն խմբագրութիւնը լսածում
է ալս խնդիրը թէ որ տէրութիւններն են կոչւած ալս վտանդի
դէմ առնելու, որ ներկայացնում է կերպան իւր միշտ ածող
զօրքերով: Ինչում ենք սպասել ալս կտորը. «կերպան սպա-
նացող ալս ահաւոր վտանգը հեռացնելու համար կը մնան
միայն երեք տէրութիւններ. Օսմանեան պետութիւն, Անգլիա
և (զէ լսեցէք) Սպանիա: Ալս վերջինը իւր ներքին կարևո-
րագոյն գործերով զբաղեալ և քոյերալէն անհաբեկեալ, չէ կա-
րող միջազգային քաղաքականութեան մէջ ազդեցիկ դեր մը
կատարել: Անգլիան ինչ ինչ մասնաւոր կապակցութիւններ ու-
նենալով տէրութեանց ոմանց հետ, չէ ահաջալի անկողմնակալի
անշահախնդիր որչափ որ հարկէ տէրութեանց մէջ հաշտարարի
դեր կատարելու և անոնց հակընդդէմ շահերը հաշտեցնելու
կարող լինելու համար:

«Ալստերական (Օսմանեան) կառավարութիւնը կը մնայ
ուրեմն ալս միակ տէրութիւնը, որ, շնորհիւ իւր կատարեալ
անշահախնդրութեան և ծանօթ խաղաղասիրութեան, կարենալ
լուսնի (երևի ուղում է ասել լուսնի) արդարութեան և
իրաւանց ձայնը և ազդու կերպիւ նպատակ խաղաղութեան
պահպանման:

«Եւրոպան արդէն երախտապարտ է ալս մասին մեր Օգոս-
տոփաւ և իմաստուն կալսեր, որոք ջանից և զոհողութեանց
շնորհիւ կը վազիլէ յալս խաղաղութեան բարիքները»:

Բացատրութիւններ աւելորդ են:

ՄՈՒՐՃՅՈՒ ԽՄԲԱԳՐԱՏԱՆ, ՄԷՋ ՎԱՃԱՌԻՈՒՄ ԵՆ
ՀԵՏԵՆԵԱՒ, ԳՐԲԵՐԸ.

	Բ.	Կ.
«ՄՈՒՐՃ» ամսագիր, 1889 թ., երկու հատորով. . .	12	—
ԱՐԱՍԽԱՆԱՆՆԱՅ ԱԻ.— «Աղղարնախո թխնը և աղղա- բլնակնական շարժումները»	—	40
ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿ. — «Հոգատիրո թխնը և հասարա- կա թխնը»	—	40
ԲՅԿ, ԲԺՀԿ. — «Ֆիզիքական և մասուր զարգացման մասին»	—	30
АРАСХАНИАНЦЪ А.— „Закавказская хлебная тор- говля“	—	75
„ „ — „Закавказские шелкометаллические заводы“	—	80
ՊՈՇԵՆԱՅ ՊԵՐՃ. — «ՅՅՅՅ» — (վէյ)	1	—
ՏԵՐ-ԳԻՐԴՈՐԵԱՅ ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՍՊԱՐԻ (ԴՂԱՐԵԼԻ)՝ Ման- կաստեղծութիւն.	—	50
ԱՏԲՈՆՏԵԱՆ, ՍԱՐԳԻՍ. — «ԽԵԽԱՐԱՊԵՏ» — (վէյ) հաջ-կա- թօլիկները կեանքից	1	—
ԼԼԹ. — «ԿՈՐԱԾՆԵՐ» — (վէյ)	—	50
ՏԵՐ-ԳԻՐԴՈՐԵԱՅ ԳՐԻԳՈՐ, ԲԺՀԿ. (ԴՂԱՐԵԼԻ)՝ «ՄԱՆՈՒԿ- ՆԵՐԻ ՄԱՐՍՈՂՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԱՐԱՆՆԵՐԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԻՒԱՆԴՈՒ- ԹԻՒՆՆԵՐԸ»	—	5
ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՅ ՍՈՂՈՄՈՆ. — «ՀԱՅ ԳԻՒԴԱՅՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ: (Կեանքից պատկեր)	—	40
ՍԱՐԳՍԵԱՅ ԼԵՒՈՆ. — «ԱՅՅ ԹԻՐԻՔԱՅ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ»	—	60
ՊՈՇԵՆԱՅ ՊԵՐՃ: — «ԲԴԴԷ» (վէյ)	1	20
Հանապարհածախար խմբագրութեան վերայ է: Դրամի տեղ կա- րելի է ուղարկել պօստի մարկաներ:		

TECHNIKUM MITTWEIDE

ՏԵԽՆԻԿՈՒՄ ՄԻՏՎԱՅԴԷ

Մաթսօնիայում

ԳԻՐԵԿՏՕՐ՝ ԻՆՃԵՆԵՐ Կ. ՎԵՅՑԵԼ

ՄԵԲԵՆԱՆԵՐԻ-ԻՆՃԵՆԵՐԱԿԱՆ-ԴՊՐՈՅ.-ԱՐՀԵՍՏԱՆՈՅՆԵՐԻ
ՎԱՐՊԵՏՆԵՐԻ ԴՊՐՈՅ

23-ԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Այս դպրոցը, որը գտանում է Միտվայգէ քաղաքում, Գերմանիայում, (թագաւորութիւն Վարսօնիա), տալիս է մի ամբողջացրած կրթութիւն ՄԵԲԵՆԱՆԵՐԻ շինելու և դրա ամենամօտ ստարկաների հետ ծանօթացնելու համար. որպիսիք են՝ ելեքտրօ-տեխնիկ և ջրաղացների շինութիւն:

Սխտեմական ուսումով ալլ հիմնարկութիւնը պատրաստում է հետևել մասնագիտութիւնների համար.

1. Ինժեներներ և կոնստրուկտորներ՝ մեքենաներ շինելու, ելեքտրօ-տեխնիկի և ջրաղացներ շինելու համար:

2. Ապագալ մեքենաների գործարանների տէրերին, որոնք իրանց ստորադրեալներին չափ պէտք է հասկացողութիւն ունենան, ալլ դպրոցը տալիս է պատշաճաւոր կրթութիւն:

3. Ամեն ուրիշ տեսակ գործարաններ ունենալու համար, ուր հարկաւորում է մեքենաների սարք ու կարգ, որպէս՝ թղթի, փալտեմիթների գործարաններ, չոգի և ջրի աղացներ, մանելու, գործելու, ապակու, կրակմալի, շաքարի, ասեղների, պողպատէգրիչների, կահ-կարասիների, քիմիական գործարաններ, պալի, լուցիկի գործարաններ և ալլն և ալլն:

4. Դիրեկտորներ և կառավարիչներ պատրաստելու համար չիլաժ գործարանների համար:

Արհեստանոցների վարպետների դպրոցը պատրաստում է վարպետներ՝ ալլ բոլոր տեսակ մեքենաները շինելու համար:

Ընդունելութիւնը լինում է ամեն տարւալ ապրիլի և հոկտեմբերի միջին:

ՏԵԽՆՈԳՈՒԹԻԻՆԸ ուսման սուաջին դպրոցում, նալաժ աշակերտի նախապատրաստութիւններին, լինում է $2\frac{1}{2}$ կամ 3 տարի, երկրորդ զբոլրոցում $1\frac{1}{2}$ տարի:

ՏԱՐԻՔԸ ընդունողի պէտք է լինի 16 տարեկանից ոչ պակաս:

Սալն $18\frac{89}{90}$ թւականին բոլոր աշակերտողների թիւն է 886, որոնցից Ռուսաստանից՝ 66 հոգի:

Դպրոցի բոլոր միւս մանրամասնութիւնների համար կարելի է զիմեղ՝ «ՄՈՒՐՃ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐԱՏՈՒՆԸ, ուր ի միջի ալլոց կարելի է իմանալ ծրագրի, ամեն տեսակ ծախքերի և Միտվայգէի կեանքի, և զբոլրոցի վարչութեան պահանջմունքների մասին:

ԷԺԱՆԱԳԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

(ԹԻՖԼԻՍ, ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ ԿԱՄՈՒՐՋԻ ՎԵՐԱՅ)

Տրումեն հայերէն գրքեր: Ամսական վճարը 20 կոպէկ է:
Սկզբնական զպրօցները աշակերտները և աշակերտուհիները վճարում
են 10 կոպէկ:

Գրադարանը բաց է առաւօտեան 9 ժամից մինչև 2, և երե-
կոցեան 5 ժամից մինչև 8 ժամը, իսկ կիրակի օրերը առաւօտեան
9—12 ժամը:

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀԱՍՏԱՏԻԱԾ

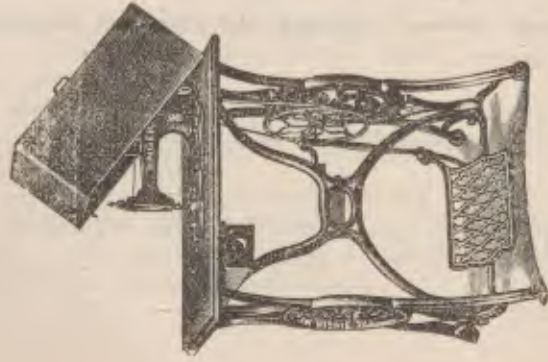
ԴԻՏԵՆԱՏԿՈՎՍԿՈՒ ԹՂԹԷԳՈՐԾԱՐԱՆՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ:

Ունի մեծ քանակութեամբ պօստի, գրելու, գրքերի, լրագրա-
կան, ծխախոտի, գոցնաւոր, փաթեթների և այլ թղթերի՝ գործարա-
նական գներով, որպէս նաև մեծ ասօրտիմենտ գրասեղանի իրեղէնների:

Հասցէն նամակների համար՝ Тифлисъ. Дворцовая ул., д. Дворян-
скаго банка, складъ Дитяковск. фабрикъ.

Հեռագրերի համար՝ Тифлисъ. Дитятковское Общество

ԲՍՍԿԵՐՆ ԿԱՐԵՄԵՆԱՆԵՐ ՈՐԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ՁԻՆԳԵՐԻ “ԿԱԳԵՎԻՆ” ԱՐՏԱՆԱՅԱՆ

ԲՍՍԿԵՐՆ ԿԱՐԵՄԵՆԱՆԵՐ
ՈՐԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ՁԻՆԳԵՐԻ
“ԿԱԳԵՎԻՆ”
ԱՐՏԱՆԱՅԱՆ

արտադրողի անունով

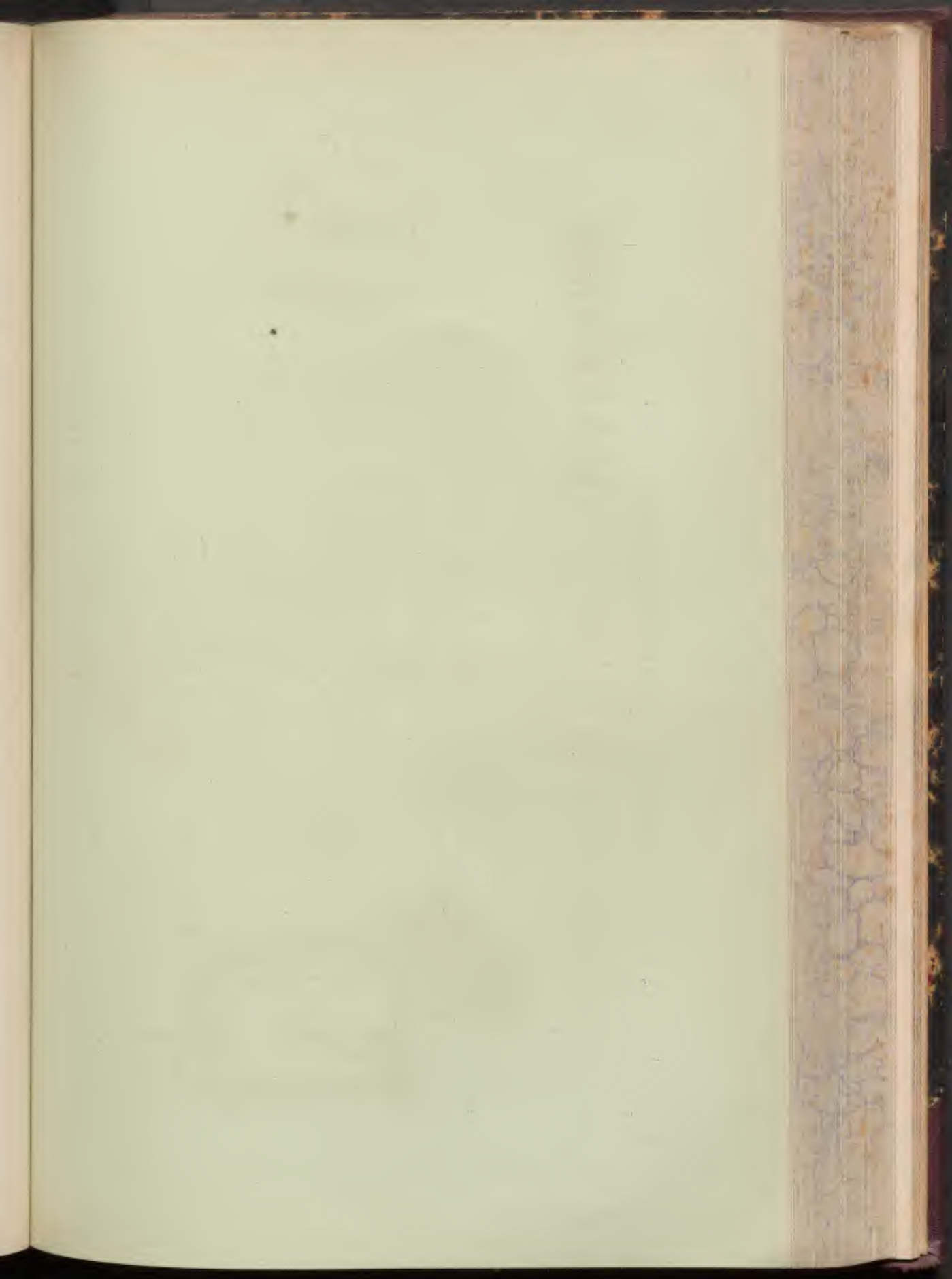
Կ Ա Գ Ե Վ Ո Ր Կ Ե Ր Ն

ԳՏՆԻՄ ԵՆ ՄԻՄԱՅՆ

Թիֆլիսում, Ձեր գործարարական կենտրոնում, կարող եք գտնել
Սինգերի արտադրած սեյփերը, որոնք համարվում են աշխարհի
ամենագեղեցիկ և ամենալավ սեյփերը։

Սինգերի սեյփերը համարվում են աշխարհի ամենագեղեցիկ և
ամենալավ սեյփերը։

Սինգերի սեյփերը համարվում են աշխարհի ամենագեղեցիկ և
ամենալավ սեյփերը։

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ԱՄՍԱԳՐԻ

1890 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄ Է:

Տարեկան բաժանորդագրինը	10	ր.
Կէս տարեանը	6	ր.
Երեք ամսեանը	4	ր.
Մի դրօպիլը	1	ր. 50 կ.

Ընդունում է բաժանորդագրութիւն նաև մաս-մաս առաջին կիսամեակում ամբողջը վճարելու պայմանով:

Ուսուցիչները, վարժուհիները և բարձրագոյն դպրոցների ուսանողները վայելում են զիջումներ, համեմատ առանձին տպած յայտարարութեան:

«ՄՈՒՐՃ»-ի ծաւալը տարէցտարի մեծացնելը միանգամայն կախաճ է բաժանորդագրութեան յաջողութիւնից: Մաւալիցն է կախաճ նիւթերի հարստութիւնը: Այդ պատճառով մենք յորդորում ենք մեր ներկայ բաժանորդներին՝ իրանց կողմից հարկաւոր ջանքը չը խնայել «Մուրճ»-ը իրանց ծանօթ շրջաններում տարածելու համար:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՎՃԱՐՈՒՄ ԵՆ

Ամսական մի երեսի համար	10	ր.
„ Կէս երեսի համար	6	ր.
„ քառորդ երեսի համար	4	ր.

Գրքերի յայտարարութիւնների համար կարելի է վճարել նաև յայտարարած գրքերով՝ սոցա գների համաձայն:

Խմբագրութեան հասցէն՝ Тифлисъ. Въ Редакцію журнала „МУРЧЪ“. Խմբագրատունը գտանւում է փողոց Վելիամինովի, տուն № 8 Թանդոյեանի (Вельяминовская улица, домъ № 8 Ек. Тамдоевой), բոլորովին մօտ Երեանեան հրապարակին, Պրօզիմ-նազի գիմնաց:

Արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la Revue «MOURTCH».